

Aufheben

Čím byl SSSR?

Příspěvek k teorii deformace hodnoty za státního kapitalismu

KNIHOVNIČKA STARÉHO KRTKA
edice Kritika státního kapitalismu

Aufheben

ČÍM BYL SSSR?

Příspěvek k teorii deformace hodnoty
za státního kapitalismu

Edice Kritika státního kapitalismu

svazek 1

**Knihovnička Starého Krtka
2012**

publikace 6

www.kknihovna.wordpress.com
samiknisk@gmail.com

OBSAH

Úvod	7
<i>Zase ta otázka Ruska</i>	7
<i>Nástin</i>	9
Díl I: TROCKIJ A STÁTNÍ KAPITALISMUS	11
Trockého teorie Sovětského svazu jako degenerovaného dělnického státu	13
Úvod	13
<i>Ruská revoluce</i>	13
<i>30. léta 20. století a druhá světová válka</i>	13
<i>50. léta 20. století</i>	14
Lev Davidovič Trockij	16
<i>Trockij a ortodoxní marxismus Druhé internacionály</i>	17
<i>Trockij a teorie permanentní revoluce</i>	18
<i>Trockij a rizika přechodu</i>	20
<i>NEP a Levá opozice</i>	21
<i>Preobraženského teorie původní akumulace</i>	23
<i>Stalinův vzestup</i>	24
<i>Trockij a leninistické pojetí strany, třídy a státu</i>	25
<i>Degenerace revoluce</i>	28
<i>Byrokracie a třída</i>	31
<i>Trockij a otázka přechodu</i>	34
Trockistická teorie SSSR jakožto formy státního kapitalismu	37
Úvod	37
Teorie státního kapitalismu a druhá krize v trockismu	39
Cliff a neotrockistická teorie SSSR jako státního kapitalismu	41
<i>Chyby v Cliffově teorii státního kapitalismu</i>	44
Díl II: RUSKO JAKO VÝROBNÍ NEZPŮSOB	49
Počátky Ticktinovy teorie SSSR	52
Ticktin a rekonstrukce trockismu	53
Ticktin a Trockého teorie přechodné epochy	54
Ticktin a Trockého selhání	57
Ticktin a politická ekonomie SSSR	59
<i>Otázka metody?</i>	59
<i>Třída</i>	60
<i>Zákony</i>	60
<i>Plytvání</i>	61
<i>Otázka zbožního fetišismu a ideologie v SSSR</i>	64
Problémy Ticktinovy „politické ekonomie SSSR“	66
<i>Mzdová forma</i>	67
<i>Pracovní síla jako zboží</i>	68
<i>Otázka přechodné epochy</i>	69

Díl III: LEVÝ KOMUNISMUS A RUSKÁ REVOLUCE	71
Co byla zač tato komunistická levice?	73
Ruští leví komunisté	75
<i>Organická rekonstrukce: zpět k ortodoxii</i>	77
<i>Leninovy argumenty pro státní kapitalismus versus leví komunisté</i>	78
<i>„Válečný komunismus“</i>	80
<i>Nová ekonomická politika: nová opozice</i>	81
Německo-holandská komunistická levice	83
<i>Německá revoluce: rozchod se sociální demokracií</i>	83
<i>Německá levice a Kominternu</i>	84
<i>Strašidlo menševismu: říjen - buržoazní revoluce?</i>	85
<i>Zpátky k Luxemburgové?</i>	85
<i>Teze o bolševismu</i>	87
<i>Mattick: Je to kapitalismus, Jime, ale ne takový, jaký známe</i>	88
Italská levice	90
<i>Počátky</i>	90
<i>Bordigova teorie</i>	92
Závěr	94
Díl IV: PŘÍSPĚVEK K TEORII DEFORMACE HODNOTY	97
Úvod	100
<i>Kapitalistická podstata SSSR</i>	100
<i>Trockistický přístup</i>	101
<i>Kapitalistická krize a pád SSSR</i>	103
Historický význam státního kapitalismu	105
<i>Německo a podmínky pozdní industrializace</i>	107
<i>Rusko a pozdní rozvoj</i>	108
<i>Nedostatečný rozvoj</i>	109
<i>Merkantilní a průmyslový kapitalismus</i>	110
<i>Rusko a problém nedostatečné rozvinutosti</i>	112
Deformace hodnoty	113
<i>Rekapitulace problému povahy SSSR</i>	113
<i>Koloběhy průmyslového kapitálu</i>	115
<i>Do jaké míry existovala v SSSR zbožní forma?</i>	116
<i>Do jaké míry existovala v SSSR zbožní výroba?</i>	118
<i>Do jaké míry existovala v SSSR zbožní směna?</i>	118
<i>Do jaké míry v SSSR existovaly peníze?</i>	119
<i>Prodej pracovní síly</i>	122
<i>Rozpory v SSSR: výroba zmetkových užitečných hodnot</i>	123
Závěr	124

ÚVOD

Zase ta otázka Ruska

V srpnu 1991 se odehrál poslední zoufalý pokus o záchranu starého Sovětského svazu. Gorbačov, velký reformátor a architekt jak Glasnosti, tak Perestrojky, byl sesazen z funkce prezidenta SSSR a nahrazen osmičlennou juntou během téměř nekrvavého převratu. Jenže během šedesáti hodin se tento převrat rozdrobil tváří v tvář opozici vedené Borisem Jelcinem podporovaným všemi velkými západními mocnostmi. Jelcinův triumf nejen uspil rozpad SSSR, ale také potvrdil USA jako konečného vítěze Studené války, která čtyřicet let sloužila za matici světové politiky.

Po šesti letech se to dnes vše jeví jako vzdálená minulost. V Novém světovém (ne)řádu, v němž USA zůstávají jedinou supervelmocí, se SSSR a Studená válka nezdají být ničím víc než dějinami. Ale pád SSSR prostě jen nepřeformoval „světovou politiku“ – má zásadní dopady ve „světě politiky“, dopady, které ani zdaleka nejsou uzavřené.

Od ruské revoluce v roce 1917 se všechny body na politickém spektru musely definovat vzhledem k SSSR a tak nutně musely definovat, čím vlastně SSSR byl. Obzvláště to platilo pro ty na „levici“, kteří se nějakým způsobem snažili napadat kapitalismus. Nakolik se SSSR dokázal prezentovat jako „reálně existující socialistický systém“, jako životaschopná alternativa k „tržnímu kapitalismu Západu“, definoval, co je to socialismus.

Dokonce i „demokratičtí socialisté“ na Západě, jako třeba ti na levici britské Labour Party, kteří odmítali „totalitní“ metody Lenina a bolševiků, a usilovali o parlamentní cestu k socialismu, pořád z ruského modelu přebírali znárodnění a centralizované plánování z velitelských můstků ekonomiky jako svůj průběžný kámen socialismu. Otázka, do jaké míry byl SSSR socialistický a tudíž do jaké míry se jako takový posouval ke komunistické společnosti, byla tématem, které dominovalo socialistickému a komunistickému myšlení déle než tři generace a které toto myšlení definovalo.

Nemůže nás tedy překvapovat, že pád SSSR uvrhl nejen levici do vážné krize. Dokud SSSR existoval v opozici – jakkoli falešné – k volnotržnímu kapitalismu a dokud sociální demokracie na Západě dál postupovala, bylo možné domnívat se, že dějiny jsou na straně socialismu. Ideály socialismu a komunismu byly ideály pokroku. Se zhroutil SSSR se však takové hypotézy převrátily vzhůru nohama. Protože zvítězil „volnotržní kapitalismus“, socialismus se dnes prezentuje jako anachronismus, představa centrálního plánování obřího znárodněného průmyslu patří do věku dinosaurů a spolu s ní organizovaný boj dělnické třídy. Dnes se za budoucnost prohlašují trh a liberální demokracie a socialismus s komunismem se považují za definitivně mrtvé.

Pod tímto ideologickým náporom neoliberalismu, který následoval po pádu SSSR, kariériste ve starých sociálně demokratických a komunistických stranách odhazují poslední pozůstatky socialismu

a potácejí se doprava. Ať už je to Blairova New Labour v Británii, Clintonovi demokraté v USA nebo přejmenované komunistické strany v Evropě, jediné, co jim zbývá, je otevřeně se prohlásit za „nové a lepší“ starostlivé manažery kapitalismu, kteří plně přijímají ideály trhu a metody moderního řízení.

Samozřejmě, že samozvaným revolucionářům, kteří vyrůstali po 60. letech 20. století, ovšemže s výjimkou různých trockistických sekt, už dlouho připadala absurdní představa, že SSSR je jakkoli pokrokový, natož pak socialistický nebo komunistický. Čistky a politické procesy 30. let 20. století, rozdrčení dělnického povstání ve východním Německu v roce 1953 a v Maďarsku v roce 1956, odmítnutí přistoupit byť jen na omezené liberální reformy v Československu v roce 1968 a neustálá represe proti dělnickým bojům v samotném Rusku, už dlouho vedlo mnohé na „revoluční levici“ k závěru, že ať je SSSR čímkoli, rozhodně není socialistický. Dokonce i tvrzení, že přes všechny jeho monstrózní deformity byl SSSR pokrokový, protože rozvíjel výrobní síly, se stalo zjevně absurdním, jelikož během 70. let 20. století stále více vycházela najevo ekonomická stagnace a chřadnutí Brežněvovy éry.

Pro ty ultralevičáky¹ a anarchisty, kteří stejně už odedávna odmítali SSSR jako vzor socialismu nebo komunismu, a kteří proto začali znovu trvat na původních komunistických požadavcích úplného zrušení námezdní práce a směny zboží, bylo už dávno evidentní, že SSSR je prostě jinou formou kapitalismu. A proto jak anarchisté, tak ultralevičáci snadno – možná až příliš snadno – docházeli k představě, že SSSR byl státním kapitalismem.

Kdyby šlo prostě jen o otázku idejí, bylo by bývalo možné očekávat, že konečné zhroucení SSSR poskytne úžasnou příležitost pro odstranění všech starých iluzí o leninismu a sociální demokracii, které tížily generace socialistů a dělnických militantů jako noční můra. Tak tomu ale samozřejmě nebylo a je-li něco pravdou, tak pravý opak. Pád SSSR přišel v době, kdy byla dělnická třída v defenzivě a kdy se naděje na radikální překonání kapitalismu zdály marnější než kdy předtím. Jak se sílí deregulací tržních sil narůstá nejistota a jak se staré sociálně demokratické strany posouvají doprava, mohlo by se maximálně zdát, že dochází k vytváření podmínek pro obrodu „socialismu starého stylu“.

Vždyť osvobození od povinnosti hájit neobhajitelné staří stalinisté znovu sbírají odvahu a dnes mohou bojovat za společnou věc i s kritičtějšími přáteli starého Sovětského svazu. Obrozenectví staré levice – nejnovějším příkladem může být Socialist Labour Party v Británii – může tvrdit, že dělá stejné pokroky jako každé skutečně komunistické nebo anarchistické hnutí.

Krise levice, která přišla po pádu SSSR, se nevyhnula ani komunistům a anarchistům. V minulosti si tyto tendence vystačily s definováním svého radikálního rozchodu s většinou „levice“ skrze odsouzení Sovětského svazu jako státního kapitalismu a odmítnutí, že by existovala nějaká reálně socialistická země. Dnes už to ale nestačí a nejspíš to nestačilo nikdy. Jak si ještě ukážeme, mnozí trockisté dnes například mají pocit, že „restaurace kapitalismu“ v Rusku jim dala zapravdu. Jiní, jako Ticktin, zase vyvinuli sofistikovanější analýzu povahy starého SSSR a příčin jeho konečného zhroucení, která vážně

1) „Ultralevice“ je zatížený a nejednoznačný termín. Původně se jednalo o nadávku, kterou Lenin používal proti komunistům a revolucionářům zejména v západoevropských zemích jako Holandsko, Německo a Itálie, kteří odmítali akceptovat bolševický model revoluce a právo Komunistické strany Ruska určovat taktiku a vedení světového komunistického hnutí. Tito komunisté byli jedni z prvních, kdo přišli s myšlenkou, že Rusko je formou státního kapitalismu. Těmto teoriím se budeme věnovat v dalším díle. K samotnému termínu je třeba poznamenat, že většina lidí obviňovaných leninisty z ultralevičáctví by řekla, že jsou prostě komunisté a že levice, včetně jejich žalobců, komunistická není. Celá záležitost se ještě komplikuje sklonem leninistů odsuzovat jeden druhého, že jsou „ultralevičáci“, a to za tak ohavné zločiny jako, že ten či onen nevolí labouristy. Důležitější však pro nás patrně je, že termín „ultralevičáctví“ naznačuje ochotu – spolu s trockismem – hledat rodovou linii vlastní tradice u sociální demokracie Druhé a Třetí internacionály. A tak sice klidně znovu prohlásíme, že němečtí, holandská a italská levá komunisté nesli některá důležitá poučení z revoluční vlny po první světové válce, ale nemysleme si, že měli poslední slovo v revoluční teorii a praxi, jak ji vnímáme my dnes. Ozřejmí se to, jakmile začneme zkoumat jejich teorie o Sovětském svazu.

zpochybnila standardní teorie SSSR jako státního kapitalismu.

Zatímco někteří anarchisté a ultralevičáci se spokojují s opakováním starých dogmat ohledně SSSR, většině tato otázka připadá nudná; jsou totiž přesvědčeni, že byla už dávno uzavřena. A tak se raději snaží potvrdit svoji radikalitu v praktickém aktivismu skupin na podporu vězňů („levice své vězně nikdy nepodporuje, že ano“)² nebo v teoretické pseudoradikálnosti primitivismu. Pro nás je však otázka, čím byl vlastně SSSR snad ještě důležitější, než bývala. Dlouho socialisté i odpůrci socialismu prezentovali SSSR jako jedinou uskutečnitelnou alternativu ke kapitalismu. Pro obrovskou většinu lidí tedy debakl a kolaps SSSR znamená debakl jakékoli realistické socialistické alternativy ke kapitalismu. Jako jediné alternativy se jeví jen různé odstíny „volnotržního“ kapitalismu. Jenže odsuzovat SSSR jako formu státního kapitalismu³ na bázi toho, že kapitalismus je každá forma společnosti, která se nám nelíbí, je k ničemu! Abychom totiž mohli společnost změnit, musíme nejen chápat, jaká tato společnost je, ale také jak selhaly minulé pokusy o její změnu.

Nástin

V prvním a druhém díle se budeme zabývat nedostatky různých verzí teorie, že SSSR byl formou státního kapitalismu; nejprve ve srovnání se standardní trockistickou teorií Sovětského svazu jako degenerovaného dělnického státu a pak – což bude možná výmluvnější – ve světle Ticktinovy analýzy SSSR, která prohlašuje, že překonala koncepce povahy Sovětského svazu jako státního kapitalismu i jako degenerovaného dělnického státu.

Pro začátek přezkoumáme Trockého teorii SSSR jako degenerovaného dělnického státu, která přinejmenším v Británii slouží jako standardní kritická analýza povahy Sovětského svazu od 30. let 20. století. Pak se podíváme, jak si ve 40. letech 20. století Tony Cliff vypůjčil od levých komunistů koncepci SSSR jakožto státního kapitalismu, aby rozvinul svoji vlastní verzi teorie SSSR jako formy státního kapitalismu, která sice vzhledem k Rusku radikálně revidovala trockistickou ortodoxii, ale jinak se snažila zůstat věrná Trockého širším teoretickým koncepcím. Jak uvidíme a jak je dobře známo, ačkoli je díky propagandistické práci SWP a jejích sesterských organizací na celém světě⁴ Cliffova verze státně kapitalistické teorie tou možná vůbec nejznámější, je zároveň jednou z nejslabších. Vždyť, jak si ještě ukážeme, Cliffovu teorii pravověrní trockisté často používají jako fackovacího panáka, jehož prostřednictvím odmítnou všechny státně kapitalistické teorie a obhájí si své pojetí SSSR jako degenerovaného dělnického státu.

V třetím dílu postavíme do kontrastu ke Cliffově teorii jiné, možná ne tak známé verze teorie SSSR jako státního kapitalismu, s nimiž přišli leví komunisté a jiní novější autoři. To nám pak umožní posou-

2) Samozřejmě, že práce na podporu vězňů je důležitou součástí každého seriózního protistátního hnutí a v konkrétních okolnostech hnutí proti dani z hlavy, kdy Militant (britská sesterská organizace české Socialistické alternativy Budoucnost – *poznámka překladatele do češtiny*) vyhrožoval udáváním lidí policii, skutečně definovala radikální angažmá v boji. Ale na levičáctví není nic, co by je nutně vedlo k ignorování vězňů. Prostě kritizovat „levici“ za to, že nepodporuje vězně, je jen o málo lepší než rituální pranýřování levice za to, že jsou to „nudní onanisté ze střední třídy“ – ubohá náhražka za pořádnou kritiku. A proto nás těžko může překvapit, že teď, když už odsuzování levice za to, že podporuje SSSR, nemá budoucnost, pro mnohé anarchisty se solidarita s vězni stala téměř definitivní pozicí.

3) Protože to tak bude pohodlnější, budeme občas používat termín „státní kapitalismus“ pro všechny teorie, které považují Sovětský svaz za kapitalistický. Jak poukazuje N. Fernandez v chystané knize *Capitalism and Class Struggle in the USSR*, řada teorií, kupříkladu teorie Bordigovy a nověji Chattopadhyayovy, se ve svých analýzách SSSR z dobrých teoretických důvodů vyhýbá termínu „státní kapitalismus“. Některými z otázek, které termín „státní kapitalismus“ přináší, se budeme podrobněji zabývat později.

4) V Česku je to Socialistická solidarita – *poznámka překladatele do češtiny*.

Čím byl SSSR?

Aufheben

dit Ticktinovu analýzu SSSR a jejího nároku, že překonává jak teorii SSSR coby státního kapitalismu, tak teorii SSSR jako degenerovaného dělnického státu.

A až prozkoumáme nedostatky teorie, že SSSR byl formou státního kapitalismu – ve světle jak trockistické teorie Sovětského svazu jakožto degenerovaného dělnického státu, tak důležitější Ticktinovy analýzy SSSR – vynasnažíme se v posledním díle předložit provizorní reformulaci státně kapitalistické teorie z hlediska teorie deformace hodnoty.

Díl I:

**TROCKIJ
A STÁTNÍ KAPITALISMUS**

TROCKÉHO TEORIE SOVĚTSKÉHO SVAZU JAKO DEGENEROVANÉHO DĚLNICKÉHO STÁTU

Úvod

Dnes je snadné posmívat se těm, kdo se snažili – jakkoli kriticky – bránit SSSR jako nějakým způsobem „pokrokový“. Jenže déle jak půl století byla „obrana Sovětského svazu“ ústředním tématem skoro pro všechny „revoluční socialisty“ a u některých přetrvává dodnes. Abychom pochopili význam této skutečnosti, je třeba věnovat trochu úsilí zhodnocení hlubokého dopadu, jaký ruská revoluce musela mít na předchozí pokolení socialistů a dělnických militantů.

Ruská revoluce

Patrně není tak těžké představit si, jak hluboký dopad měla ruská revoluce na tehdejší hnutí dělnické třídy. Nejenže uprostřed velké války pracující masy ruského carství povstaly a svrhly kdysi neporazitelný carský policejní stát, ale dokonce se pustily do budování socialistické společnosti. V téže době, kdy kapitalismus uvrhнул celou Evropu do války nevídaných rozměrů, a zdálo se, že dělnické třídy nemá co jiného nabídnout než válku a chudobu, ruská revoluce otevřela skutečnou socialistickou alternativu míru a blahobytu. Proti všem cynikům, kteří se ušklíbili nad představou, že by pracující lidé mohli vládnout společnosti, a kteří popírali uskutečnitelnost komunismu na základě toho, že je tak či onak proti „lidské přirozenosti“, bylo nyní možné postavit živoucí příklad dělnického státu v procesu výstavby socialismu.

Pro mnohé socialisty tehdy revoluční leč disciplinovaná politika bolševiků stála v příkrém kontrastu k čachrářství a klíčování parlamentního socialismu Druhé internacionály. Přes všechny jejich proklamace internacionalismu se reformistické socialistické strany Druhé internacionály bez výjimky sešikovaly za jejich příslušnými národními vládnoucími třídami a tak odsoudily tak celou generaci dělnické třídy k peklu a smrti v zákopech. V důsledku toho, když se Evropou po první světové válce přehnala revoluční vlna, se statisíce přimkly k nově zakládaným komunistickým stranám založeným na bolševickém modelu a sjednotily se do nově vytvořené Třetí internacionály, která byla řízena z Moskvy. Hned od založení bylo primárním úkolem Třetí internacionály budovat podporu pro Sovětský svaz a stavět se proti jakékoli další ozbrojené intervenci ze strany hlavních západních mocností, která by byla namířená proti bolševické vládě v Rusku. Koneckonců muselo se zdát evidentní, že obrana Ruska je obranou socialismu.

30. léta 20. století a druhá světová válka

Do 30. let 20. století byla revoluční hnutí, která se po první světové válce valila napříč Evropou, zcela poražena. Naděje na bezprostřednost socialistické revoluce bledly tváří v tvář nastupujícímu fašismu a vynořující se vyhlídce na už druhou světovou válkou za života jedné jediné generace. To však nikterak neumenšovalo půvaby SSSR. Naopak ve srovnání se zoufalstvím a stagnací kapitalistického Západu

čněl Sovětský svaz jako maják naděje.

Zatímco kapitalismus s rozvojem elektřiny, praček, vysavačů, automobilů, rádií a dokonce televizí, které slibovaly proměnit život všem, přinášel bezprecedentní posun ve výrobních kapacitách, zároveň uvrhnul svět do nevídaného ekonomického propadu, který odsoudil miliony k nezaměstnanosti a chudobě. V příkrém kontrastu k této hospodářské stagnaci způsobené anarchií tržních sil Sovětský svaz svědčil pro značné možnosti racionálního centrálního plánování, které se nalézalo v procesu transformace zaostalé ruské ekonomiky. Zjevné úspěchy „socialistického plánování“, které přinášely Stalinovy pětiletky, nejenže dělaly dobrý dojem na dělnickou třídu polapenou v hospodářské krizi, ale také na stále větší počet buržoazních intelektuálů, kteří tehdy ztratili veškerou víru v kapitalismus.

Samozřejmě, že od samého počátku byl Sovětský svaz předmětem lži a polopravd šířených buržoazní propagandistickou mašinerií a oddaní stoupcem Sovětského svazu, ať už dělničtí militanti nebo intelektuálové, mohli snadno zapudit zprávy o čistkách a politických procesech za Stalina jako další pokusy o diskreditaci jak socialismu, tak SSSR. I když byly tyto zprávy v zásadě pravdivé, zdálo se to jako malá cena, která se platí za obrovskou a dramatickou sociální i ekonomickou transformaci, která se v Rusku odehrávala a která slibovala, že přinese prospěch stamilionům lidí a skýtala tak živoucí příklad pro zbytek světa, čeho by šlo dosáhnout, kdyby byl svržen kapitalismus. Zatímco buržoazní tisk fňukal nad svobodou projevu několika málo jednotlivců, Stalin osvobodil miliony od budoucnosti plné chudoby a hladu.

Samozřejmě, že ne každého na levici uchvacovala vlídnost „Strýčka Joa“ Stalina. Likvidace a vyhnání do exilu většiny vůdců původní bolševické vlády, zahraniční politika ve stylu ode zdi ke zdi, která vyvrcholila uzavřením paktu o neútočení s Hitlerem, katastrofální přemety v politice vnucované různým komunistickým stranám skrze Třetí internacionálu a zrada na španělské revoluci v roce 1937, to vše dohromady vrhalo stíny pochybnosti na Stalina i na SSSR.

Jenže druhá světová válka posloužila k dalšímu zvětšení reputace Sovětského svazu, a to nejen mezi socialisty. Jakmile v roce 1940 skončil pakt s Německem o neútočení, SSSR dokázal vstoupit do války pod praporem antifašismu a mohl si nárokovat, že sehrál zásadní úlohu v konečné porážce Hitlera. Zatímco vládnoucí třídy v celé Evropě dávaly najevo své sympatie k fašismu a v případě Francie kolaborovaly s okupačními německými silami, komunistické strany hrály vůdčí úlohu v odboji a partyzánských hnutích, která napomohla k porážce fašismu. A proto zejména ve Francii, Itálii, Jugoslávii a Řecku si komunistické strany mohly oproti většině quislingovských buržoazních stran nárokovat, že jsou vítězkami vlasteneckých antifašistických hnutí.

50. léta 20. století

Druhá světová válka skončila s USA jako nespornou supervelmocí na západní polokouli, ale ta teď čelila nesmírnému nepříteli. SSSR už nebyl izolovanou zaostalou zemí na periferii světové akumulace kapitálu s centry v západní Evropě a severní Americe. Rapidní industrializace za Stalina během 30. let 20. století změnila Sovětský svaz ve velkou průmyslovou a vojenskou mocnost a válka zanechala polovinu Evropy pod sovětskou kontrolou. S čínskou revolucí v roce 1949 teď žila víc jak jedna třetina lidstva pod „komunistickou vládou“!

A nejen to. Na pokraji dosažení moci byly komunistické strany pod přímým vlivem Moskvy nebo sociálně demokratické strany s významnými levicovými proudy náchylnými sympatizovat s Ruskem ve velké části západní Evropy, tedy v samotném srdci a kolébce kapitalismu. V Británii se s 48 procenty hlasů k moci dostala první většinová vláda labouristů, zatímco v Itálii a Francii komunistické strany získaly v poválečných volbách víc jak třetinu hlasů a od moci je oddělovalo jen zavedení vysoce proporčních volebních systémů.

A co víc, málokdo z vládnoucích kruhů americké nebo evropské buržoazie si mohl být jist, že ekonomický boom, který přišel po válce, bude trvat ještě dlouho po bezprostředním období poválečné rekonstrukce. Jestliže období po předchozí válce bylo pomíjivé, nejpravděpodobnější vyhlídkou byla ta na přinejlepším asi tak deset let rostoucí prosperity, po kterých přijde další pokles, který mohl jedině znovu rozdmýchat třídní konflikty a sociální polarizaci, které jsme zažili ve 30. letech 20. století. Jenže teď komunistické strany a jejich spojenci na levici měli daleko silnější výchozí pozici k využití takových společenských tenzí.

Zatímco Západ stál před vyhlídkou dlouhodobé ekonomické stagnace, zdálo se, že plánovitý ekonomický růst a transformace SSSR a východního bloku nemají hranic. Vždyť ještě začátkem 60. let 20. století mohl Chruščov tvrdit, podle mnoha západních pozorovatelů zcela věrohodně, že poté, co si za Stalina ustavilo moderní ekonomickou základnu těžkého průmyslu, je nyní Rusko v pozici, kdy může důraz přesunout na expanzi sektoru spotřebního zboží a do deseti let tak překonat životní úroveň v USA! Byly to právě tyto neradostné vyhlídky buržoazie – ukuté bezprostředními poválečnými reáliemi přelomu 40. a 50. let 20. století – co sloužilo jako původní báze virulentní antikomunistické paranoie Studené války, zejména pak v USA: od antikomunistických honů na čarodějnice za McCarthyho éry až po Reaganovy řeči o „říši zla“ na počátku 80. let 20. století.

Pro buržoazii nebyl velký rozdíl v tom, zda ji vyvlastní proletariát nebo stalinistická byrokracie. Hrozba komunismu s malým „k“ byla hrozbou Komunismu s velkým „K“. V myslích západní buržoazie se teď třídní boj vepsal do samotného boje mezi dvěma světovými supervelmocemi: mezi „svobodným světem“ a „komunistickým světem“.⁵

Tuto představu boje mezi dvěma supervelmocemi jakožto zároveň konečného souboje titánů mezi kapitálem a prací mnozí na levici ochotně přijímali. Mnohým připadalo jasné, že ty největší ústupky, které byly začleněny do nejrůznějších poválečných dohod, vyvolal strach, že by dělnická třída na Západě, zejména v západní Evropě, mohla přejít ke komunismu. Poválečné závazky sociálního státu, plné zaměstnanosti, důstojného bydlení a tak dále bylo možné přímo připisovat strachu buržoazie jak ze SSSR, tak z jeho spojeneckých stran na Západě. Navíc navzdory všem svým chybám to byl SSSR, kdo mohl být chápán jako zastávce milionů utlačovaných lidí z třetího světa, protože podporoval nejrůznější národně osvobozené hnutí v jejich boji proti starým imperialistickým a koloniálním velmocím a novému nenasytému imperialismu nadnárodních korporací.

Z tohoto hlediska tu byly jen dva tábory: SSSR s východním blokem, které stály za dělnickou třídou a utlačovanými národy světa, versus USA a západní mocnosti, které stály za buržoazií a majetnými třídami. Ti, kdo se odmítali postavit na jednu ze stran, byli chápáni jako pouzí maloburžoazní intelektuálové, kteří nedokážou nic jiného než dlít ve svých utopických abstrakcích a odmítají si špinit ruce prací se současnou realitou.

Samozřejmě do začátku 50. let 20. století se kompletní hrůzy a brutalita Stalinovy vlády staly nepopíratelnými. Z toho důvodu se mnozí přiklonili k reformistickému socialismu a vítali reformy dosažené v poválečném uspořádání. Udrželi si sice sympatie k Sovětskému svazu a silně je ovlivňovala představa socialismu jako plánování evidentní v SSSR, ale snažili se distancovat od revolučních prostředků a metod bolševismu, které nazírali jako příčinu „totalitářství“ ruského komunismu. Tento kurs „demokratického socialismu“ budou v 70. letech 20. století s nástupem tzv. eurokomunismu o 20 let později sledovat i samotné komunistické strany.

5) Moc se nepochybuje o tom, že to byl strach, že by celá západní Evropa mohla v letech hned po druhé světové válce přejít k východnímu bloku, co pohnulo americkou buržoazií, aby ve formě Marshallova plánu nalila miliardy dolarů do zničených západoevropských ekonomik.

Zatímco se mnozí přiklonili k „demokratickému socialismu“ a další tíhli k neochvějně oddanosti komunistické straně a obraně Sovětského svazu, byli i tací, kteří sice akceptovali nestvůrnosti stalinistického a post-stalinistického Ruska, ale odmítali se zříci revolučního dědictví revoluce roku 1917. Protože si uvědomovali meze poválečného uspořádání a odmítali zapomenout na zradu prožité v rukou reformistického socialismu⁶ o generaci dříve, usilovali o záchranu revolučních postřehů Lenina a bolševiků před degenerací revoluce způsobenou za Stalina. Samozřejmě inspirací pro ty, kdo zastávali takovou pozici, byl Stalinův velký rival Lev Trockij a jeho teorie Sovětského svazu coby degenerovaného dělnického státu.

Lev Davidovič Trockij

Není tak těžké pochopit, proč se ti, kdo byli Stalinovým Ruskem stále silněji rozčarováni, ale pořád chtěli hájit Lenina a revoluční odkaz roku 1917, přiklonili ke Lvu Trockému. Trockij hrál vedoucí úlohu v revolučních událostech roku 1905 i 1917 v Rusku. Navzdory Stalinovým pokusům doslova ho vyretušovat z obrázku, Trockij byl natolik prominentním členem rané bolševické vlády, že lze přesvědčivě argumentovat, že Lenin jako svého následovníka preferoval právě jeho.

A tak, když prováděl svoji kritiku stalinistického Ruska, nešlo tak snadno Trockého odepsat jako nějakého buržoazního intelektuála, který se pokouší diskreditovat socialismus, ani ho nešlo obviňovat, že je utopický ultralevičák nebo anarchista, který se snaží poměřovat konkrétní limity „reálného socialismu“ v SSSR jakýmsi abstraktním ideálem, o čem by měl socialismus být. Naopak, jakožto čelní představitel bolševické vlády byl Trockij zodpovědný za přijetí tvrdých a často krutých rozhodnutí nezbytných k udržení křehké a izolované revoluční vlády. Trockij se neštítel podpořit aplikaci vedení jednoho muže a taylorismu ani se neostýchal rozdrtit vzpurné revolucionáře, jak jasně ukázal, když vedl oddíly Rudé armády, aby potlačily jak Machnovu rolnickou armádu během občanské války, tak kronšadtské námořníky v roce 1921. Vždyť Trockij často zašel za opatření, která Lenin a další bolševičtí vůdci považovali za nezbytná, čehož je jasným příkladem jeho volání po naprosté militarizaci práce.⁷

Jenže Trockij nebyl pouze praktickým revolucionářem schopným přijmout a hájit obtížná rozhodnutí. Trockij se projevil jako jeden z mála důležitých strategických a teoretických myslitelů mezi ruskými bolševiky, který mohl s Leninem soupeřit o teoretické a strategické vedení. Nyní se tak musíme podrobně zabývat Trockého myšlenkami takovými, jaké jsou, a podstatnější kritiku si necháme na později.

6) Nezapomínejme, že reformistické strany Druhé internacionály nehradily jen svoji povinnost postavit se proti první světové válce a jako takové byly spolupachatelkami decimace celé jedné generace evropské dělnické třídy, ale také sehrály důležitou úlohu při rozdrčení revolucí, které se po válce přehnalý přes velkou část Evropy. Kupříkladu německá revoluce byla rozdrčena a takoví revoluční vůdci jako Rosa Luxemburgová a Karl Liebknecht byli zabiti na rozkaz sociálně demokratické vlády. Takové zločiny nešlo tak snadno zapomenout.

7) Samozřejmě, že teď by někdo mohl namítnout, že Trockého rejstřík dokazuje, že byl kontrarevolucionář, a proto odmítá jakkoli se podrobněji zabývat jeho teorií SSSR jako degenerovaného dělnického státu. Pro nás je obsáhlé studium Trockého teorie SSSR coby degenerovaného dělnického státu důležité nejen proto, že se tato teorie stala ústředním referenčním bodem pro kritiku Sovětského svazu, ale také proto, že je důležité ukázat, jak Trockého teorie vzešla přímo z objektivismu ortodoxního marxismu a v žádném případě nehradila jeho tradice. Proto se nadále zaměříme na politickou ekonomii, která vznikla v SSSR, a nenabídne historii toho, jak si revoluce s kontrarevolucí zasazovaly ránu za ranou. Ohledně podrobností k období 1917–21, které podřývají leninistické líčení ruské revoluce, viz BRINTON M., *The Bolsheviks and Workers' Control* (Londýn: Solidarity). Obecnější kritika ortodoxního marxismu jak Druhé, tak Třetí internacionály viz DEBORD GUY, *Společnost spektaklu*, Kapitola IV (Praha: Intu, 2007).

*Trockij a ortodoxní marxismus Druhé internacionály*⁸

Snad ani není pochyb o tom, že Trockij po celý svůj život zůstal oddán ortodoxnímu hledisku historického materialismu, které se etablovalo v Druhé internacionále. Tak, jako většina marxistů jeho doby i Trockij viděl dějiny primárně z hlediska vývoje výrobních sil. Třídní boj sice možná byl motorem dějin, který je poháněl kupředu, ale jejich směrem a smyslem byl především rozvoj výrobních sil lidské práce až ke konečnému cíli komunistické společnosti, v níž bude lidstvo jako celek osvobozeno od bídy a nedostatku.

Jako takové byly dějiny nahlíženy coby řada odlišných stádií, přičemž každému z nich panoval konkrétní výrobní způsob. Když se vyčerpal potenciál každého výrobního způsobu rozvíjet výrobní síly, jeho vnitřní rozpory se stávaly akutnějšími a vyčerpáný výrobní způsob nutně uvolnil cestu novému, vyspělejšímu výrobnímu způsobu, který umožňoval další rozvoj výrobních sil lidské práce.

Kapitalistický výrobní způsob rozvinul výrobní síly nad všechny dřívější mety. Přitom však kapitalismus začal vytvářet materiální a společenské podmínky nutné ke svému vlastnímu překonání socialistickou společností. Vznik moderního velkopřemyslu ke konci devatenáctého století vedl k silící polarizaci mezi malinkou třídou kapitalistů na jednom pólu a obrovskou většinou proletářů na druhém.

Zároveň moderní velkopřemysl začal v každém průmyslovém odvětví nahrazovat četné, vzájemně si konkurující, individuální kapitalisty obřími akciovými monopoly, které v konkrétních ekonomikách dominovaly všem průmyslovým podnikům. Když došlo ke vzniku obrovských akciových monopolů a průmyslových kartelů, většina marxistů tvrdila, že klasická forma konkurenčního kapitalismu, kterou v polovině devatenáctého století analyzoval Marx, ustoupila monopolnímu kapitalismu. Za konkurenčního kapitalismu rozhodovala o tom, co se vyrábělo a jak se toto vyrobené bohatství bude rozdělovat, „anarchie tržních sil“, takže se jednalo o nepředvídatelný výsledek konkurenční bitvy mezi soupeřícími kapitalisty. S rozvojem monopolního kapitalismu se výroba a distribuce stávaly stále plánovitějšími, neboť monopoly a kartely předem stanovovaly míru výroby a ceny v celém odvětví.

To ale nebylo všechno. Jak se ekonomika jako celek stávala stále více vzájemně provázanou a komplikovanější, tvrdilo se, že stát už déle nemůže hrát minimální ekonomickou úlohu jako v konkurenčním stádiu kapitalismu. S rozvojem velkopřemyslu musel stát čím dál tím více zasahovat a ekonomiku řídit. Pro ortodoxní marxismus byl tedy vývoj směrem k monopolnímu kapitalismu zároveň vývojem směrem ke státnímu kapitalismu.

Jelikož při regulaci ekonomiky nahradilo „anarchii trhu“ hospodářské plánování monopolů a státu, byly základní podmínky socialistické společnosti na místě. A zároveň se základní rozpor kapitalismu mezi stále společenštějším charakterem výroby a soukromým přivlastňováním bohatství, které vyráběla, stával více a více naléhavým. Periodické krize, které sloužily jak k rozvratu, tak k obnově konkurenčního kapitalismu na začátku a v polovině devatenáctého století, nyní ustoupily dlouhotrvajícím

8) V následující části textu by se někteří čtenáři mohli domnívat, že s Trockého teorií nakládáme s přílišným respektem. Někomu stačí vyjmenovat jeho špatné skutky. Někdo se zaměřuje na jeho činy v období 1917-21, jiní spíše na Trockého pozdější neschopnost zastávat revoluční pozice, která vyvrcholila tím, že ve druhé světové válce si jeho stoupenci volili strany. Z toho se často dovodí, že Trockého marxismus byl vždy kontrarevoluční, nebo, jak tvrdí mnozí leví komunisté, že v jisté chvíli Trockij překročil třídní linii a stal se kontrarevolucionářem. Tak či onak lze Trockého teorii degenerovaného dělnického státu šmahem zavrhnout jako pozici vně revolučního tábora. Podle nás však Trockého teorie SSSR a její dominantní vliv na mnohé kritiky stalinismu odráží zásadní slabiny ortodoxního marxismu, které je třeba uchopit a překonat. Jsou tu totiž velice silné důvody, proč heterodoxní marxisté shledávají obtížným chápat SSSR jako kapitalismus. Odmítáme-li tedy Trockého teorii SSSR coby degenerovaného dělnického státu, nejde nám o to ukázat, jak „zrazuje pravý revoluční odkaz sociální demokracie před rokem 1914 a ortodoxního marxismu,“ protože si naopak uvědomujeme, jak věrný této tradici byl.

obdobím ekonomické stagnace, jelikož monopolisté se snažili omezovat výrobu, aby si udrželi zisky svých monopolů.

Nyní tak bylo možno vidět, jak se báze kapitalistického výrobního způsobu, která spočívá v soukromém přivlastňování bohatství na základě soukromovlastnických práv, stává brzdou svobodného rozvoje výrobních sil. Období přechodu k socialismu se rychle blížilo, jelikož kapitalismus vstoupil do posledních stádií svého úpadku. Při silící polarizaci společnosti, která vytvářela obrovský a organizovaný proletariát, potřebovala dělnická třída už jen uchvátit státní moc a znárodnit velké banky a monopoly, aby bylo možné výrobu a distribuci racionálně plánovat v zájmu celé společnosti a ne v zájmu menšinky kapitalistů. Jakmile bude odstraněno soukromé vlastnictví výrobních prostředků, dojde k osvobození rozvoje výrobních sil, čímž se uvolní cesta k vytvoření komunistické společnosti, v níž svoboda zvítězí nad nutností.

Samozřejmě, že tak jako mnozí na levici a ve středu Druhé internacionály i Trockij odmítal zjednodušující verze této základní interpretace historického materialismu, které si představovaly hladkou evoluci kapitalismu v socialismus. Pro Trockého byl přechod k socialismu nezbytně rozporuplným a často násilným procesem, v němž nešlo politické jednoduše redukovat na ekonomické.

Podle Trockého mohl rozporuplný vývoj upadajícího kapitalismu vyvolat svržení třídy kapitalistů dlouho před vznikem materiálních a společenských podmínek plného rozvoje socialistické společnosti. Tato možnost dělnického státu čelícího dlouhému období přechodu k plně zformované socialistické společnosti měla být obzvláště důležitá pro revoluci v Trockého rodném Rusku.

Trockij a teorie permanentní revoluce⁹

Zatímco Trockij hájil ortodoxní marxistickou interpretaci podstaty dějinného vývoje, radikálně se odlišoval v její konkrétní aplikaci na Rusko a právě v tomto ohledu Trockij učinil svůj nejdůležitější příspěvek k budoucí nové pravověrnosti sovětského marxismu.

Podle ortodoxního pohledu Druhé internacionály měla socialistická revoluce nutně vypuknout v jedné z vyspělejších kapitalistických zemí, kde už kapitalismus vytvořil potřebné podmínky k rozvoji socialistické společnosti. V podmínkách zaostalého Ruska nemohla na provedení socialistické revoluce existovat žádná bezprostřední vyhlídka. Rusko zůstávalo polofeudální říší, které panovalo všemocné carské samoděržaví, které silně omezovalo rozvoj kapitalismu na ruské půdě. Avšak aby udržel Rusko jako důležitou vojenskou mocnost, musel carský režim prosazovat limitovanou míru industrializace, která začala nabírat na tempu na přelomu století. Jenže i přes tuto industrializaci ruskému hospodářství stále dominovalo maloroľnické zemědělství.

Za takových podmínek se bezprostředním úkolem marxistů zdálo urychlení buržoazně-demokratické revoluce, která by smetením carského režimu otevřela cestu plnému vývoji kapitalismu v Rusku a tak by se připravila cesta budoucí socialistické revoluce. Otázkou, která ruské marxisty rozdělovala, byl právě charakter, jaký tato buržoazně-demokratická revoluce nabere, a v důsledku toho úloha, jakou v ní bude muset sehrát dělnická třída.

Podle menševiků se revoluce musela provést ve spojení s buržoazií. Úkolem strany dělnické třídy bylo jednat jako to nejradikálnější křídlo demokratické revoluce, které by pak protlačovalo „minimální program“ politických a sociálních reforem, které by byly slučitelné jak se soukromým vlastnictvím, tak s limity demokraticko-buržoazní revoluce, ale zároveň by skýtaly pevný základ pro budoucí boj proti buržoazii a kapitalismu.

9) Teorii permanentní revoluce Trockij původně rozvíjel ve spolupráci s Parvusem. Poté, co se Parvus stáhnul z marxistické politiky, se tato teorie nakonec začala připisovat Trockému.

Oproti tomu Lenin a bolševici byli přesvědčeni, že ruská buržoazie je až příliš slabá a zbabělá na to, aby provedla svoji vlastní revoluci. Proto buržoazně-demokratickou revoluci za ni bude muset provést dělnická třída v alianci s rolnickými masami. Avšak s uzavřením spojení s rolnictvem se na vrchol politické agendy revoluční vlády dostane otázka pozemkové reformy. Ovšem, jak ukázaly předchozí revoluce v západní Evropě, jakmile byla půda vyvlastněna velkým pozemkovým vlastníkům a přerozdělena mezi rolnictvo, většina rolníků začala na revoluci ztrácet zájem a stávala se konzervativní silou. Takže rolnictvo nejprve sehrálo zásadní úlohu v provedení revoluce, aby nakonec zablokovalo její další vývoj a omezilo ho na rámec buržoazně-demokratické revoluce, v níž byla nutně zachována soukromovlastnická práva.

Proti oběma těmto pozicím, které měly sklon nazírat historický vývoj Ruska izolovaně, Trockij trval na tom, že dějinný vývoj Ruska je součástí celkového historického vývoje světového kapitalismu. Jakožto zaostalá ekonomika bylo Rusko schopno dovážet ty nejnovější metody moderního velkopřemyslu „hotové“, aniž by muselo procházet dlouhým a pomalým procesem jejich rozvoje, jaký se odehrál ve vyspělejších kapitalistických zemích. V důsledku toho Rusko vlastnilo některé z nejvyspělejších průmyslových metod výroby vedle těch nejzaostalejších forem zemědělské výroby v Evropě. Tato kombinace nestejných rovin ekonomického vývoje znamenala, že buržoazně-demokratická revoluce v Rusku bude hodně jiná než ty, které se předtím odehrály jinde v Evropě.

Zprv, přímé zavádění moderního průmyslu do Ruska pod patronátem carského režimu znamenalo, že spousta ruského průmyslu vlastnil buď přímo stát, nebo zahraniční kapitál. Proto Rusko postrádalo silnou a nezávislou domorodou buržoazii. Zároveň však tato přímá implantace moderního velkopřemyslu vytvářela vyspělý proletariát, jehož potenciální ekonomická moc byla daleko větší, než by se mohlo zdát z jeho množství. A konečně, protože přeskočilo mezilehlá stádia průmyslového rozvoje, Rusko nemělo obrovské množství mezilehlých společenských vrstev s kořeny v malovýrobě, které sehrály rozhodující úlohu v demokraticko-buržoazních revolucích v západní Evropě osmnáctého a devatenáctého století.

Na základě této analýzy Trockij došel již v roce 1904 k závěru, že dělnická třída bude muset provést demokraticko-buržoazní revoluci ve spojení s rolnickými masami právě kvůli slabosti domorodé ruské buržoazie. Potud se Trockého závěry shodovaly s tehdejšími závěry Lenina a bolševiků. Jenže Trockij šel dál. Podle Trockého nesourodost i nedostatek organizovanosti mezi rolnickými masami znamenaly, že i přes svoji nespornou převahu může ruské rolnictvo v revoluci sehrát pouze podpůrnou úlohu. Tato politická slabost rolnictva spolu s absencí společenských vrstev založených na malovýrobě znamenaly, že ruský proletariát bude nucen hrát vedoucí úlohu jak v revoluci, tak v následné revoluční vládě. Takže, zatímco Lenin s bolševiky si představovali, že půjde o demokratickou dělnicko-rolnickou vládu, která bude muset provést buržoazní revoluci, Trockij věřil, že dělnická třída nebude mít jinou možnost než ovládnout jakoukoli takovou revoluční vládu.

V této vedoucí pozici nebude strana dělnické třídy moci jednoduše hrát úlohu levého křídla demokracie a usilovat o přijetí svého „minimálního programu“ demokratických a sociálních reforem. Bude u moci, a proto nebude mít jinou možnost než zavést samotný „minimální program“. Trockij byl však přesvědčen, že pokusí-li se revoluční vláda vedená stranou dělnické třídy zavést „minimální program“, brzy se setká s rozhodnou opozicí majetných tříd. Tváří v tvář takové opozici bude dělnická strana muset buď abdikovat na moc, nebo dál tlačit na pilu zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků a tak zároveň zahájit proletářsko-socialistickou revoluci.

Podle Trockého by bylo absurdní a nezodpovědné, kdyby se strana dělnické třídy v takto zásadní situaci jednoduše vzdala moci. V takové pozici by se strana dělnické třídy musela chopit příležitosti a vyvlastnit slabou buržoazii a umožnit tak buržoazně-demokratickou revoluci, aby plynule přešla v revoluci proletářsko-socialistickou.

Trockij souhlasil, že rolnictvo se nevyhnutelně stane konzervativní silou, jakmile bude agrární reforma dovršena. Tvrdil však, že podstatná část rolnictva bude revoluční vládu dál chvíli podporovat, a to nikoli díky kdovíjak vyspělému „revolučnímu uvědomění“, nýbrž právě díky jeho „zaostalosti“;¹⁰ toto spolu s vyspělejší organizací proletariátu by dalo revoluční vládě čas. Nakonec by totiž jedinou nadějí revoluční vlády bylo, že ruská revoluce odpálí revoluci i po celém zbytku Evropy a světa.

Trockij a rizika přechodu

Zatímco většině ruských marxistů se Trockého teorie permanentní revoluce mohla jevit jako avanturistická, ne-li tak trochu utopická, když byla roku 1906 poprvé vylíčena ve *Výsledcích a vyhlídkách*, její závěry se o jedenáct let později ukážou jako zásadní při formování nové marxisticko-leninistické ortodoxie, která se ustavila s ruskou revolucí 1917.

Únorová revoluce 1917 všechny politické strany a frakce překvapila. Staletý carský režim byl během několika málo dnů smeten a nastala situace dvojevládí. Na jedné straně stála Prozatímní vláda, kde převládaly různé liberální buržoazní strany, na druhé straně stály rostoucí počty dělnických a rolnických sovětů. Pro menševiky byl jejich postoj jasný: organizace dělnické třídy musí kriticky podporovat buržoazní Prozatímní vládu, dokud uskutečňuje svůj demokratický program. Oproti tomu bolševici byli tváří v tvář demokraticko-buržoazní vládě, o které předtím tvrdili, že není možná, uvrženi ve zmatek. Zmatek, který s Leninovým návratem z exilu na začátku dubna došel prakticky až k rozkolu.

Lenin ve svých *Dubnových tezích* navrhnul radikální posun politiky, který ho přes různé odlišnosti v detailech a důraze přibližoval k pozicím, jež předtím prezentoval Trockij se svojí teorií permanentní revoluce. Lenin tvrdil, že buržoazní vláda se nakonec ukáže příliš slabá na to, aby uskutečnila svůj demokratický program. Proto bolševici musí přesvědčit sověty, aby svrhly Prozatímní vládu a ustavily dělnicko-rolnickou vládu, jejímž úkolem nebude jen zavádět demokratickou reformu, nýbrž nakonec odstartovat na cestě k socialismu.

S tímto radikálním posunem pozic, který zahájily *Dubnové teze*, a s Trockého následovným přijetím Leninovy koncepce revoluční strany se Trockému otevřela cesta ke vstupu k bolševikům; a spolu s Leninem Trockij sehraje důležitou úlohu nejen v říjnové revoluci a následné bolševické vládě, ale také v teoretickém rozpracování toho, co vejde ve známost jako marxismus-leninismus.

Zatímco Lenin i Trockij tvrdili, že je třeba svrhnout Prozatímní vládu a skrze socialisticko-proletářskou revoluci ustavit dělnickou vládu, v zaostalé zemi – jako bylo Rusko – ani Lenin ani Trockij nechápali socialismus coby bezprostřední vyhlídku. Proletářská revoluce, která ustavila dělnicko-rolnickou diktaturu, byla nazírána jen jako první krok v dlouhém přechodu k plně rozvinuté socialistické společnosti. Jak Trockij později tvrdil,¹¹ ani ve vyspělé kapitalistické zemi, jako jsou USA, by proletářská revoluce nedokázala okamžitě vytvořit socialistickou společnost. Bylo zapotřebí přechodného období, které by umožňovalo další rozvoj výrobních sil potřebných k zajištění materiální základny pro soběstačnou socialistickou společnost. Ve vyspělé kapitalistické zemi jako USA by takové

10) V tomto bodě Trockij sám nemluví moc jasně o tom, proč by právě zaostalost měla vést podstatnou část této třídy k tomu, aby dál podporovala dělnickou vládou odhodlanou zavádět socialistická opatření. Tento zdánlivě paradoxní postoj však může být jasnější, podíváme-li se trochu víc zblízka na Trockého pohled na rolnictvo. Pro Trockého zaostalost a nestejnorodost rolnictva znamenaly, že bylo vnitřně neschopné dosáhnout soudržné organizace, která by mohla formulovat a prosazovat jeho vlastní odlišné třídní zájmy. V důsledku toho rolnictvo mohlo jediné přijmout vedení jiných tříd, tj. buď buržoazie, nebo proletariátu. Odtud mohl Trockij dojít k závěru, že jak jednou rolnictvo akceptuje vedení proletariátu, nebude mít jinou možnost než se nechat nést politikou dělnické vlády, a to až za bod, kdy taková politika začne zasahovat do bezprostředního třídního zájmu rolníků, protože sami by nedokázali formulovat žádnou životaschopnou alternativu.

11) viz TROCKIJ LEV, *Zrazená revoluce* (Doplněk, 1995) – poznámka překladatele do češtiny.

přechodné období mohlo trvat několik let; v zemi tak zaostalé jako Rusko by trvalo desítky let a nakonec by bylo možné pouze s materiální podporou socialistické Evropy.

Tedy podle Lenina i Trockého Rusko čelilo dlouhodobému přechodnému období, které bylo plné různých nebezpečí. Na jedné straně stálo vždy přítomné nebezpečí obnovy kapitalismu buď kontrarevolucí podporovanou zahraniční vojenskou intervencí, nebo opětovným vznikem buržoazních vztahů v ekonomice; na druhé straně stálo nebezpečí rostoucí byrokratizace dělnického státu. Jak ještě uvidíme, Trockij spatřoval klíč k zažehnání všech těchto velkých rizik přechodu Ruska k socialismu v prvořadém imperativu zvyšování výroby i rozvoje výrobních sil a v souběžném čekání na světovou revoluci.

V prvních pár letech po revoluci řada lidí z levého křídla bolševiků – nadšená revolučními událostmi roku 1917 a bezpochyby inspirovaná Leninovým *Státem a revolucí*, který znovu formuloval marxistickou vizi socialistické společnosti, už už viděla Rusko na pokraji komunismu. Podle nich byla politika, která vešla ve známost jako válečný komunismus, kdy byly peníze fakticky zrušeny hyperinflací a trh nahradilo přímé rekvírování v souladu s okamžitými potřebami válečného úsilí, bezprostřední předehrou ke komunismu, který přijde s koncem občanské války a s rozšířením revoluce do zbytku Evropy.¹²

Jak Lenin, tak Trockij tyto názory z levice strany odmítali. Politika válečného komunismu pro ně nebyla o mnoho víc než soubor nouzových opatření vnucených revoluční vládě, která musela vyhrát občanskou válku a porazit ozbrojenou zahraniční intervenci. Ani pro Lenina ani pro Trockého v Rusku neexistovala žádná bezprostřední vyhlídka na socialismus natož na komunismus¹³ a ve svých tehdejších polemikách s levicí Lenin argumentoval, že vzhledem k zaostalosti podmínek ve většině Ruska bude státní kapitalismus vítaným posunem. Jak říká:

„Realita nám říká, že státní kapitalismus by byl krokem vpřed. Kdybychom mohli v krátké době dosáhnout státního kapitalismu, bylo by to vítězství.“ (Leninovy *Collected Works*, svazek 27, s. 293)

Trockij šel ještě dál, a když odmítal sílící stesky levice ohledně byrokratizace státu a stranického aparátu, argumentoval pro militarizaci práce, která měla maximalizovat výrobu jak pro válečné úsilí, tak pro poválečnou přestavbu. Jak musí přiznat i Trockého obdivovatelé, v té době Trockij jednoznačně patřil k „autoritářskému křídlu“ strany a tak i k Leninově pravici.¹⁴

Vzhledem k tomu, že válečný komunismus chápal pouze jako soubor nouzových opatření a ne jako první kroky vedoucí ke komunismu, není žádným překvapením, že jakmile se občanská válka začala blížit ke konci a hrozba zahraniční intervence začala slábnout, patřil Trockij k prvním, kteří obhajovali upuštění od válečného komunismu a obnovu peněz a tržních vztahů. Tyto návrhy na návrat k trhu se ujaly v Nové ekonomické politice (NEP), která byla přijata v roce 1921.

NEP a Levá opozice

V roce 1921 bolševická vláda stála před těžkou politickou a ekonomickou krizí. Politika nuceného rekvírování vedla rolnictvo k masovému odmítání zasévat dostatek obilí, aby nasýtlo města. Tváří

12) K myšlenkám Leninových levicových oponentů naši pozornost obrátíme ve III. dílu.

13) Po vzoru Engelse ortodoxní marxismus obecně souhlasil, že z kapitalismu nelze skočit do plně rozvinuté komunistické společnosti, kde byly stát, peníze a námezdní práce zrušeny. Podle tehdejších představ musela každá postkapitalistická společnost projít nižším stádiem komunismu, během něž měly stát, peníze a námezdní práce postupně odumřít spolu s uskutečňováním podmínek pro vyšší stádium komunismu. Ono nižší stádium bylo známo jako socialismus.

14) Například John Molyneux ve svém díle *Leon Trotsky's Theory of Revolution* říká: „Postačí říci, že v prvních letech revoluce Trockij patřil k autoritářskému křídlu strany.“ Samozřejmě, že dělení levice/pravice, libertinský/autoritářský může, jak poukazuje Kowalski, až příliš zjednodušovat komplex pozic, které se tehdy mezi bolševiky zastávaly. Je však docela jasné, že Trockij v té době nebyl ani na levém ani na libertinském křídle strany.

v tvář hladomoru se tisíce dělníků jednoduše vracely ke svým příbuzným na venkov. Zároveň byl průmysl poničený po letech válčení a revoluce. Za této strašlivé ekonomické situace vzedmul konec občanské války rostoucí politický neklid v dělnické třídě – uvnitř strany i vně – který ohrožoval samotnou bázi bolševické vlády. Čelem k politickému a ekonomickému kolapsu došlo bolševické vedení k závěru, že nemá jinou možnost než zásadně ustoupit a vrátit se k trhu. Bolševická vláda tudíž upustila od válečného komunismu a přijala Novou ekonomickou politiku (NEP), s níž předtím přišel Trockij.

Za NEPu byl státní průmysl rozbit na velké trusty, které měly být řízeny nezávisle a přísně obchodnický. Zároveň se měla uzavřít nová dohoda s rolnictvem. Nucené rekvírování mělo být nahrazeno pevně danou zemědělskou daní a byly odstraněny restrikce na najímání práce a pronajímání půdy, což mělo bohaté a středně-příjmové rolníky pobídnout, aby vyráběli pro trh.¹⁵ S ústupem od plánování se měla ekonomická úloha státu omezovat hlavně na obnovu stabilní měny skrze ortodoxní finanční politiku a vyrovnaný státní rozpočet.

Pro Trockého byl NEP – stejně jako předtím válečný komunismus – politikou nutnou k zachování „dělnického státu“ dokud jej nezachrání revoluce v západní Evropě. Jak jsme viděli, Trockij stejně jako Lenin předvídal, že aliance s rolnictvem bude pro udržení revoluční vlády stěžejní a NEP byl především prostředkem jak obnovit dělnicko-rolnické spojení, které bylo vážně narušeno excesy válečného komunismu. Avšak, jak jsme rovněž viděli, Trockij měl k revolučnímu potenciálu rolnictva mnohem méně důvěry než Lenin nebo další bolševičtí vůdcové. Pro Trockého NEP – pobízením rolníků, aby vyráběli pro trh – skrýval nebezpečí vzniku nové třídy kapitalistických statkářů, která by pak skýtala společenskou základnu pro buržoazní kontrarevoluci a restauraci soukromého vlastnictví. Proto Trockij hned od raného stádia začal obhajovat rozvoj komplexního státního plánování a oddanost industrializaci v širším rámci NEPu.

Ačkoli Trockého důraz na důležitost plánování a industrializace vedl v Politbyru k jeho izolaci, postavil ho společně s Preobraženským do čela významné menšiny v širším vedení strany a státního aparátu, která podporovala takovýto posun ve směřování NEPu a která vešla ve známost jako Levá opozice. Jakožto čelní mluvčí Levé opozice a zároveň jeden z nejpřednějších ekonomů v bolševické

15) Jak ve vztahu k Německu poukazovali Engels i Kautsky, fundamentální překážkou rozvoje průmyslového kapitalismu byla nízká produktivita tradičních forem malorolnického zemědělství. Jestliže se mělo městské obyvatelstvo nutně k industrializaci nasytit, pak rolníci museli vyprodukovat zemědělské přebytky, které by přesahovaly jejich okamžité potřeby. Dokud však přetrvávají tradiční formy zemědělství, je celkové množství zemědělské produkce omezené. Jediným způsobem jak vyrobit přebytek potřebný k industrializaci tedy je snížit životní úroveň rolnictva takovými prostředky jako nájmů a zdanění. Jenže prostor pro další přískrcování už bez tak bídné životní úrovně rolníků je limitovaný. Dříve či později musí dojít k zemědělské revoluci, která koncentrací výroby do velkostatků umožní zavádění moderních mechanizovaných metod výroby. Za kapitalismu se tak dělo buď prostřednictvím velkostatkářů, nebo bohatších rolníků, kteří si přivlastňovali půdu a měnili se v kapitalistické sedláky. Socialistickou alternativou byla kolektivizace zemědělství. Seskupením rolníků do kolektivů měla být umožněna velkovýroba, aniž by došlo k vyvlastnění obrovského množství chudých rolníků. V Rusku byl tento agrární problém obzvláště akutní. Před revolucí byli rolníci nuceni vyrábět pro trh, aby mohli zaplatit nájmů a daně velkostatkářům a státu. Tento přebytek se používal jak k nasycení městského obyvatelstva, tak na vývoz, který měl přinést valuty potřebné k platbám za dovoz zahraničního kapitálu nutného k industrializaci. Stolypinovými reformami v roce 1906 však carský režim vyvinul rozhodné úsilí o podnícení rozvoje kapitalistického zemědělství mezi bohatšími rolníky. Ale revoluce tuto „sázku na silného“ rolníka anulovala. Vyvlastňování velkostatkářů a přerozdělování posilovaly zemědělskou malovýrobu sloužící k živobytí samotných rolníků. Protože pro rolníky neexistovalo ani donucení ani motivace vyrábět přebytek, zásoby potravin pro městské oblasti se tenčily. A právě to bolševickou vládu donutilo k zavedení přímé rekvizice za válečného komunismu. S NEPem se teď bolševická vláda snažila bohatší rolníky motivovat, aby vyráběli pro trh. Kolektivizace nepřipadala v úvahu, jelikož její úspěch ve velkém měřítku vyžadoval dostatečnou úroveň industrializace, která by umožnila mechanizaci zemědělství. Potud NEP zčásti představoval ústup k carské politice podněcování růstu kapitalistického zemědělství mezi bohatými rolníky. Touto zásadní agrární otázkou se budeme podrobněji zabývat v příští části.

straně Preobraženskij rozvinul *Teorii původní socialistické akumulace*, která měla podepřít argumenty Levé opozice, která zahrnovala i Trockého.

Preobraženského teorie původní akumulace

Jak jsme si již povšimli, pro ortodoxní marxismus Druhé internacionály kapitalismus charakterizovalo fungování tržních sil – či v přesnějších marxistických termínech „zákon hodnoty“ – a socialismus mělo regulovat plánování. Proto Preobraženskij argumentoval, že přechod od kapitalismu k socialismu je třeba chápat z hlediska přechodu od regulace ekonomiky skrze fungování zákona hodnoty k regulaci ekonomiky skrze fungování „zákona plánování“. Během přechodného období budou nutně koexistovat jak zákon hodnoty, tak zákon plánování, přičemž se budou vzájemně formovat a konkurovat si.

Za Nové ekonomické politiky zůstávala většina průmyslové výroby ve vlastnictví státu a tvořila státní sektor. Jak jsme však viděli, tento státní sektor byl rozbit do jednotlivých trustů a podniků, které dostaly omezenou svobodu vzájemného obchodu a jako takové byly provozovány na bázi zisku a ztráty. Potud je patrné, že ve státním sektoru stále přetrvával zákon hodnoty. Jenže pro Preobraženského moc státu řídit investice a potlačit kritérium zisku a ztráty znamenala, že ve státním sektoru převažoval zákon plánování. Oproti tomu zemědělství panovali rolníci malovýrobci. Jako takovému tedy zemědělství podle Preobraženského dominoval zákon hodnoty, ačkoli stát byl schopen regulovat nákupní ceny zemědělské produkce.

Odtud Preobraženskij došel k tvrzení, že boj mezi zákonem hodnoty a zákonem plánování je zároveň bojem mezi soukromým sektorem zemědělské malovýroby a státním sektorem průmyslové velkovýroby. Jenže byť byla průmyslová velkovýroba jak ekonomicky, tak společensky vyspělejší než rolnické zemědělství, pouhá velikost rolnického sektoru ruské ekonomiky znamenala, že není žádná záruka vítězství zákona plánování. Vskutku, pro Preobraženského tu za politiky optimálního a vyváženého růstu, obhajované Bucharinem a pravíci strany a posvěcené vedením strany, existovalo reálné nebezpečí, že státní sektor by mohl klesnout na významu oproti rychleji rostoucímu zemědělskému sektoru a tak by zvítězil zákon hodnoty.

Preobraženskij tvrdil, že aby odvrátil restauraci kapitalismu, dělnický stát musí ekonomickou rovnováhu vychýlit ve prospěch akumulace ve státním sektoru. Rapidní industrializací by šlo rozšířit státní sektor, což by jak zvýšilo početnost proletariátu, tak posílilo převahu zákona plánování. Jakmile bude ustavena komplexní průmyslová základna, bude možné mechanizovat zemědělství a skrze proces kolektivizace by bylo možné zemědělství nakonec převést do státního sektoru a regulovat ho zákonem plánování.

Jenže rychlá industrializace vyžadovala nesmírné investice, které by po několik let nenabízely téměř žádnou vyhlídku návratnosti. Preobraženskému se jevilo, že v samotném státním sektoru je pramalá naděje, že by se taková míra investic ufinancovala, aniž by bylo třeba ždímat dělnickou třídu – což by podrylo vlastní společenskou základnu dělnické vlády. Jedinou volbou tedy bylo za pomoci daní a cenové politiky financovat průmyslové investice z hospodářského přebytku vyráběného v zemědělském sektoru.

Tato politika odčerpávání hospodářského přebytku vyrobeného v zemědělském sektoru měla být základem období původní socialistické akumulace. Preobraženskij argumentoval, že tak jako kapitalismus musel projít obdobím původní *kapitalistické* akumulace, kdy drancoval předkapitalistické výrobní způsoby, než se mohl sám ustavit na své vlastní bázi, tak i socialistická společnost, než se bude moci ustavit na své vlastní bázi, bude muset projít analogickým obdobím původní *socialistické* akumulace, tedy přinejmenším v zaostalé zemi jako Rusko.

Stalinův vzestup

Jak se Leninovo zdraví zhoršovalo, až nakonec roku 1924 zemřel, otázka plánování a industrializace se stala ústředním tématem v mocenském boji o následnictví ve vedení strany. Přestože byl ve straně široce vnímán jako Leninův přirozený nástupce a jako takovému se mu dostalo Leninova požehnání, Trockij se zdráhal postavit se vznikající trojce Stalin, Kameněv a Zinověv, která reprezentovala konzervativní síly ve státní a stranické byrokracii a snažila se tedy zachovat NEP takový, jaký byl. Pro Trockého však největším nebezpečím byla hrozba buržoazní kontrarevoluce. Proto nebyl ochotný štěpit stranu či jinak podryvat „centristickou“ trojku a umožnit tak stranické pravici, aby se dostala k moci a otevřela zadní vrátka restauraci kapitalismu.

Navíc i přes Stalinovu schopnost opakovaně vyšachovat jak Trockého, tak Levou opozici, skrze kontrolu nad stranickou byrokracií mohla Trockého uklidňovat skutečnost, že po rozřešení první „nůžkové krize“¹⁶ v roce 1923 vedení strany postupně přijímalo politiku plánování a industrializace, ačkoli to plně nepřiznávalo.

Do roku 1925 Stalin umlčel Trockého i většinu Levé opozice a dostatečně upevnil svoji moc, aby mohl zapudit Kameněva i se Zinověvem¹⁷ a přinutit je tak, aby se v opozici spojili s Trockým. Když si zajistil vedení strany, Stalin otevřeně vyhlásil politiku rychlé industrializace pod praporem „budování socialismu v jedné zemi“, přičemž obzvláštní důraz se kladl na budování těžkého průmyslu. Jenže zprvu Stalin odmítal financovat takovou industrializační strategii ždímáním rolníků. Jelikož se tedy industrializace musela financovat zevnitř samotného průmyslového státního sektoru, investice do těžkého průmyslu mohly jít jedině na úkor investic do lehkého průmyslu, který vyráběl nářadí a spotřební zboží poptávané rolnictvem. V důsledku tak vznikl „zbožní hladomor“, neboť lehký průmysl pokulhával za růstem rolnických příjmů a růstem těžkého průmyslu. Když nemohli nakupovat zboží z měst, rolníci prostě hromadili obilí v sýpkách, takže navzdory rekordním sklizním v letech 1927 a 1928 dramaticky poklesla nabídka potravin prodávaných městům.

Tato krize Nové ekonomické politiky s sebou přinesla politickou krizi ve vedení strany a státu. Veškerou opozici ve straně bylo třeba rozdrtit. Trockij a Zinověv byli ze strany vyloučeni, přičemž Trockého nakonec donutili odejít do exilu, takže Stalin si mohl osobovat nejvyšší moc ve straně i ve státě. Aby svoji moc upevnil, musel Stalin v komunistické straně rozpoutat hrůzovládu. Tento teror ve 30. letech 20. století vyvrcholil řadou čistek a zinscenovaných soudních procesů, které vedly k popravě mnoha bolševických vůdců z doby revoluce.

Je ironií, že Stalin, který Novou ekonomickou politiku hájil až do konce, začal nyní řešit ekonomickou krizi přijetím někdejší politiky Levé opozice, byť ji dovedl do nepředvídaných krajností.¹⁸

16) Frázi „nůžková krize“ poprvé použil Trockij ve svém projevu na 12. sjezdu strany v dubnu 1923. Trockij tvrdil, že vydán napospas trhu může nerovnoměrný rozvoj zemědělství a průmyslu vést jedině k prudkým výkyvům mezi cenami průmyslového zboží a zemědělskými cenami, což by mohlo NEP jedině podryt. Ačkoli zemědělská výroba se po zavedení NEPu rychle oživovala, průmyslová výroba pokulhávala za ní. Proto ceny průmyslového zboží rostly daleko rychleji než zemědělské ceny, „rozevíraly se cenové nůžky“ a hrozily podryt motivaci rolníků, aby i v následující sezóně vyráběli pro trh. Do října předpovídaná krize skutečně udeřila a došlo k propadu prodeje obilí. Po této „nůžkové krizi“ byla zavedena opatření ke kontrole nad průmyslovými cenami.

17) Zatímco Stalin si svoji mocenskou základnu ustavoval jako hlava stranické organizace v celém SSSR, Zinověv si svoji mocenskou základnu vybudoval jako hlava strany v Leningradě a Kameněv měl svoji mocenskou základnu jako hlava moskevské strany.

18) Během industrializační debaty v polovině 20. let 20. století Stalin a jeho stoupenci opakovaně Trockého i se zbytkem Levé opozice napadli, že jsou „superindustrializátoři“, kteří chtějí opustit NEP a industrializovat na úkor rolnictva. Od té doby to bylo běžné obvinění stalinistů proti Trockému. Ale taková je i kritika ze strany anarchistů a dalších nalevo od Trockého, kteří tvrdí, že když Stalin po roce 1928 přijal politiku násilné industrializace a násil-

Za pětiletých plánů – z nichž první začal v roce 1928 – se všechna ekonomická hlediska podřizovala nejvyššímu cíli, kterým byla maximalizace růstu a industrializace. Co nejrychleji rostoucí fyzický produkt teď měl být prvořadým zájmem, přičemž otázka zisku a ztráty jednotlivých podniků byla redukována na přinejlepším sekundární zájem. Zároveň se mělo politikou násilné kolektivizace transformovat zemědělství. Miliony rolníků byly nahnány do kolektivů a státních statků, které pod vedením státu mohly používat moderní mechanizované metody hospodaření.

Právě tváří v tvář tomuto obratu o 180 stupňů v ekonomické politice a politickému teroru, který ho doprovázel, byl Trockij nucen rozvinout svoji kritiku stalinistického Ruska a s ní i osudu ruské revoluce. Teď už si Trockij nemohl vystačit s prostým kritizováním ekonomické politiky vedení, jako to činil za časů Levé opozice. Trockij naopak musel svoji kritiku rozšířit, aby mohl vysvětlit jak to, že sama dráha revoluce končí v byrokratické noční můře, kterou stalinistické Rusko bylo. Trockého nového kritika měla svůj nejuplněnější výraz nalézt v jeho zásadní práci *Zrazená revoluce*, která vyšla v roce 1936.

Trockij a leninistické pojetí strany, třídy a státu

Jak ještě uvidíme, ve *Zrazené revoluci* dochází Trockij k závěru, že s debaklem revoluce ve zbytku světa dělnický stát ustavený ruskou revolucí zdegeneroval skrze byrokratizaci strany i státu. Abychom pochopili, jak mohl Trockij dojít k tomuto závěru, a přitom neopustit marxistickou a leninistickou pravověrnost, musíme nejprve uvážit, jakým způsobem si Trockij přisvojil a rozvinul leninistické pojetí státu, strany a třídy.

Téměř od samého počátku Sovětského svazu byli ve straně i mimo ni tací, kteří varovali před silící byrokratizací revoluce. V prvních letech Trockij k takovým steskům ohledně byrokratizace a autoritářství ve straně a státě nechoval žádné sympatie. Tehdy si bezprostřední imperativ rozdrtit kontrarevoluční síly a dlouhodobý cíl vybudovat materiální základnu socialismu vyžadovali silný stát a rozhodnou stranu, které byly považovány za nezbytné k maximalizaci výroby a rozvoji výrobních sil. Pro Trockého tehdy kritika byrokratizace a autoritářství, ať už přednášená levicí nebo pravicí, mohla sloužit jedině k podrývání životně důležité úlohy strany a státu v přechodu k socialismu.

Avšak poté, co byl donucen odejít do opozice a nakonec do exilu, musel Trockij přijít se svojí vlastní kritikou byrokratizace revoluce, ale přitom se úzkostlivě snažil setrvat v základních leninistických koncepcích státu, strany a třídy, které rezolutně bránil před staršími kritiky.

Po Engelsově vzoru teoretici Druhé internacionály hodně sázeli na představu, že marxismus se od všech starších socialistických teorií liší tím, že není ani utopickým ani etickým socialismem, nýbrž vědeckým socialismem. Proto byla tendence nazírat marxismus jako těleso pozitivního vědec-

né kolektivizace, prostě jen realizoval Trockého myšlenky. Takto lze demonstrovat, že Stalin a Trockij byli v zásadě spoluviníky. Ve svém článku „The Myth of the Super-Industrializer“, který původně vyšel pod jiným názvem v *Critique* č. 13 a nyní byl přetištěn v *The Ideas of Leon Trotsky*, redigovaném Michaelem Coxem a Hillelem Ticktinem, se Richard Day snaží bránit Trockého před takovými nařčeními, když ho distancuje od polemičtějších Preobraženského postojů a zdůrazňuje, že podporoval spojenectví dělníků a rolníků ztělesněné v NEPu. To ale nic moc nedokazuje. Žádný z protagonistů industrializační debaty, dokonce ani Preobraženskij, neargumentoval pro upuštění od NEPu a spojenectví dělníků s rolníky. Výmluvná je Trockého vlastní kritika Stalinovy finální politiky násilné industrializace a kolektivizace. Ve *Zrazené revoluci* Trockij nekritizuje Stalinovu industrializační politiku jako takovou – vždyť dbá na to, aby velebil velké úspěchy, kterých Stalin touto politikou dosáhl – ale posuny „ode zdi ke zdi“, které provázely cestu k této politice. Pro Trockého bylo problémem to, že Stalinovo zdráhání se přijmout politiku industrializace navrhovanou Levou opozicí v polovině 20. let 20. století znamenalo ostřejší „obrat vlevo“ a uspěchanější a nevyváženou industrializaci později, aby se vyřešila krize v roce 1928. Zásadní otázka ale zní: kdyby Stalin uvalil břemeno industrializace na rolnictvo o pár let dřív, skutečně by to stačilo na odvrácení krize v nárůstu obilí roku 1928 a k vyhnutí se pohromě násilné kolektivizace, při které zahynuly miliony rolníků?

kého poznání, které existuje odděleně od bezprostředních zkušeností a praxe dělnické třídy. Vždyť sama Marxova teorie zbožního fetišismu se zdála ukazovat, že společenské vztahy kapitalistické společnosti se nevyhnutelně jeví ve formách, které slouží k zastírání jejich pravé vykořisťovatelské povahy.¹⁹ Takže obrovská většina dělnické třídy sice může instinktivně cítit, že je odcizená a vykořisťovaná, ale kapitalismus se jí pořád jeví jako založený na svobodě a rovnosti. A tudíž nevidí, že námezdní práce obecně je vykořisťovaná, ale že oni sami jsou šizeni v konkrétní mzdové dohodě. Takže ponechána sama sobě napospas dělnická třída nevolá po zrušení námezdní práce, ale po „pocitivé mzdě za pocitivou práci“.

Uvězněna v rutíně jejího každodenního života většina dělnické třídy nebude sama od sebe schopna překročit takovou sekční a odborářskou perspektivu. A proto mezi ústřední úkoly dělnické strany patřilo vzdělávat dělnickou třídu v marxistické vědě. Dělnická třída bude schopna dosáhnout třídního uvědomění a jako taková se octnout v postavení, z něž porozumí své dějinné úloze při svržení kapitalismu a nastolení socialistické společnosti, jediné skrze důkladnou znalost marxismu.

Při adaptaci tohoto pravověrného pohledu na stranu na podmínky panující v carském Rusku ho Lenin dovedl až do obzvláštního logického extrému. Svoji koncepci revoluční strany založené na demokratickém centralismu Lenin poprvé vyložil v *Co dělat?* V tomto díle Lenin obhajoval stranu složenou z oddaných a disciplinovaných profesionálních revolucionářů, v jejímž každodenním fungování by nižší stranické orgány byly zcela podřízeny orgánům centrálním, zatímco celková politika a směřování strany by se utvářely v diskusi a skrze demokratická rozhodnutí. Tehdy Trockij *Co dělat?* silně kritizoval a tvrdil, že Leninovo pojetí revoluční strany znamená nahrazovat třídu stranou.

Vždyť Trockého odmítání Leninova pojetí strany bylo často považováno za hlavní dělicí čáru mezi Leninem a Trockým až do jejich konečného usmíření v létě 1917. A tak se tvrdilo, že zatímco mladý Trockij stál na straně Lenina a bolševiků proti menševikům v zásadní otázce potřebnosti aliance s rolnictvem, nedokázal akceptovat Leninovu autoritářskou pozici v otázce organizace. Teprve v revoluční situaci roku 1917 Trockij přijal Leninovo hledisko ohledně organizování strany. Není však pochyb o tom, že Trockij souhlasil se základní premisou *Co dělat?*, která měla své kořeny v marxistické ortodoxii a která říkala, že třídní uvědomění musí být do dělnické třídy vneseno zvnějšku intelektuály vzdělanými v „marxistické vědě“. Rovněž není pochyb o tom, že Trockij už od začátku akceptoval potřebnost centralizované strany. Rozdíly mezi Leninem a Trockým v organizační otázce byly povětšinou rozdíly v důrazu.²⁰ Zdá se tedy, že Lenina a Trockého ve skutečnosti tak dlouho nerozdělovala otázka organizace, nýbrž Trockého „smířlivost“. Zatímco Lenin vždy volal po ostré diferenciaci bolševiků od menševiků, aby se tak zajistilo jasno v politice a teorii, Trockij vždy usiloval o znovusjednocení obou křídel ruské sociální demokracie.

Do jisté míry Leninovu formulaci demokratického centralismu v *Co dělat?* určovaly represivní podmínky, které tehdy v carském Rusku panovaly; ale rovněž se zakládala na vnímané kulturní zaostalosti ruské dělnické třídy, která – jak to tehdy viděli – nutně přetrvává i po revoluci. Na rozdíl od Německa byla velká většina ruské dělnické třídy pologramotná a nevzdělaná. Vždyť velká část, ne-li většina, ruské dělnické třídy zrovna přišla z venkova a podle socialistických intelektuálů, jako byli

19) Kritika ortodoxně marxistických výkladů Marxovy teorie zbožního fetišismu viz GORMAN DAVID, „The Myth of Working Class Passivity“ v *Radical Chains* číslo 2.

20) Nutno poznamenat, že *Co dělat?* bylo obzvláště extrémní formulací demokratického centralismu, která vzešla z polemiky proti těm marxistům, kteří tvrdili, že třídní uvědomění dělnické třídy se nutně vyvine z ekonomických bojů v období ústupu v třídním boji. Leninův postoj k demokratickému centralismu však prochází ostrými posuny v důrazu, a to v závislosti na politických okolnostech. V různých chvílích před rokem 1917 by se tak Leninova pozice od pozice Trockého příliš nelišila.

Lenin s Trockým, si podrželo neotesanou zápecnickou mentalitu rolníka. Proto se zdálo, že není naděje dovést vzdělání velké většiny dělnické třídy dál než k základnímu odborářskému uvědomění.

Uvnitř dělnické třídy však byla menšina, zejména v jejích etablovanějších a kvalifikovanějších vrstvách, která svým vlastním úsilím a pod vedením strany může dosáhnout jasného třídního uvědomění. Byli to tito vyspělejší dělníci, kdo měl skrze organizovanost ve straně tvořit revoluční předvoj proletariátu, který by šel v čele revoluce. Samozřejmě, že tím se neříkalo, že zbytek dělnické třídy či dokonce rolnictva nemůže být revoluční. Naopak pro Lenina a bolševiky byla revoluce možná jedině tehdy, angažovalo-li se v ní masově rolnictvo a dělnická třída. Ale instinktivní revoluční vůli mas bylo zapotřebí dát vedení a směr prostřednictvím strany. Jedině skrze vedení proletářského předvoje zorganizovaného v revoluční stranu je možné zprostředkovat a usmířit momentální a často konkurenční individuální a sekční zájmy dělníků a rolníků s celkovým a dlouhodobým zájmem dělnické třídy na vybudování socialismu.

Podle Lenina prvním úkolem při přechodu k socialismu musí být uchvázení státní moci. Během jeho polemik proti těm na pravici bolševické strany, kteří se během léta 1917 obávali, že svržení buržoazní Prozatímní vlády a uchvázení státní moci by se mohlo ukázat jako předčasné, se Lenin vrátil k Engelsově koncepci státu ve stádiu socialismu.

Jak proti Lassalově koncepci státního socialismu, tak proti volání anarchistů po okamžitém zrušení státu Engels argumentoval, že sice bude zapotřebí zachovat stát jako prostředek udržování diktatury dělnické třídy, dokud nebude nebezpečí kontrarevoluce definitivně zažehnáno, ale že socialistický stát bude radikálně odlišný od státu, jaký existoval předtím. Za kapitalismu stát musí spočívat nad společností, aby dělal prostředníka mezi konkurenčními kapitalistickými zájmy i aby na většinu obyvatelstva uvaloval panství buržoazní menšiny. V důsledku toho se od obyvatelstva obecně musely oddělit různé státní orgány, jako třeba armáda, policie a administrativní aparát, řízené zvláštní třídou specialistů. Za socialismu bude už stát v procesu odumírání, protože bude rozbito jeho oddělení od společnosti. Policii a armádu totiž nahradí dělnická milice, zatímco státní správu bude stále více provádět obyvatelstvo jako celek.

Kolem této vize socialismu Lenin shromažďoval levé křídlo bolševické strany a tvrdil, že s dostatečnou revoluční vůlí na straně pracujících mas a se správným vedením strany by bylo možné rozbít stát a bez velkých obtíží okamžitě započít s budováním Engelseva „semistátu“.²¹ Základ dělnicko-rolnického státu už bylo možno vidět v masových organizacích dělnické třídy: závodní výbory, sověty a odborové svazy a většina z nich do konce léta 1917 přešla pod vedení bolševiků.²² Jenže toto pojetí státu, které inspirovalo říjnovou revoluci, v novém roce dlouho nepřežilo.

Když byl konfrontován s realitou konsolidace moci nové dělnicko-rolnické vlády v zaostalých ekonomických a kulturních podmínkách, které tehdy v Rusku převládaly, netrvalo dlouho a Lenin musel své přesprávanější optimistické odhady ohledně přechodu k socialismu, které přijal těsně před říjnovou revolucí, přehodnotit. V důsledku toho se během týdnů od příchodu k moci Leninovi ozřejmilo, že neopeřený sovětský stát si nemůže dovolit postrádat čas ani zdroje potřebné ke vzdělávání masy dělníků a rolníků až do bodu, kdy je bude možno vtáhnout do přímé účasti na správě státu. A ani ekonomika si nemohla dovolit delší období rozvratu, které by následovalo po experimentování s děl-

21) Stejně jako bolševičtí leví komunisté i mnozí anarchisté sedli na lep „libertinské příchuti“ pojetí porevoluční moci narýsovanému v Leninově *Státu a revoluci*. To vedlo k obviněním, že Leninovy skutky po uchvázení moci byly zradou myšlenek, které on sám vyložil ve *Státu a revoluci*, a pak se tvrdilo, že v ně nikdy sám skutečně nevěřil. Jenže ono je sice nepochybně pravda, že Lenin upustil od některých opatření, po nichž volal ve *Státu a revoluci*, ale ten text byl sám o sobě nejednoznačný a volal po „socialistické revoluci s poslušností, kontrolou a předáky a účetními“.

22) viz například „Can the Bolsheviks Retain State Power?“ v LENIN, *Collected Works*, svazek 26, s. 87.

nickou samosprávou systémem pokus-omyl. Proto Lenin brzy došel k závěru, že okamžitý přechod k Engelsově koncepci „semistátu“ je nemožný, protože ten byl koneckonců projektován v kontextu socialistické revoluce ve vyspělé kapitalistické zemi. Oproti tomu vše přebíjející imperativ rozvoje výrobních sil, který jako jediný může poskytnout materiální a kulturní podmínky potřebné pro socialistickou společnost, si žádal nikoli ochabování, ale posilování státu – byť pod přísným vedením předvoje proletariátu organizovaného ve straně.

Takže pro Lenina si teď správná a ekonomická efektivita žádala koncentraci dennodenního rozhodování v rukou specialistů a přijetí těch nejvyspělejších metod „vědeckého managementu“.²³ Zaváděním takových opatření jako vedení jednoho muže a přijímáním metod vědeckého managementu se nejen podryvala moc dělníků nad bezprostředním výrobním procesem a jejich iniciativa v něm, ale to všechno šlo také ruku v ruce se zaměstnáváním tisíců bývalých kapitalistických vedoucích a bývalých carských úředníků.

Jenže zatímco taková opatření sloužila k opětovnému prosazování buržoazních výrobních vztahů, Lenin tvrdil, že takové kapitalistické ekonomické vztahy lze vyvážit politickou kontrolou, kterou nad státně-průmyslovým aparátem pod vedením strany vykonávají masové organizace dělnické třídy. Vždyť, jak jsme si už povšimli, na námítky levice, že jeho politika se nerovná zavádění socialismu, ale státního kapitalismu, Lenin opáčil – vracuje se k ortodoxní formulaci – že bázi socialismu není nic jiného než „státní kapitalismus pod dělnickou kontrolou“ a že vzhledem k žalostné zaostalosti ruské ekonomiky je každý rozvoj státního kapitalismu vítaným pokrokem.

Jak se s počátkem občanské války a intervence neblaze proslulých „čtrnácti imperialistických armád“²⁴ ekonomická situace zhoršovala, mohly rozpory mezi momentálními zájmy dělníků a rolníků a zájmy socialistické revoluce jediné narůstat. Potřeba zachovat politickou moc strany vedla nejprve k vyloučení všech ostatních dělnických a rolnických stran z dělnicko-rolnické vlády a posléze k rozšíření rudého teroru, jehož terčem původně byly kontrarevoluční buržoazní strany, na všechny, kdo se stavěli proti bolševikům. Zároveň se moc postupně přesouvala od masových organizací dělnické třídy a soustřeďovala se v centrálních orgánech strany.²⁵ V důsledku toho to byla strana, co stále více muselo sloužit jako dohled nad státem a jako záruka jeho proletářského charakteru.

Degenerace revoluce

Není pochyb, že Trockij sdílel tyto leninistické představy o státu, straně a třídě a spolu s nimi názor, že přechod k socialismu vyžaduje posilování státu a opětovné nastolení kapitalistických výrobních vztahů. Vždyť tuto perspektivu lze jasně vidět ze způsobu, kterým se zhostil úkolu vybudovat Rudou

23) Metody „vědeckého managementu“ obhajované Leninem se zakládaly na metodách vyvinutých nejvyspělejšími kapitalistickými podniky na Západě, které vešly ve známost jako taylorismus. Specificky se taylorismus vyvinul, aby rozbil kontrolu kvalifikovaného dělníka nad bezprostředním výrobním procesem. Za taylorismu se výrobní proces reorganizoval a racionalizoval způsobem, který odstraňoval iniciativu individuálního dělníka a soustředil celkové znalosti a kontrolu nad tím, jak se vyrábí, v rukou specializovaných manažerů. Leninovo nadšení pro taylorismus – nadšení, které Trockij sdílel – je patrně jednou z oblastí, kde Lenin svoji pozici nejjasněji odlišuje od pozice komunistické.

24) Je třeba si uvědomit, že většina z těchto armád s bolševiky nikdy vážně nebojovala. Občanská válka jakožto válka mezi organizovanými armádami byla bitvou mezi Rudou armádou a bílými, kteří měli materiální podporu ze Západu. Ale krom toho obrovské množství rolníků a dezertérů bojovalo proti oběma stranám. Je tedy možné prohlásit, že období 1918-21 bylo stejně tak selskou válkou jako čímkoli jiným.

25) Zavádění vedení jednoho muže a vědeckého managementu spolu s následným přesunem moci pryč ze závodních výborů, nejprve do odborů a potom do strany, je dobře zdokumentováno v BRINTON M., *The Bolsheviks and Workers' Control*. Jak Brinton ukazuje, tento proces započal ve velmi raném stádiu revoluce, dlouho před začátkem občanské války v létě 1918.

armádu.²⁶ Trockého navíc neděsily ani implikace těchto leninistických koncepcí a politiky, která z nich vyplývala. Vždyť Trockij plně podporoval silící potlačování opozice ve straně i mimo ni, což vyvrcholilo jeho podporou zrušení stranických frakcí na desátém sjezdu strany v roce 1921 a jeho osobní úlohou v rozdrčení kronšadtské rebelie v únoru 1921.

Lze tedy tvrdit, že Trockij byl s leninistickými koncepcemi a politikou pevně spojen a že takové koncepce a politika byly základem a precedentem stalinismu a politických procesů ve 30. letech 20. století. Pro Trockého a jeho stoupence tu však byl kvalitativní rozdíl mezi upevňováním moci a potlačováním opozice, k nimž se přistoupilo jako k dočasným prostředkům vynuceným občanskou válkou a hrozbou kontrarevoluce, a permanentními a institucionálními opatřeními, k nimž později přistoupil Stalin. Podle Trockého tento kvalitativní rozdíl způsobil proces byrokratické degenerace, který povstal s tím, že sovětskou revoluci nevysvobodila z izolace světová revoluce.

Lenina v jeho posledních letech stále více trápila byrokratizace státního i stranického aparátu. Podle Lenina nutnost zaměstnávat neproletářské buržoazní specialisty a úředníky, kteří nevyhnutelně budou mít sklon vědomky či nevědomky pracovat proti revoluci, znamenala, že dojde k separaci státního aparátu od dělnické třídy a s tím ke vzniku byrokratických tendencí. Avšak jako protiváha těchto byrokratických tendencí tu byla strana. Strana s kořeny v těch nejvyspělejších složkách dělnické třídy působila jako most mezi státem a dělnickou třídou a stanovováním „stranické linie“ zajišťovala, že stát ve své podstatě zůstane „dělnicko-rolnickým státem“.

Jenže ztráty za občanské války připravily stranu o některé z jejích nejlepších dělnických militantů a ti, kteří zůstali, byli povoláni do aparátu strany a státu jako funkcionáři na plný úvazek. Lenin se zároveň bál, že do strany vstupuje čím dál tím víc neproletářských kariéristických živlů. Proto krátce před svou smrtí mohl Lenin žehrat, že jen 10 procent členů strany dělá u ponku ve fabrice. Protože ztrácela svůj podklad v dělnické třídě, Lenin mohl jediné dojít k závěru, že sama strana se byrokratizuje.

Když rozvíjel svoji vlastní kritiku Stalina, Trockij převzal tyto argumenty, s nimiž jako první přišel Lenin. Trockij dále zdůrazňoval, že do 20. let 20. století spolu s vyčerpáním revolučního nadšení začaly byrokratizačním tlakům podléhat i ty nejvyspělejší proletářské prvky ve státním a stranickém aparátu. Tento proces se silně urychlil závažným hmotným nedostatkem, který státní a stranické funkcionáře jakéhokoli třídního původu pobízel k tomu, aby své kolektivní a individuální zájmy coby součásti byrokracie kladli nad zájmy pracujících mas.

Pro Trockého nástup trojky Stalin, Kameněv a Zinověv k moci po Leninově smrti značil bod, kdy tento proces byrokratizace státu a strany zasáhl a polapil samo vedení strany.²⁷ Trockij rýsuje paralelu s průběhem francouzské revoluce a tvrdí, že tento bod představoval přechod k ruskému Thermidoru – období konzervativní reakce povstávající z revoluce samotné. Jako takové Rusko podle Trockého

26) Když dostal za úkol organizovat vojenskou obranu revoluce, Trockij bez velkého přemýšlení upustil od rudogvardějských milicí, které se zformovaly hned po říjnové revoluci, ve prospěch vybudování konvenční stálé armády. Zprvu se Trockij snažil verbovat dobrovolníky z pokročilejších složek dělnické třídy a v souladu s procedurami etablovanými v Rudých gardách umožnil přímou volbu důstojníků vojenskými výbory a shromážděními. Jakmile však ustavil spolehlivé jádro nové Rudé armády, Trockij zavedl brannou povinnost přivádějící rekruty ze širokých mas rolníků a dělníků. U jednotek, které považoval za méně spolehlivé, Trockij upustil od přímé volby důstojníků ve prospěch dosazování profesionálních velitelů, kteří povětšinou pocházeli z bývalé carské armády. Kvůli dohledu a odhalování všech kontrarevolučních tendencí v důstojnickém sboru Trockij jmenoval politické důstojníky, neboli komisaře, pocházející ze strany a každého z nich přidělil ke konkrétnímu vojenskému veliteli.

27) Jak poukázal Knei-Paz, s ideou, že vznik byrokracie představoval ruský Thermidor, poprvé přišla Demokraticko-centralistická opozice na počátku 20. let 20. století. V té době, kdy stále ještě zastával vedoucí pozici ve straně, Trockij myšlenku ruského Thermidoru rozhodně odmítnul jako „ultralevicovou“. Avšak v roce 1929, kdy čelil potupě a exilu, začal Trockij kolem této myšlenky obcházet a teprve v polovině 30. let 20. století ji plně formuloval ve své kritice stalinismu. Viz KNEI-PAZ B., *The Social and Political Thought of Leon Trotsky* (Oxford: Clarendon Press), s. 394-5.

zůstávalo dělnickým státem, ale jeho proletářsko-socialistickou politiku teď deformovala privilegovaná a stále konzervativnější vrstva proletariátu, která tvořila byrokracii a skrze kterou se státní politika jak formulovala, tak implementovala.

Podle Trockého byly tyto konzervativně-byrokratické deformace státní politiky zcela evidentní ve vnitřních i vnějších záležitostech. V zahraniční politice konzervativně-byrokratické deformace dokládalo opuštění proletářského internacionalismu, který se snažil rozšířit revoluci za hranice bývalého ruského impéria, ve prospěch politiky „budování socialismu v jedné zemi“. Zřeknutí se proletářského internacionalismu otevíralo byrokracii cestu k normalizaci diplomatických vztahů s kapitalistickými mocnostmi v celém zbytku světa. Opuštění proletářského internacionalismu podle Trockého zmenšovalo vyhlídky na světovou revoluci, která ve finále byla jedinou nadějí ruské revoluce, měla-li se vyhnout izolaci v kapitalistickém světě a další degeneraci, která by nakonec vyvrcholila restaurací kapitalismu v Rusku. Doma měla politika budování socialismu v jedné zemi svůj protějšek v houževnatosti opatrné ekonomické politiky vyváženého a optimálního růstu představované pokračováním NEPu, které podle Trockého, jak jsme si již ukázali, hrozilo vzestupem nové buržoazie mezi bohatým rolnictvem a spolu s ním nebezpečím restaurace kapitalismu.

Avšak tak, jako thermidoriánské období konzervativní reakce vyklidilo cestu kontrarevoluci Napoleona Bonaparte, která nastolila diktaturu jednoho muže, tak i ruský Thermidor, který skončil s krizí NEPu, vynesl vzhůru Stalina jako jediného diktátora. Pro Trockého pak Stalinova diktatura představovala „bonapartistickou kontrarevoluci“ zevnitř revoluce samotné a značila finální stádium degenerace ruského dělnického státu. Jenže tak, jako Bonaparteovo kontrarevoluce byla politickou revolucí, která sice obnovila monarchii, ale přitom zachovala transformaci vlastnických vztahů dosaženou revolucí, tak podobně i Stalinova kontrarevoluce zachovala fundamentální výdobytky ruské revoluce, protože si podržela veřejné vlastnictví výrobních prostředků spolu se státním plánováním. Vždyť zatímco Trockij odmítal Stalinova tvrzení, že s kolektivizací zemědělství a zaváděním komplexního centralizovaného plánování pětiletok se Rusko stalo plně socialistickým, souhlasil, že se jedná o velké úspěchy v přechodu k socialismu.

Takže, byť by se podle Trockého Rusko zbyrokratizovalo sebevíc, zůstávalo dělnickým státem a jako takové si podrželo fundamentální výdobytky revoluce. Protože zachovával veřejné vlastnictví výrobních prostředků a státní plánování, které otevíraly cestu rapidnímu rozvoji výrobních sil, bylo možné se domnívat, že Stalinův režim rozvíjí objektivní společenské a materiální podmínky nutné pro socialismus. A tak i přes všechny své zločiny Stalinovo Rusko objektivně představovalo zásadní historický pokrok oproti všem kapitalistickým zemím. Proto si podle Trockého Stalinovo Rusko žádalo kritickou podporu všech revolucionářů.²⁸

Jenže, jak ještě uvidíme, sílící napětí mezi barbarstvím Stalinova režimu, který odsuzoval miliony dělníků, rolníků a revolucionářů (včetně mnoha Trockého bývalých soudruhů) k smrti nebo nuceným pracím, a Trockého trváním na jeho objektivně pokrokovém charakteru přimělo mnohé, včetně Trockého horlivých následovníků, ke zpochybňování jeho představy, že stalinistické Rusko je degenerovaným dělnickým státem.

Samozřejmou námitkou bylo, že totalitarismus Stalinova režimu je prakticky neodlišitelný od Hitle-

28) Trockého „ortodoxně marxistická“ a objektivistická představa dějin, podle níž jsou v zásadě o progresivním rozvoji výrobních sil, je možná klíčem k pochopení slabiny v základech jeho teorie degenerovaného dělnického státu. Pro Trockého lyrické líčení rozvoje výrobních sil stalinistickým Ruskem nemusíme chodit dál než k úvodním stránkám *Zrazené revoluce*. Na straně 52 tohoto díla Trockij prohlašuje: „Není se už o co přít s pány buržoazními ekonomy: socialismus dokázal své právo na vítězství, a to nikoli jen na stránkách *Kapitálu*, nýbrž na hospodářském dějišti, které zahrnuje šestinu světa; nikoli jazykem dialektiky, nýbrž řečí železa, cementu a elektřiny.“

rova totalitarismu, který rovněž ušel kus cesty ke znárodnění ekonomiky a k jejímu postavení pod státní plán. Trockij každou podobnost mezi Stalinovým Ruskem a Hitlerovým Německem odmítal jako pouze povrchní. Podle Trockého kapitalismus během období svého úpadku bude nezbytně nucen k silicím zestátnování ekonomiky, které dá vzniknout autoritářským a fašistickým režimům. Tento proces směřující ke státnímu kapitalismu již došel do krajnosti v takových zemích jako Itálie za Mussoliniho a Německo za Hitlera, ale rovněž ho lze spatřit v silicím etatismu a autoritářství dalších „demokratických“ zemí, jako je Francie. Avšak takové zestátnování ekonomiky a růst veřejného vlastnictví výrobních prostředků se provádí jako poslední urputná snaha o zachování jeho opaku, soukromého vlastnictví. Na druhou stranu Stalinovo Rusko se samo o sobě vyvíjelo právě na bázi veřejného vlastnictví výrobních prostředků. Stalinistické Rusko totiž překročilo historický Rubikon socialistické revoluce. A tak, byť se mohlo zdát, že Stalinovo Rusko se podobá Hitlerovu Německu, podle Trockého se zásadně lišily.

Byrokracie a třída

Bystřejší námitka proti Trockého kritické obraně stalinistického Ruska se týkala otázky povahy stalinistické byrokracie. Proti Trockému bylo možno argumentovat, že za Stalina, ne-li ještě dříve, se sovětská byrokracie etablovala jako nová vykořisťovatelská vládnoucí třída. Bylo-li tomu tak, nešlo už tvrdit, že stalinistické Rusko je v nějakém smyslu dělnickým státem, jakkoli degenerovaným. Navíc, pokud byrokracie nebyla prostě jen vrstvou proletariátu, která se oddělila od zbytku své třídy, ale sama byla třídou, nešlo už dál tvrdit, že byrokracie ve finále vládne v zájmu dělnické třídy, byť deformovaně. Byrokracie pak mohla vládnout jedině ve svém vlastním úzkém a menšinovém třídním zájmu. V důsledku bylo možné dojít k závěru, že Rusko se buď vrátilo k nějaké formě státního kapitalismu, nebo dalo vzniknout novému a neznámému výrobnímu způsobu; tak či onak revolucionáři už neměli žádnou povinnost „kriticky podporovat“ Stalinův obludný režim.

Vzhledem k tomu, že tento výpad, podle nějž stalinistická byrokracie tvořila zvláštní vykořisťovatelskou třídu, hrozil podrýt samotný základ jeho teorie Ruska jakožto degenerovaného dělnického státu, Trockij se mohl přetrhnout, aby ho vyvrátil. Samozřejmě, že pro Trockého kritiku Sovětského svazu za Stalina bylo stěžejní, že byrokracie vznikla jako zvláštní společenská skupina, která ovládla dělnickou třídu. Vždyť, jak říkal sám Trockij, byrokracie tvořila „vedoucí a privilegovanou společenskou vrstvu“. Přesto však Trockij popíral, že by byrokracie mohla jakkoli tvořit zvláštní vykořisťovatelskou třídu.

Při svém popírání toho, že sovětská byrokracie tvoří zvláštní společenskou třídu, se Trockij mohl přímo dovolávat ortodoxně marxistických koncepcí třídy a byrokracie. Trockij tak mohl zároveň tvrdit, že brání samotný marxismus proti revizionistickým argumentům jeho oponentů; ale jak ještě uvidíme, tím, že se dovolával Marxovy autority, Trockij se zbavil úkolu sám více či méně jasně vyložit svoje vlastní pojetí podstaty třídy a byrokracie.

Podle Marxe a Engelse se společenské třídy ustavovaly skrze společenské vztahy, které nutně vyrůstaly z konkrétního výrobního způsobu, na němž se zakládala daná společnost. Pro Marxe s Engelsem specifickou povahu každé třídní společnosti určoval způsob, kterým vykořisťovatelské třídy vysávaly nadpráci z bezprostředních výrobců.

Ortodoxní marxismus takové společenské vztahy interpretoval *především jako vlastnické vztahy.*²⁹

29) Po publikování Marxových raných spisů, zejména pak *Ekonomicko-filozofických rukopisů z roku 1844*, je jasné, že pro Marxe základem kapitalismu nebylo soukromé vlastnictví, ale odcizená práce. Jak ještě uvidíme, tento moment je životně důležitý nejen pro kritiku ortodoxního marxismu, ale také pro každý pokus o rozvoj materialistické teorie SSSR.

Proto tedy základní společenské výrobní vztahy byly v kapitalistickém výrobním způsobu nazírány z hlediska soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Zatímco třída kapitalistů se ustavovala skrze své soukromé vlastnictví výrobních prostředků, dělnická třída se ustavovala skrze své nevlastnění výrobních prostředků. Jelikož byla z vlastnictví výrobních prostředků vyloučena, tak jakmile spotřebovala prostředky ke svému živobytí, neměla dělnická třída jinou možnost, měla-li přežít, než prodat svoji pracovní sílu třídě kapitalistů. Na druhé straně třída kapitalistů při nákupu pracovní síly dělnické třídy získávala vlastnická práva na veškeré bohatství, které dělnická třída svou prací vytvořila. Jakmile zaplatila výrobní náklady, včetně nákladů na reprodukci pracovní síly, zůstala ve vlastnictví třídy kapitalistů nadpráce vytvořená dělnickou třídou – coby bezprostředními výrobci – a to ve specifické společenské formě nadhodnoty.³⁰

Na bázi této ortodoxní interpretace podstaty třídy, podepřené různými politickými spisy Marxe i Engelse, nebylo těžké tvrdit, že přinejmenším v kapitalismu nemůže státní byrokracie tvořit samostatnou společenskou třídu. Mohlo se zdát nad slunce jasnější, že státní byrokracie stojí mimo bezprostřední proces výroby a oběhu, a jako takovou ji přímo neustavují společenské výrobní vztahy. I přestože stát mohl zajít za svoji funkci pouhého „výkonného výboru buržoazie“ a státní byrokracie tak mohla jednat jako zvláštní společenská skupina schopná sledovat své vlastní cíle a zájmy, státní byrokracie netvořila samostatnou třídu, neboť její společenské postavení se nezakládalo na soukromém vlastnictví, ale na jejích mimoekonomických politických a administrativních funkcích. Takže nakolik si státní byrokracie byla schopna přivlastňovat díl z nadhodnoty, nečinila tak na základě svého soukromého vlastnictví výrobních prostředků neboli kapitálu, ale skrze mimoekonomické prostředky jako zdanění a cla.

Takže se zdálo jasné, že přinejmenším za kapitalismu nemůže státní byrokracie tvořit samostatnou společenskou třídu. Ale co při přechodu od kapitalismu k socialismu? Po vzoru marxistické ortodoxie byla pro Trockého tato otázka jasná. Revoluce v roce 1917 smetla soukromé vlastnictví výrobních prostředků a spolu s ním základnu vykořisťování „člověka člověkem“, které bylo za kapitalismu dovedeno k dokonalosti. Po znárodnění výrobních prostředků a zavedení společenského plánování neexistovala báze, na níž by státní byrokracie mohla existovat jako vykořisťovatelská třída.

Trockij svoji pozici jasně vyložil hned na začátku svých úvah o společenském postavení sovětské byrokracie:

„Třídy se definují svým postavením ve společenském hospodářství a především svým poměrem k výrobním prostředkům. V civilizované společnosti jsou vlastnické vztahy stanoveny zákonem. Znárodnění půdy, výrobních prostředků, dopravy a směny a monopol zahraničního obchodu tvoří základ sovětské společnosti. Tyto vztahy založené proletářskou revolucí určují podle našeho názoru podstatu SSSR jako proletářského státu.“ (Zrazená revoluce, s. 213-14)

Potud se Trockého pozice příliš neliší od Stalinovy: zrušení soukromého vlastnictví skoncovalo s vykořisťováním „člověka člověkem“.³¹

30) Samozřejmě, že na konkrétnější rovině je jasné, že ne všichni z třídy kapitalistů přímo vykořisťují dělnickou třídu. Například bankéři a obchodní kapitalisté čerpají podíl z nadhodnoty vyrobené průmyslovými kapitalisty na základě svých zvláštních funkcí ve financování výroby a na základě uvádění vyrobeného zboží do oběhu. Přesto lze i tyto funkce nazírat jako zakořeněné v soukromém vlastnictví. Banka poskytuje peníze na financování výroby jako půjčku ze svého vlastního soukromého vlastnictví a náležitě dostává podíl z nadhodnoty ve formě úroků. Podobně obchodní kapitalisté tím, že nakoupí zboží vyrobené průmyslovým kapitalistou, postupují svůj vlastní peněžní kapitál, aby pro průmyslového kapitalistu realizovali vyrobenou hodnotu ještě předtím, než se zboží dostane do vlastního oběhu. Přitom si obchodní kapitalisté přivlastňují díl z nadhodnoty vyvlastněné průmyslovými kapitalisty, a to ve formě rozdílu mezi tím, kolik průmyslovým kapitalistům zaplatí, a za kolik zboží prodají spotřebitelům.

Samozřejmě, že Trockij se nemohl jednoduše spokojit se Stalinovým popřením, že by sovětská byrokracie tvořila vykořisťovatelskou třídu. Vždyť Stalinova pozice dokonce popírala existenci byrokracie jako zvláštní společenské skupiny. Aby provedl svoji kritiku Stalinova Ruska, musel se Trockij dívat až za formální a právní transformaci vlastnických vztahů, kterou přinesla ruská revoluce v roce 1917. Trockij uznával, že byť znárodnovací dekrety, které přišly po říjnové revoluci *formálně a právně* přenášely vlastnictví výrobních prostředků z rukou soukromých kapitalistů na společnost jako celek, nebylo to totéž co *skutečný* přenos vlastnictví na lid jako celek. Znárodnění výroby pouze přeneslo vlastnictví výrobních prostředků z kapitalisty na stát, což sice byl nutný krok přechodu k socialismu, ale pořád to nebylo totéž co skutečné veřejné vlastnictví. Podle Trockého reálně „stát vlastní ekonomiku a byrokracie vlastní stát“.

Jak sám Trockij poukazuje, skutečné vlastnické vztahy jsou oproti formálním a právním vlastnickým vztahům společenskou realitou, která je sovětskému dělníkovi akutně zjevná:

„Dělník není v naší zemi námezdním otrokem, neprodává pracovní sílu – zboží. Je to svobodný pracovník,“ píše Pravda. V současné době je toto nadnesené tvrzení jen nepřipustným vychloubáním. Převedení továren do státního vlastnictví změnilo postavení dělníka jen právně. Ve skutečnosti má dělník nedostatek a musí pracovat určitý počet hodin za stanovenou mzdu. Naděje, které dělník dříve vkládal do strany a odborů, přenesl po revoluci na stát, který vytvořil. Ale užitečná práce tohoto nástroje je omezena nízkou technickou a kulturní úrovní. Aby se tato úroveň zvýšila, začal se nový stát uchýlovat k starým metodám ždímání svalů a nervů pracujících. Vytvořil se sbor popoháněčů. Řízení průmyslu se stalo velmi byrokratickým. Dělníci ztratili veškerý vliv na vedení závodů. Při úkolové mzdě, těžkých hmotných a existenčních podmínkách, bez svobody měnit zaměstnání, při hrozném policejním režimu v továrnách se dělník těžko může pokládat za svobodného pracovníka.“ (Zrazená revoluce, s. 209)

Ze všeho nejdůležitější potřeba rozvoje výrobních sil v podmínkách zaostalosti převládajících v Rusku podle Trockého vyžadovala státní vlastnictví výroby. Skrze stát se sovětská byrokracie v jistém smyslu chopila skutečného vlastnictví výrobních prostředků a jako taková začala tvořit zvláštní společenskou skupinu. Tak, jako si Marx s Engelsem povšimli, že za kapitalismu může státní byrokracie v jistých situacích získat relativní autonomii na buržoazní vládnoucí třídě, tak během přechodu k socialismu může státní byrokracie získat relativní autonomii na proletářské vládnoucí třídě. Trockij dokonce tvrdí, že autonomie sovětské byrokracie je mnohem větší než autonomie jejich protějšku za kapitalismu, protože dělnická třída ze své podstaty není panující třídou.

Takže revoluce sice dělníka formálně osvobodila od diktátu soukromého vlastnictví a učinila jej spoluvlastníkem výrobních prostředků, ve skutečnosti se dělník nalézal v situaci, která nevypadala příliš odlišně od situace za kapitalismu. Vždyť podřízen požadavkům státní byrokracie se dělník klidně mohl cítit stejně vykořisťovaný, jako býval za kapitalismu. Ale přestože se dělník mohl subjektivně cítit vykořisťovaný, podle Trockého *objektivně* vykořisťován nebyl. Neutěšená situace dělníků nebyla způsobena vykořisťováním, ale objektivní potřebou rozvoje výrobních sil. Samozřejmě, že stejně jako všechny byrokracie i ta sovětská mohla svého postavení zneužívat k získání hmotných a osobních výhod a to mohlo jediné posilovat představu dělníků, že je byrokracie vykořisťuje. Podle Trockého však takové hmotné a osobní výhody nebyly dány vykořisťováním dělnické třídy státní byrokracií, ale *privilegovaným* postavením byrokracie v dělnickém státě.

Takže zatímco znárodnění výrobních prostředků dělnickým státem ukončilo kapitalistické výrobní vztahy a tudíž ukončilo vykořisťování, podmínky zaostalosti v Rusku dovolily sovětské byrokracií,

31) viz *Nová ústava SSSR*.

aby získala privilegované a vedoucí postavení a zachovala *buržoazní normy rozdělování*. Byrokracie dělnickou třídu nevykořisťovala o nic více, než monopolní kapitalisté vykořisťují druhé kapitalisty tím, že si účtují monopolní ceny. Sovětská byrokracie nedělala nic jiného, než že přerozdělovala nadpráci společnosti ve svůj vlastní prospěch. To snad nejlépe ze všeho ilustruje Trockého analogie s akcionářstvem v tržní ekonomice:

„Převédeme-li pro názornost socialistické vztahy do buržoazních termínů, lze si představit občana jako akcionáře podniku, jemuž patří bohatství země. Všelidový ráz vlastnictví předpokládá ‘rovnostářské’ rozdělení ‘akcií’ a tedy i právo na stejné ‘dividendy’ pro všechny ‘akcionáře’. Občané se však účastní na národním podniku nejen jako ‘akcionáři’, nýbrž i jako výrobci. Na nižším stupni komunizmu, který jsme nazvali socialismem, se práce odměňuje ještě podle buržoazních norem, tj. podle odborné kvalifikace, intenzity atd. Teoreticky se tedy důchod každého občana skládá ze dvou částí, $a + b$, tj. z dividendy a mzdy. Čím rozvinutější je technika a čím dokonalejší je hospodářská organizace, tím důležitější bude faktor a proti b , a tím menší účinek budou mít na životní úroveň individuální pracovní rozdíly. Z toho, že mzdové rozdíly v SSSR nejsou menší, nýbrž větší než v kapitalistických zemích, je třeba učinit závěr, že akcie nejsou stejnoměrně rozděleny a že důchody občanů se skládají nejen z nestejných mezd, nýbrž i nestejných dividend. Zatímco nádeník dostává jen b , minimální mzdu, kterou by za jinak stejných okolností dostal také v kapitalistickém podniku, stachanovec a funkcionář dostanou $2a + B$ nebo $3a + B$ atd., přičemž se B může zase rovnat $2b$ nebo $3b$ atd. Rozdíly v důchodech – jinými slovy – nevyplývají jen z rozdílu individuálního pracovního výkonu, nýbrž i ze skrytého přisvojování výsledků cizí práce. Privilegovaná menšina akcionářů žije na účet ošizené většiny.“ (Zrazená revoluce, s. 208)

Tedy nakolik podle Trockého revoluce v roce 1917 zrušila soukromé vlastnictví výrobních prostředků, natolik byl položen základ socialistických výrobních vztahů. Avšak v podmínkách zaostalosti, v nichž se revoluce uskutečnila, stále přetrvávaly buržoazní normy rozdělování a dál je zhoršovala moc státní byrokracie, která za takových podmínek rostla.

Trockij a otázka přechodu

Trockého pokus o rozvinutí marxistické kritiky Stalinova Ruska – při souběžném odmítání, že by sovětská byrokracie tvořila vykořisťovatelskou třídu – ani zdaleka nebyl neproblematický. Protože tuto kritiku Sovětského svazu rozvíjel skrze své polemiky proti stalinistům na jedné straně a levým komunistům i některým ze svých vlastních stoupenců na straně druhé, Trockij neměl čas podrobně vyložit teoretické základy svých argumentů. Místo toho, jak jsme si již povšimli, Trockij většinou apeloval na běžně sdílená dogmata ortodoxního marxismu. Proto Trockij nikdy jasně nevyložil své názory na tak fundamentální věci jako souvislost mezi výrobními silami a společenskými výrobními vztahy, společenskými výrobními vztahy a vlastnickými vztahy a výrobou a rozdělováním. Jak jsme již naznačili, snad nejvýznamnější Trockého slabinou je, že akceptuje pravověrné redukování společenských výrobních vztahů na prosté vlastnické vztahy. A tím se teď budeme chvíli zabývat.

Jak jsme si už ukázali, nejenže Trockij společenské výrobní vztahy interpretoval primárně jako vlastnické vztahy, ale spolu se Stalinem trval na tom, že těmto vlastnickým vztahům se musí dostat bezprostředního výrazu v právně-vlastnických vztazích, které regulují společnost. Jak tvrdí Trockij: „V civilizované společnosti jsou vlastnické vztahy stanoveny zákonem.“ Ale jak jsme si rovněž ukázali, aby svoji kritiku sovětské byrokracie dovedl do konce, Trockij musel jít za zjevné právně-vlastnické vztahy Sovětského svazu a tak přinejmenším implicitně uznat, že skutečné vlastnické vztahy se mohou

od svého formálního a právního výrazu lišit.

Samozřejmě, že toto odloučení skutečných a formálních vlastnických vztahů není v kapitalismu neznámé. S rozvojem moderní korporace od konce devatenáctého století vzniká rostoucí divergence mezi vlastnictvím výrobních prostředků a jejich managementem. Moderní akciovou společností formálně vlastní její akcionáři, zatímco skutečné řízení společnosti má na starosti vyšší management, o němž lze prohlásit, že *skutečně vlastní* výrobní prostředky. Podle Trockého se společenské výrobní vztahy změní jednoduše znárodněním firmy, kdy je firma provozována pro společnost jako celek a ne pro hrstku akcionářů. Znárodněním se právní vlastnictví přenáší na stát, zatímco skutečné vlastnictví výrobních prostředků může zůstat v rukou managementu nebo byrokracie. Takže tak, jako za jistých okolností management akciové společnosti shrabuje část zisků ve formě obrovských platů a akciových podílů, tak v podmínkách nerozvinutosti může být management státních podniků rovněž v pozici, kdy tyje z ekonomického přebytku vyrobeného znárodněným průmyslem.

Přesto by málokdo popřel, že byť management kapitalistického podniku možná sám právně firmu nevlastní, pořád *funguje* jako kapitalista vzhledem k dělníkům. Funkcí managementu je vysávat nadhodnotu, a proto funguje jako faktický vykořisťovatel dělníků. V sovětském podniku dělníci sice mohou formálně vlastnit výrobní prostředky, ale ve skutečnosti jsou vyvlastněni. Musejí tedy prodávat svoji pracovní sílu za mzdu. Na druhou stranu „socialistický“ management je povinen vysávat nadpráci stejně jako jeho kapitalistický protějšek, což přiznává i Trockij. Zdálo by se tedy, že faktické společenské výrobní vztahy mezi dělníky, kteří jsou skutečně vyvlastněni, a managementem, který skutečně vlastní výrobní prostředky, jsou stejné. Změnily se jen formální vlastnické vztahy, které se dotýkají rozdělování nadpráce a ne její výroby.

Z tohoto hlediska se Trockého pozice převrací: revoluce v roce 1917 došla jen k socializaci rozdělování ekonomického přebytku, zatímco společenské výrobní vztahy ponechala kapitalistické. Tato argumentační linie skýtá základ pro přesvědčivou kritiku nejen Trockého teorie degenerovaného dělnického státu, ale také „politicismu“ celého leninistického projektu, který podědil po ortodoxním marxismu Druhé internacionály.³² A jak ještě uvidíme, tuto argumentační linii v různých podobách často sledovali mnozí anarchisté a leví komunisté stojící proti leninistické koncepci SSSR a ruské revoluce. Máme-li však pochopit, co Trockého teorii degenerovaného dělnického státu dostalo do postavení jedné ze zásadních kritik SSSR, musíme zvážit význam „přechodu“ pro Trockého.

Jak jsme už viděli, představa, že se Sovětský svaz nachází ve stavu přechodu od kapitalismu k socialismu, byla pro Trockého stěžejní. Vždyť právě tato představa přechodu dovozovala Trockému hájit spolu se Stalinem ortodoxní leninistické a marxistické pozice a zároveň se od Stalina dostatečně distancovat, aby mohl provést kritiku SSSR. Jak jsme už poukázali, Stalin i Trockij zastávali pravověrnou pozici, že skutečné společenské výrobní vztahy každého etablovaného výrobního způsobu budou muset naleznout své bezprostřední právní a formální vyjádření. Jenže zatímco Stalin tvrdil,

32) Jak jsme si již povšimli, představa, že koncentrace a centralizace kapitálu nevyhnutelně vedou k fúzi státu s kapitálem, byla pro ortodoxní marxismus Druhé internacionály ústřední. Z toho totiž plynulo, že zmocní-li se dělnická třída státní moci, dochází k rozhodujícímu posunu od kapitalismu k socialismu. Hlavní otázkou, která tehdy ortodoxní marxismus rozdělovala, bylo, zda toto uchvácení státní moci vyžaduje revoluci nebo by ho šlo dosáhnout nenásilnými demokratickými prostředky. V *Co dělat?* Lenin definoval svoji pozici vzhledem k primátu politického. Proti „ekonomismu“ těch, podle nichž socialistická revoluce vyrůstala přímo z ekonomických bojů dělnické třídy, Lenin argumentoval pro důležitost založení politické strany, která by se mohla chopit státní moci. Samozřejmě, že to byla báze tohoto „politicismu“, co – protože implikovala, že říše politického může do jisté míry určovat povahu společnosti – leninistům dovozovalo tvrdit, že SSSR je dělnický stát, a přitom zároveň přiznávat, že společenské výrobní vztahy mohly zůstat kapitalistické. Jak uvidíme v příštím díle, byla to neschopnost většiny levých komunistů zcela se rozejít s tímto „politicismem“, co podřývalo jejich kritiku bolševiků.

že spolu s pětiletkami a kolektivizací zemědělství se SSSR stal socialismem, Trockij trval na tom, že SSSR je stále ještě ve stavu přechodu od kapitalismu k socialismu. A jelikož byl SSSR na přechodu od jednoho výrobního způsobu ke druhému, mohly formální a právní vlastnické vztahy předběhnout skutečné výrobní vztahy. Rozpojení skutečných a formálních vlastnických vztahů v SSSR bylo výsledkem reálných rozporů v transformaci kapitalistických společenských vztahů ve vztahy socialistické.

Samozřejmě, že podle Trockého bude dříve či později třeba uvést formální vlastnické vztahy do souladu se skutečnými společenskými výrobními vztahy. Buď rozvoj výrobních sil nakonec formálním vlastnickým vztahům umožní, aby se jim dostalo skutečně socialistického obsahu, nebo se SSSR propadne zpátky do kapitalismu, přičemž dojde k restaurování soukromého vlastnictví výrobních prostředků.

Navíc pro Trockého to byl tento rozpor mezi formálními vlastnickými vztahy a společenskými výrobními vztahy, co byrokracii stavělo do nejistého a nestabilního postavení, které jí bránilo, aby se ustavila jako třída. Aby své postavení uhájila, musela byrokracie hájit státní vlastnictví a rozvíjet výrobní síly. Jenže zatímco společenské postavení jednotlivého kapitalisty mělo své kořeny v soukromém vlastnictví výrobních prostředků, které se opíralo o zákony, individuální byrokrat byl prostě zaměstnancem státu, který za své postavení vděčil těm, kdo v byrokracii stáli nad ním. Protože se nemohla z pokolení na pokolení reprodukovat skrze dědictví, Trockij věřil, že sovětská byrokracie dlouho nevydrží. Sovětská byrokracie byla jen prchavým fenoménem přechodu, který tak či onak musel dokonat.³³

A na tomto základě Trockij tvrdil:

„Tento řád, tím že rozvíjí, na rozdíl od zahnívajících kapitalismu, výrobní síly, vytváří ekonomické základy socialismu. Tím, že žene do krajnosti, aby se zavděčil vládnoucí vrstvě, buržoazní normy rozdělování, připravuje kapitalistickou restauraci.“ (Zrazená revoluce, s. 211)

Tudíž podle Trockého buď Sovětský svaz uskuteční přechod k socialismu, v kterémžto případě bude byrokracie smetena, nebo ustoupí zpět ke kapitalismu a byrokracie své postavení legalizuje opětovným zavedením soukromého vlastnictví a kapitalismu, čímž se změní v novou třídu kapitalistů.

Trockého představa, že SSSR se nalézal ve stavu přechodu od kapitalismu k socialismu, byla stěžejní pro jeho teorii Ruska coby degenerovaného dělnického státu a v době jejího vzniku se zdálo, že jeho teorii dává podstatnou vysvětlující sílu. Jenže Trockého prognóze, že na konci druhé světové války se Sovětský svaz buď za podpory světové revoluce stane socialistickým, nebo bude čelit restauraci kapitalismu, odporovalo poválečné upevnění sovětské byrokracie. Jak ještě uvidíme, vyvolalo to opakující se krizi mezi Trockého stoupenci.

33) Právě tento přechodný charakter sovětské byrokracie znamenal, že nebylo snadné definovat, čím vlastně je. Takže byl se jí Trockij rozhodnul říkat „kasta“, uznával, že jde o neuspokojivou kategorizaci sovětské byrokracie.

TROCKISTICKÁ TEORIE SSSR JAKOŽTO FORMY STÁTNÍHO KAPITALISMU

Úvod

Pro Trockého stalinistický systém v SSSR nemohl být nic jiného než přechodný historický jev. Protože postrádala pevnou právní základnu ve vlastnictví výrobních prostředků, byla stalinistická byrokracie odsouzena k pomíjivé přítomnosti v celkovém běhu dějin. Vždyť během 30. let 20. století byl Trockij přesvědčen, že dny stalinistické byrokracie jsou sečteny.

Světový kapitalismus se podle Trockého nacházel v terminálním úpadku. Ekonomická stagnace, která přišla po krachu na Wall Street v roce 1929, mohla jediné zintenzivnit vzájemnou imperialistickou rivalitu kapitalistických velmocí, kterou mohla rozřešit pouze devastace za druhé světové války. Trockij byl skálopevně přesvědčen, že tak jako první světová válka i tato druhá světová válka v závěsu přinese novou revoluční vlnu, která se převalí celou Evropou, ne-li světem. Uprostřed takové revoluční vlny by se ruská dělnická třída dostala do postavení, kdy by mohla stalinistickou byrokracii svrhnout politickou revolucí, která by pak s pomocí revolucí jinde otevřela Rusku cestu k dovršení přechodu k socialismu. A i kdyby došlo k nejhorsšímu a poválečná revoluční vlna byla poražena, pak by se otevřela cesta pro restauraci kapitalismu v Rusku. S porážkou proletariátu v Rusku i jinde by stalinistická byrokracie brzy využila příležitosti a privatizací státního průmyslu by se změnila v novou buržoazii. Tak či onak, stalinistická byrokracie měla brzy zmizet a spolu s ní i celý stalinistický systém, který povstal z degenerace ruské revoluce.

Jak se druhá světová válka stále evidentněji blížila, Trockij si byl čím dál tím jistější, že Stalinův den zúčtování není daleko. Jenže ne všichni Trockého stoupenci sdíleli jeho optimismus.

Po svém vyhnání z Ruska v roce 1929 se Trockij snažil obnovit Levou opozici na mezinárodní bázi, přičemž se chtěl stavět proti Stalinovi uvnitř Třetí internacionály nebo komunistických stran. Avšak tváří v tvář Stalinově rozhodné kontrole nad Třetí internacionálou a komunistickými stranami, které ji tvořily, se Trockého snahy o vybudování Mezinárodní levé opozice uvnitř oficiálního světového komunistického hnutí brzy ukázaly jako marné. V roce 1933 se Trockij rozhodnul odtrhnout od Třetí internacionály a pokusit se seskupit všechny komunisty, kteří jsou proti Stalinovi, ve snaze o vybudování nové Čtvrté internacionály.

Vzhledem k vzestupnému obratu v třídním boji v polovině 30. let 20. století, který vyvrcholil roku 1936 španělskou revolucí, byl k Trockého projektu přitahován rostoucí počet komunistů, kteří ztratili iluze o stalinismu. Do roku 1938 Trockij došel k pocitu, že přišel čas založit Čtvrtou internacionálu. Ačkoli nejrůznější skupiny na celém světě, které projekt Čtvrté internacionály podporovaly, byly ve srovnání s masovými komunistickými stranami Třetí internacionály pořád ještě velmi malé, Trockij byl přesvědčen, že je životně nutné mít do začátku druhé světové války mezinárodní organizaci Čtvrté internacionály připravenou. Trockij totiž věřil, že tak jako první světová válka uvrhla mezinárodní dělnické hnutí do zmatku, kdy se všech socialistických stran Druhé internacionály zmocnil vlastenecký zápal, to stejné se stane s vypuknutím druhé světové války.

Za takových okolností musí Čtvrtá internacionála skýtat rozhodný a jasný referenční bod v nadcházející bouři, který by se pak mohl stát shromažďovacím bodem, jakmile v dělnické třídě na celém světě vlastneckou horečku vystřídá nutková potřeba revoluce.

Jenže do roku 1938 vzestupná tendence třídního boje víceméně pominula. Španělská revoluce byla poražena a Frankovi fašisté měli velmi slušně našlápnuto k vítězství ve španělské občanské válce. A vzhledem k fašismu, který už triumfoval v Itálii a Německu a jinde v Evropě byl na postupu, pro levici, která prodělala deziluzi ze stalinismu, vypadala situace stále neutěšeněji. Navíc málokdo mohl být tak silně přesvědčen jako Trockij, že začátek druhé světové války, která slibovala být ještě strašnější než ta první, s sebou přinese novou revoluční situaci v Evropě, ne-li na celém světě.

Následkem toho mnozí – dokonce i ve Čtvrté internacionále – začali ohledně světové situace docházet spíše k pesimistickým závěrům. V takto pesimistické perspektivě bylo snadné dojít k závěru, že socialistická revoluce na začátku 20. let 20. století zklamala v Rusku i ve zbytku Evropy. Odtud byl už jen krůček k tvrzení, že kapitalismus nenahradil socialismus, jak předpokládal Marx, ale nová a nevídaná forma společnosti, v níž si veškerý politický a ekonomický život přivtělil totalitní stát, který se stal evidentním nejen v Mussoliniho Itálii a Hitlerově Německu, ale také ve Stalinově Rusku. Teď se zdálo, že tato nová forma společnosti je předurčena ovládnout svět tak, jako to před ní učinil kapitalismus. Tento pohled své vyjádření nalezl v nejrůznějších teoriích „byrokratického kolektivismu“, které mezi trockisty ke konci 30. let 20. století stále silněji získávali na podporu.

S teorií byrokratického kolektivismu původně přišel Bruno Rizzi na počátku 30. let 20. století. Ale až roku 1939 se tato teorie stala stěžejní v první vážné krizi trockismu. Jak jsme už viděli, Trockij na základě své teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu tvrdil, že i přes všechny zločiny, které Stalinův režim páchal, pro obranu proletářských výdobytků ruské revoluce bylo třeba Sovětský svaz kriticky podporovat. A jak jsme si rovněž povšimli, tato pozice se stávala čím dál tím neobhájitelnější, jak se ukazovala pravá povaha Stalinova režimu, zejména po zinscenovaných moskevských procesech 30. let 20. století a po úloze stalinistů v rozdrčení dělnické revoluce ve Španělsku v Květnových dnech roku 1937. Poslední kapkou pro mnohé trockisty bylo, když Stalin v srpnu 1939 podepsal pakt o neútočení s Hitlerem. Tady se SSSR otevřeně zaplétal s fašistickým režimem!

V září 1939 několik čelních členů Strany socialistických dělníků USA (*Socialist Workers' Party of the USA* – SWP), která byla s několika tisíci členů jednou z největších sekcí Čtvrté internacionály, ohlásilo vznik organizované menšinové frakce, která je proti oficiálnímu stanovisku k SSSR. V jejich polemikách s Trockým a jeho stoupenci v americké SWP se stěžejní idea byrokratického kolektivismu – že Stalinovo Rusko se příliš neliší od Hitlerova Německa – ukázala být mocnou zbraní. A vskutku, mnohé z čelních postav této opoziční frakce, která se nakonec v roce 1940 od SWP odtrhla a založila Dělnickou stranu (*Workers' Party*), přijaly teorii byrokratického kolektivismu za svou. A proto teorie byrokratického kolektivismu představovala pro ortodoxní trockismus hlavní hrozbu zevnitř samotného trockismu.

Ve svých intervencích do zuřivých polemik, které předcházely rozštěpení americké SWP, Trockij dal jasně najevo, že teorii byrokratického kolektivismu nepovažuje za nic víc než za přímý útok nejen na jeho vlastní myšlenky, ale na samotný marxismus. Představa, že kapitalistickému výrobnímu způsobu není souzeno, aby byl nahrazen socialismem, nýbrž společenskou formou založenou na byrokratickém kolektivismu, se totiž jasně rozcházela s fundamentálním chápáním dějin, o které se marxismus opíral od samého počátku. A aby toho nebylo málo, žádná z různých verzí teorie byrokratického kolektivismu nešla až tak daleko, aby nabídla adekvátní materialistickou a třídní analýzu byrokratického kolektivismu a jeho vzniku. A proto, jak Trockij bez ustání poukazoval, tyto teorie byrokratického kolektivismu nedokázaly zajít za jevou rovinu a jako takové tedy zůstávaly pouze deskriptivní.

Zdálo se, že tuto kritiku potvrzuje finální osud nejrůznějších teorií byrokratického kolektivismu

a jejich čelních proponentů. Protože opustily marxismus, teorie byrokratického kolektivismu postrádaly vlastní teoretické ukotvení. Proto se musely poohlížet po různých směrech buržoazní sociologie a nakonec se přidaly k silícímu proudu buržoazních teorií, které v narůstajícím totalitarismu a byrokratizaci moderních společností spatřovaly nevyhnutelný důsledek komplikovanosti průmyslové společnosti. Nejlepším dokladem toho byl patrně James Burnham, jedna z vůdčích postav rozkolu s americkou SWP v roce 1940. Jakožto univerzitní profesor byl Burnham uznáván za jednoho z čelních intelektuálů v menšině, která se od americké SWP odtrhla, ale následně se z něj stal jeden z původců teorie „manažerské společnosti“, která se v 50. a 60. letech stane populární mezi buržoazními sociology. A zatímco Burnhama logika byrokratického kolektivismu dovedla k tomu, že se stal liberálem, pro Schachtmana, který byl jedním z nejpřednějších zastánců teorie byrokratického kolektivismu, znamenala, že nakonec skončil jako agresivní antikomunista, který v 50. letech 20. století otevřeně podporoval McCarthyho hon na čarodějnice. Pro ty, kdo zůstali loajální Trockému, nemohl být osud těchto stoupců byrokratického kolektivismu ničím jiným než tvrdou lekcí, že odchýlit se příliš od Trockého učení a marxistické ortodoxie je nebezpečné.

Zde je však třeba poznamenat, že ne všichni, kdo se tehdy od americké SWP odtrhli, byli zastánci teorie byrokratického kolektivismu či jedné z jejích variant. Už od samého založení Čtvrté internacionály byla v trockistickém hnutí významná menšina, která se stavěla proti Trockému stanovisku k SSSR, přičemž tvrdila, že Rusko není degenerovaný dělnický stát, ale prostě státní kapitalismus.³⁴ Jak si teď ukážeme, právě tato teorie SSSR jakožto státního kapitalismu se znovu a s větší silou vynořila po druhé světové válce.

Teorie státního kapitalismu a druhá krize v trockismu

Brzy se ukázalo, že Trockého předpovědi ohledně konce druhé světové války, které živily naděje těch, kdo mu zůstali věrní, byly falešné. Velká revoluční vlna, která se přehnala Evropou na konci první světové války, se neopakovala; a neochabla ani kontrola stalinismu nebo sociální demokracie nad dělnickými hnutími. Naopak, jak stalinismus, tak sociální demokracie z druhé světové války vyšli daleko silnější, než kdy byli.

Jak bylo stále jasnější, že bezprostředně poválečná realita světa je v rozporu s předpověďmi, které Trockij učinil před svojí smrtí v roce 1940, a tak i se základní orientací Čtvrté internacionály, pnutí v trockistickém hnutí mezi těmi, kdo chtěli trockismus revidovat, aby odpovídal nové realitě, a těmi, kdo se takového revizionismu obávali, dosáhla kritického bodu. A tak se v roce 1953 – ani ne osm let od konce války – Čtvrtá internacionála konečně rozštěpila, což dalo vzniknout „57 variantám“ trockismu, které známe dnes. Jedním ze zásadních témat v jádru této krize uvnitř trockismu byla otázka povahy SSSR a východní Evropy.

Ústup německých armád během finálních stádií války podnítil napříč východní Evropou lidové vzpoury. Stalinisté tyto vzpoury povětšinou buď kontrolovali – tam, kde měli lidovou základnu, na které mohli budovat široké antifašistické vlády – nebo když je kontrolovat nemohli, rozdrtili je postupující

34) Jednou z prvních skupin, které přišly s touto teorií, byla „státně kapitalistická“ menšina ve *Workers' Party*. Z této minority se později stala Tendence Johnson-Forestová pojmenovaná podle pseudonymů svých hlavních teoretiků: C. L. R. Jamese a Raje Dunajevské. Díky sborníku dříve nedostupných písemností dnes vidíme, že tato teorie je mnohem silnější, než se zdálo z některých dříve vydaných děl, a je daleko lepší než ta Cliffova. Viz DUNAYEV-SKAYA RAYA, *The Marxist-Humanist Theory of State Capitalism* (Chicago: News & Letters, 1992). Jelikož Tendence Johnson-Forestová se s trockismem rychle rozešla, když odmítla avantgardismus a zdůrazňovala dělnickou autonomii, budeme se jí podrobněji zabývat v příštím díle.

Rudou armádou či je jinak vydali napospas odvetě ustupujících německých sil.

Zprvu se Stalin nesnažil vnutit zemím východní Evropy ekonomický nebo politický model Sovětského svazu. Široké antifašistické vlády vítězily ve volbách s tradiční buržoazně-demokratickou linií a ve většině případů nezahrnovaly jen komunisty a socialisty, ale také liberály a představitele rolnických a venkovských tříd. Ačkoli byly tyto vlády povzbuzovány, aby provedly znárodnění klíčových průmyslových odvětví a zavedly různé sociální a agrární reformy, v mnoha ohledech se jejich politika příliš nelišila od znárodnování churavějících průmyslových podniků a sociálních reform, což se dělo i jinde v Evropě. Jak se však ohlašovala studená válka a Evropa se začala polarizovat na Východ a Západ, Stalin začal východní Evropě vnucovat sovětský model ekonomiky i politiky. Bylo-li toho zapotřebí, šly poválečné koalice přes palubu, znárodnělo se ve velkém a trh nahradilo centralizované plánování.

Počáteční fáze poválečné éry ve východní Evropě před trockisty mnoho problémů nestavěla. Vzpoury na konci války bylo možno chápat jako předzvěsti nadcházející světové revoluce a represí ze strany stalinistů bylo možné spravedlivě odsoudit. Navíc to, že tyto vzpoury povětšinou neuspěly, vysvětlovalo, proč východní Evropa zůstala kapitalistickou. Jakmile však začalo docházet k „porušování východní Evropy“, musela trockistická teorie čelit závažnému dilematu.

Samozřejmě, že transformace vlastnických vztahů, kterou přivodilo velkoplošné znárodnování průmyslu a zavádění centralizovaného plánování, mohla být nahlížena jako potvrzení Trockého důrazu na objektivně pokrokovou úlohu stalinistické byrokracie. Vždyť teď se dalo tvrdit, že stalinistická byrokracie nejen brání proletářské výdobytky ruské revoluce, ale dokonce je šíří do zbytku východní Evropy.

Pokud tomu ale bylo tak, nestaly se snad tím pádem země východní Evropy degenerovanými dělnickými státy jako SSSR? Jak ale můžete mít degenerovaný dělnický stát, když neproběhla žádná revoluce a tak předně nebyl ani žádný dělnický stát?! Teď už nešlo jen o to, že se předpokládala existence dělnického státu tam, kde dělníci žádnou státní moc neměli, jako ji Trockij předpokládal u stalinistického Ruska, protože existence dělnických států se předpokládala i tam, kde dělnická třída u moci ani *nikdy* nebyla! Otázka východní Evropy tak odhalila zásadní dichotomii Trockého teorie degenerovaného dělnického státu, v níž objektivní zájmy dělnické třídy jaksi mohou stát oddělené od dělnické třídy a proti ní ve formě cizí moci byrokracie.

Jestliže však zemím východní Evropy nebylo možné přiznat status degenerovaných dělnických států, čím tedy vlastně byly? Vzhledem k tomu, že zásadní výrobní prostředky byly jednoduše znárodněny státem, aniž by došlo k dělnické revoluci, jako samozřejmá odpověď se nabízel, že jsou státně kapitalistické. Avšak taková odpověď pro pravověrné trockisty obsahovala ještě větší nebezpečí než ta první. Jak se východní Evropa rekonstruovala k obrazu SSSR, bylo stále obtížnější vyhnout se závěru, že jsou-li východoevropské země státním kapitalismem, pak ani Sovětský svaz nemůže být ničím jiným než formou státního kapitalismu.

Po četných pokusech o rozřešení tohoto dilematu vzešla z vedení Čtvrté internacionály oficiální linie, podle níž celé vzbouření na konci války bylo součástí proletářské revoluce, kterou zmrzačil a zdeformoval stalinismus. Země východní Evropy jako takové tudíž nebyly degenerovanými dělnickými státy, ale „deformovanými dělnickými státy“. Jenže tento pokus o řešení pořád implikoval, že stalinistická byrokracie je aktivním činitelem při vytváření objektivních podmínek socialismu. Jak jsme si už ukázali, Trockij tvrdil, že stalinistická byrokracie je pokroková, neboť tím, že brání státní vlastnictví jakožto svoji základnu, nutně brání i objektivní výdobytky proletářské revoluce, tedy státní vlastnictví výrobních prostředků. Teď trockismus začal tvrdit, že stalinistická byrokracie takové proletářské výdobytky nejen brání, ale dokonce je může šířit! Když se nyní stalinistická byrokracie považovala za primárního činitele v přechodu k socialismu, význam revoluční úlohy dělnické třídy poklesl. Takto

se trockistům v nadcházejících desetiletích otevřela cesta k podpoře nejrůznějších nacionalistických hnutí bez ohledu na to, jakou roli v nich hrál proletariát.³⁵

Cliff a neotrockistická teorie SSSR jako státního kapitalismu

Ironií je, že Tonyho Cliffa vedení Čtvrté internacionály původně do Británie vyslalo ve snaze odvrátit v Britské sekci potenciální podporu teorie, že východní Evropa a SSSR jsou státní kapitalismus. Jak se totiž ukázalo, tím, kdo přijal teorii státního kapitalismu, nebyl Gerry Healey, Ted Grant nebo některá jiná z tehdejších čelních postav britské Revoluční komunistické strany (*Revolutionary Communist Party*),³⁶ ale nikdo jiný než Cliff sám.

Avšak na své cestě k názoru, že státně kapitalistická není jen východní Evropa, ale také SSSR, byl Tony Cliff odhodlán nejtít ve stopách tolika bývalých trockistů, kteří nejprve zavrhlí Trockého teorii Ruska jako degenerovaného dělnického státu, aby nakonec zavrhlí Trockého i samotný marxismus. Místo toho se Cliff pustil do práce na státně kapitalistické teorii SSSR, která se pevně držela trockistické i ortodoxně marxistické tradice. Těm, kdo tvrdili, že teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu byla pro Trockého marxismus stěžejní, Cliff odpovídal nejen tvrzením, že v Trockého písemnostech jsou četné případy, kdy sám naznačoval vážné pochyby o svém závěru ohledně SSSR jako degenerovaném dělnickém státě, ale také že ke konci svého života Trockij signalizoval, že tento závěr možná úplně opustí. Cliff se dokonce snažil tvrdit, že kdyby Trockij ještě žil, také by nakonec došel k závěru, že SSSR se stal státním kapitalismem a rozhodně by dogmaticky nehájil pozici, která naprosto odporuje všem důkazům, jako to činili jeho loajální následovníci z vedení Čtvrté internacionály.

Cliff své poměrně kacířské myšlenky původně představil roku 1948 ve formě duplikátního diskusního dokumentu s názvem *Povaha stalinistického Ruska*. Po několika vydáních a doprovodných úpravách a dodatcích má dnes tento text podobu knihy nazvané *Státní kapitalismus v Rusku*, která nám předkládá finální formulaci Cliffovy pozice.

Velkou část první třetiny *Státního kapitalismu v Rusku* Cliff věnoval prezentaci masy důkazů, kterými chtěl ukázat vykořisťovatelskou i represivní povahu SSSR. Jenže, jakkoli silná to byla obžaloba stalinistického režimu, Cliffem předložené důkazy ani zdaleka nestačily k tomu, aby přesvědčil své oponenty buď v Revoluční komunistické straně, nebo v širší Čtvrté internacionále. Pravověrní trockisté mohli takový důkazní materiál jednoduše brát jako potvrzení míry degenerace Sovětského svazu, protože jejich tvrzení, že Rusko je dál v zásadě dělnickým státem, moc nevyvracel. Jak sám Cliff uznal, bylo třeba demonstrovat, že zjevně vykořisťovatelský a represivní charakter Sovětského svazu nutně vycházel nikoli z degenerace Sovětského svazu jakožto dělnického státu, nýbrž ze skutečnosti, že za Stalina SSSR přestal být dělnickým státem a stal se státním kapitalismem. Proto ale Cliff musel prvně objasnit, co má „státním kapitalismem“ na mysli, a že tato koncepce je nejen kompatibilní s ortodoxně marxistickou tradicí, ale že v ní má své kořeny.

Ortodoxní marxismus definoval kapitalismus jako třídní společnost ovládanou všeobecnou směnou zboží, která vyvstává ze soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Na základě takové definice by se přinejmenším na první pohled zdálo, že absolutně vzato je představa státního kapitalismu protimluvem. Jestliže byly všechny výrobní prostředky znárodněny, třída kapitalistů vyvlastněna a zákon hodnoty a trh nahrazeny státní alokací a plánováním, zdálo by se, že z definice musel být

35) viz HOBSON C. a TABOR R., *Trotskyism and the Dilemma of Socialism* (Westport: Greenwood, 1988).

36) Revoluční komunistická strana se posléze rozpadla a tak si ji nepletme s dnešní Revoluční komunistickou stranou.

kapitalismus zrušen. Panoval-li souhlas na tom, že ruská revoluce z větší části vedla ke zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků, zdálo by se jasné, že z marxistického hlediska nemohl v SSSR existovat kapitalismus v žádné podobě. (A samozřejmě, že to je i nejběžnější námitka, která se proti všem teoriím státního kapitalismu v SSSR používá.)

Avšak pro ortodoxní marxismus bylo stěžejní i to, jak se Cliff horlivě snažil poukázat, že kapitalistický výrobní způsob je přechodný. Kapitalismus byl pouhou fází v lidských dějinách, jejíž vývoj nakonec podryje její vlastní základnu. Jak kapitalismus opakovaně působil převraty ve výrobních metodách, posunul výrobní síly na bezprecedentní rovinu. Jenže při rozvoji výrobních sil kapitalismus musel výrobu stále více zespolečňovat, neboť probíhala v čím dál větším a komplexnějším měřítku. Čím společenštějším se výrobní proces stával, tím více se dostával do konfliktu se soukromým přivlastňováním bohatství, které vyráběl. Ve výsledku tak kapitalismus musel negovat svůj vlastní základ v soukromém vlastnictví výroby a tím připravoval cestu socialismu.

Jak jsme si již dříve povšimli, už koncem devatenáctého století došla většina marxistů k názoru, že klasické stádium konkurenčního kapitalismu, které v 60. letech 19. století popisoval a analyzoval Marx, ustoupilo konečným stádiím kapitalistické éry. Růst obrovských kartelů a monopolů a sílící ekonomická úloha státu byly chápány jako negování trhu a zákona hodnoty. Zároveň vznik akciových společností a znárodnování klíčových průmyslových podniků znamenaly nahrazování individuálního kapitalistického vlastnictví výrobních prostředků kolektivními formami vlastnictví, což znamenalo další negaci soukromého vlastnictví. Vždyť, jak tvrdil Engels, rozvoj monopolního i státního kapitalismu vedl k bodu, kdy se třída kapitalistů měla stát pro výrobní proces nadbytečnou. Kapitál už nepotřeboval kapitalistu. Jak konstatuje sám Engels:

„Přeměna velkých výrobních a komunikačních organizací v akciové společnosti a státní vlastnictví ukazuje, že pro jejich účel není buržoazie zapotřebí. Všechny společenské funkce kapitalistů jsou nyní vykonávány placenými zaměstnanci. Kapitalista už nemá žádnou jinou společenskou funkci než shrabovat zisky, uštípovat kupony a hrát na burze, kde se různí kapitalisté navzájem okrádají o svůj kapitál. Tak jako prvně kapitalistický výrobní způsob vytlačoval dělníky, tak dnes vytlačuje kapitalisty, dělá z nich tak, jako to dělala z dělníků, přebytečné obyvatelstvo, i když ne průmyslovou rezervní armádu.“

*„Ale ani přeměna na akciové společnosti nebo na státní vlastnictví nezbavuje výrobní síly jejich charakteru coby kapitálu. V případě akciových společností je to zřejmé. A i moderní stát je jen organizací, kterou se buržoazní společnost vybavuje, aby zachovala celkové vnější podmínky kapitalistického výrobního způsobu proti zásahům buď dělníků, nebo individuálních kapitalistů. Moderní stát, ať je jeho forma jakákoli, je ve své podstatě kapitalistickou mašinerií; je státem kapitalistů, ideálním kolektivním orgánem kapitalistů. Čím více výrobních sil přebírá do svého vlastnictví, tím více se stává skutečným kolektivním orgánem všech kapitalistů, tím více občanů vykořisťuje. Dělníci zůstávají námezdně pracujícími, proletáři. Kapitalistický vztah není zrušen; naopak je doveden do krajnosti. V této krajnosti se ale mění ve svůj opak. Státní vlastnictví výrobních sil není řešením konfliktu, ale obsahuje v sobě formální prostředky, klíč k řešení.“ (Engels, *Anti-Dühring*, s. 330)*

Takže stará ortodoxie Druhé internacionály nepochybně souhlasila s tím, že je tu inherentní tendence ke státnímu kapitalismu. Vždyť se mělo za to, že tato tendence pokládá základy socialismu. Stěžejní ale byla i pro Lenina a novou bolševickou ortodoxii. Nejenže sílící negování soukromého vlastnictví a zákona hodnoty naznačují, že situace je zralá pro socialismus, ale fúze státu s kapitálem v rámci státního kapitalismu vysvětlovala narůstající imperialistické soupeření, které vedlo k první světové válce. Jak se konkurenční boj mezi kapitálem a kapitálem stal zároveň bojem mezi imperialistickými státy,

stala se imperialistická válka nevyhnutelnou. Jak poznamenává Bucharin v *Imperialismu a světové ekonomice*, kterýžto spis poskytl teoretický základ pro Leninovu teorii imperialismu:

„Když konkurence konečně dosáhla svého nejvyššího stádia, když se stala konkurencí mezi státně kapitalistickými trusty, užívání státní moci a s ním spojené možnosti hrají velmi velkou úlohu. Státní aparát vždy sloužil jako nástroj v rukou vládnoucí třídy dané země a vždy jednal jako její ‘obránce a protektor’ na světovém trhu; nikdy však neměl tak kolosální význam, jaký má v epoše finančního kapitálu a imperialistické politiky. Formováním státně kapitalistických trustů se konkurence téměř zcela přesouvá na cizí země; je tedy evidentní, že orgány boje, který se vede v zahraničí, předně státní moc, musí nesmírně růst... Roste-li obecně význam státní moci, obzvláště ohromující je růst jeho vojenské organizace: armády a námořnictva. Boj mezi státně kapitalistickými trusty na prvním místě rozhoduje poměr jejich vojenských sil, neboť vojenská moc dané země je posledním útočištěm bojujících ‘národních’ skupin kapitalistů.“ (Bucharin, s. 124)

Nebylo tedy pochyb, že představa vývoje kapitalismu ke státnímu kapitalismu, kdy dochází ke stále silnějšímu popírání samotné jeho báze jak v podobě zákona hodnoty, tak soukromého vlastnictví, měla kořeny zcela jasně v ortodoxním marxismu. Otázkou pak bylo, zda je státní kapitalismus možný v absolutním slova smyslu. Nemohlo to snad být tak, že po překonání jistého bodu se kvantita přemění v kvalitu? Nebylo to snad tak, že jakmile dojde ke znárodnění zásadních výrobních prostředků a k vyvlastnění posledního velkého kapitalisty, nutně bude kapitalismus objektivně zrušený? A nebyl to snad případ Ruska po říjnové revoluci?

Tomuto tvrzení, s nímž až příliš snadno mohli přijít jeho trockističtí kritikové, Cliff kontroval argumentem, že kvalitativní posun od kapitalismu k přechodu k socialismu nelze jednoduše vypočítat z „procentuálního podílu“ státního vlastnictví výrobních prostředků. Tento přechod byl nutně dán politicky. Jak jsme už viděli, tendence ke státnímu kapitalismu byla výsledkem silících rozporů mezi stále společenštějšími formami výroby a soukromým přivlastňováním bohatství. Kolektivní a ve finále státní vlastnictví výrobních prostředků byly prostředkem k usmíření tohoto rozporu a zároveň zachovávaly soukromé přivlastňování bohatství a spolu s ním soukromé vlastnictví. A tak tendence ke státnímu kapitalismu zahrnovala jen částečné popření soukromého vlastnictví na základě samotného soukromého vlastnictví.

Takže státní kapitalismus mohl být nazírán maximálně jako „parciální negace kapitalismu na bázi samotného kapitalismu“. Dokud byla státní ekonomika řízena za účelem vykořisťování dělnické třídy v zájmu vykořisťovatelské třídy, zůstávala tato ekonomika státně kapitalistickou. Kdyby se však dělnická třída chopila moci a provozovala státní ekonomiku v zájmu lidu jako celku, pak by státní kapitalismus ustoupil dělnickému státu a přechod k socialismu by mohl započít. Státní kapitalismus tedy byl zlomovým bodem, labutí písní kapitalismu, ale jakmile by se dělnická třída zmocnila státu, stal by se základnou pro přechod k socialismu.

Bylo by však možné namítnout, že řada revolučních marxistů, včetně samotného Trockého, výslovně popírala, že by kapitalismus mohl dosáhnout limitů státního kapitalismu. Vždyť proti reformistům z Druhé internacionály, kteří tvrdili, že kapitalismus se přirozeně vyvine ve státní kapitalismus, který pak lze jednoduše převzít demokratickým ovládnutím státu, revoluční marxisté argumentovali, že tu sice je tendence ke státnímu kapitalismu, ale ta se v praxi nikdy nemůže plně uskutečnit vzhledem k rivalitám mezi kapitalisty a samotné hrozbě vyvlastnění státu dělnickou třídou.

Cliff odpovídal tvrzením, že takové argumenty platily jen pro případ evoluce tradičního kapitalismu ve státní kapitalismus. V Rusku proběhla revoluce, která vyvlastnila třídu kapitalistů a zavedla dělnický stát, a posléze kontrarevoluce, která obnovila kapitalismus ve formě státního kapitalismu řízeného v zájmu nové třídy byrokratů. Podle Cliffa ruská revoluce vytvořila dělnický stát, ale izolován debak-

lem socialistických revolucí jinde v Evropě, dělnický stát zdegeneroval. A jak dělnický stát degeneroval, byrokracie se stále více oddělovala od dělnické třídy, až se s nástupem Stalina dokázala ustavit jako nová vykořisťovatelská třída a chopit se státní moci. A když byrokracie uchvátla moc, dělnický stát zaniknul a v Rusku se obnovil státní kapitalismus.

Tato periodizace porevoluční éry v Rusku Cliffovi nejen dovolovala překonat námitku, že Trockij popíral možnost, že by buržoazní společnost mohla plně uskutečnit tendenci ke státnímu kapitalismu, ale rovněž mu umožňovala akceptovat většinu Trockého analýzy ruské revoluce a jejích následků. S Trockým se Cliff musel rozejít jen v analýze deseti let po roce 1928, kde Trockij tvrdil, že SSSR zůstal degenerovaným dělnickým státem, zatímco Cliff argumentoval, že se stal státním kapitalismem. Jenže, jak ještě uvidíme, navzdory tomu, že tato periodizace byla výhodná pro to, aby se Cliff mohl i nadále věrohodně považovat za trockistu, ukáže se být důležitou slabinou v jeho teorii. Než se ale podíváme na slabá místa Cliffovy teorie státního kapitalismu, musíme prvně blíže přezkoumat, co vlastně Cliff považoval za podstatu státního kapitalismu ve Stalinově Rusku.

Jak jsme si ukázali, Cliff sice nekriticky hájil ortodoxně marxistickou definici kapitalismu, ale námitkám, že SSSR v žádném případě nemůže být kapitalismem, protože v něm není ani zákon hodnoty ani soukromé vlastnictví, dokázal kontrovat argumentací, že státní kapitalismus je „parciální negací kapitalismu na bázi samotného kapitalismu“. Co tedy myslel „parciální negací kapitalismu“? Je jasné, že kapitalismus nemohl být popřen kompletně, jinak by nebyl kapitalismem. Takže v jakém smyslu bylo popření kapitalismu částečné? U Cliffa se význam částečného popření kapitalismu nejlépe ozřejmuje z hlediska zákona hodnoty.

Cliff po vzoru Marxe tvrdil, že za kapitalismu existuje dvojí dělba práce. Předně je tu dělba práce, která povstává mezi kapitalistickými podniky a reguluje ji zákon hodnoty fungující skrze „anarchii trhu“. Zadruhé, je tu dělba práce, která povstává v každém kapitalistickém podniku a přímo ji určuje racionální a vědomý diktát kapitalistů nebo jejich manažerů. Samozřejmě, že druhá dělba je podřízena zákonu hodnoty, neboť kapitalistický podnik musí soutěžit na trhu. Zákon hodnoty se však vůči ní jeví jako vnější.

Podle Cliffa SSSR fungoval, jako by byl jedním obřím kapitalistickým podnikem. Proto už v SSSR neplatil zákon hodnoty, negovalo jej znárodnění výroby a zavedení komplexního státního plánování. Nakolik ale SSSR musel ekonomicky i politicky soutěžit v kapitalistickém světovém systému, natolik se podřizoval zákonu hodnoty jako každý kapitalistický podnik. V tomto smyslu byl podle Cliffa zákon hodnoty jen „částečně popřen na základě zákona hodnoty samotného“.

Avšak jestliže uvnitř SSSR nefungoval ani trh ani zákon hodnoty, znamenalo to, že výrobky se v SSSR doopravdy nekupovaly ani neprodávaly jako zboží, nýbrž se jednoduše alokovaly a přesouvaly za pomoci administrativních cen. Bylo-li tomu skutečně tak, pak to rovněž znamenalo, že pracovní síla nebyla skutečným zbožím, což byl závěr, který byl Cliff nucen akceptovat. Vždyť, jak Cliff tvrdil, kdyby pracovní síla byla zbožím, pak by dělník musel mít svobodu periodicky ji prodávat za nejvyšší nabídku. Jestliže však dělník mohl svoji schopnost pracovat prodat jen jednou a provždy, pak se příliš nelišil od otroka, jelikož fakticky prodal sám sebe a ne svoji pracovní sílu. A v SSSR dělník mohl svoji pracovní sílu prodat jen jednomu zaměstnavateli – státu. Dělník tudíž neměl svobodu prodeje za nejvyšší nabídku a pracovní síla ve skutečnosti nebyla zbožím.

Chyby v Cliffově teorii státního kapitalismu

Na první pohled Cliff nabízí přesvědčivou teorii státního kapitalismu v SSSR, která nejen neochvějně setrvává v širší ortodoxně marxistické tradici, ale rovněž zachovává většinu z Trockého příspěvků k této tradici. Jak se poválečná éra odvíjela a stalinistická byrokracie se usazovala v sedle ještě

pevněji než kdy dřív, získávala Cliffova analýza SSSR na atraktivitě. Protože se vyhnul problémům, kterým po zjevném nenaplnění Trockého předpovědi pádu stalinistické byrokracie čelila pravověrná trockistická uskupení, Cliff se pod heslem, „Ani Washington ani Moskvu,“ nalézal v dokonalé pozici, z níž mohl při obnově zájmu o leninismus a trockismus v 60. a 70. letech 20. století přilákat nové stoupence. Vždyť se Skupinou mezinárodních socialistů (*International Socialists Group*), z níž se pak stala Strana socialistických dělníků (*Socialist Workers' Party – SWP*), dokázal vybudovat jedno z největších leninistických uskupení v Británii, jehož nejosobitějším rysem bylo odmítání postavit se ve Studené válce na jednu ze stran.³⁷

Avšak i přes přitažlivost Cliffovy teorie státního kapitalismu v SSSR při bližším přezkoumání zjistíme, že jeho teorie má fatální slabiny, po nichž skočili pravověrnější trockisté. A tyto slabiny jsou vskutku natolik závažné, že mnozí došli k závěru, že Cliffova teorie je katastrofálně chybná. Tento názor si získal uznání i v samotné SWP a vyústil v různé pokusy o rekonstrukci Cliffovy původní teorie.³⁸ Jak si ještě řekneme, tyto nedostatky v Cliffově teorii do značné míry vycházejí z jeho odhodlání vyhnout se střetu jak s Trockým, tak s širší ortodoxně marxistickou tradicí.

Cliffova teorie státního kapitalismu v SSSR má tři hlavní chyby. První se týká Cliffova trvání na tom, že finální vzestup Stalina – a spolu s ním zavedení prvního pětiletého plánu – značil kontrarevoluci, která svrhla dělnický stát ustavený říjnovou revolucí a obrátila Rusko ke státnímu kapitalismu. Téma, kdy se SSSR stal státním kapitalismem, je pro trockisty samozřejmě citlivé, protože nedokáže-li Cliff udržet dělicí čáru v roce 1928, co by pak ještě mohlo zabránit posunutí data porážky revoluce až do roku 1917? Lenin a Trockij by pak byli vnímáni jako vůdcové revoluce, která v Rusku prostě zavedla státní kapitalismus! Takové obavy jasně vyjádřil Ted Grant ve své reakci na Cliffovu původní prezentaci jeho teorie v *The Nature of Stalinist Russia*. Tehdy Ted Grant varoval:

„Je-li správná teze soudruha Cliffa, že dnes v Rusku existuje státní kapitalismus, pak se nemůže vyhnout závěru, že státní kapitalismus existuje již od ruské revoluce a že funkcí revoluce samotné bylo zavést tento státně kapitalistický společenský systém. Neboť i přes jeho lopotnou snahu narýsovat dělicí čáru mezi ekonomickou základnou ruské společnosti před rokem 1928 a po něm, ekonomická základna ruské společnosti ve skutečnosti zůstala nezměněná.“ (Ted Grant, *The Unbroken Thread*, s. 199)

První linií, po níž ortodoxní trockisté vedli svůj útok, bylo tvrzení, že kdyby ke kontrarevoluci, která Rusko vrátila ke kapitalismu, došlo proti revoluci a ne zevnitř revoluce samotné, pak by dělnický stát musel být zničen násilím. Každý pokus o argumentaci ve prospěch postupné a nenásilné restaurace kapitalismu by – jak říkal sám Trockij – jednoduše „pouštěl pozpátku revizionistický film“.³⁹ Vždyť navzdory vyloučení Trockého a Levé opozice v roce 1928 zůstalo vedení strany a státu z větší části netknuté. Vskutku se tedy zdá, že v rámci státu panovala před rokem 1928 a po něm spíše kontinuita, než že by došlo k nějakému ostrému zlomu, jenž by naznačoval kontrarevoluci, a už vůbec ne k nějakému násilnému státnímu převratu nebo násilné kontrarevoluční akci.

Cliff se proti této linii útoku pokoušel argumentovat tím, že proletářská revoluce sice musí zničit buržoazní stát, aby mohla vybudovat nový revoluční stát proletariátu, ale kontrarevoluce nemusí existující dělnický stát nutně ničit.⁴⁰ Příkladem, který Cliff použil, byla armáda. Aby vznikl dělnický

37) Což však SWP nebránilo v „kritické podpoře“ některých nacionalistických a stalinistických hnutí v „neimperialistických“ částech světa.

38) Kritika Cliffovy teorie státního kapitalismu z trockistického hlediska viz kolekce článků o povaze SSSR v *Open Polemic*, č. 4 a 5.

39) Tedy reformismus, s nímž v debatách ve Druhé internacionále přišel Bernstein a jeho stoupenci, kteří říkali, že je možný nenásilný přechod k socialismu prostřednictvím demokraticky vybojovaných reforem.

40) Na podporu možnosti nenásilné kontrarevoluce mohl Cliff citovat Trockého reakci na Stalinovu ústavu, kde tvrdil, že jde o základ pro restauraci kapitalismu v SSSR.

stát, je třeba buržoazní stálou armádu přeměnit v dělnickou milici. Ale důstojnický sbor by každé takové transformaci nevyhnutelně vzdoroval. Tento odpor by bylo třeba rozdrtit násilím. Oproti tomu důstojníci dělnické milice se mohou stávat čím dál nezávislejšími, až se z nich v určitém bodě stane součást byrokracie, čímž se dělnická milice změní v buržoazní stálou armádu. Takový proces, v němž se dělnická milice transformuje ve stálou armádu, se nemusí nutně setkat s nějakým soustředěným odporem, a proto se může dít postupně.

Jenže tento argument nikterak neurčuje rok 1928 jako kontrarevoluční zlom. Vždyť by se zdálo, že Cliffův příklad naznačuje, že kontrarevoluci způsobil sám Trockij, když se v roce 1918 pustil do reorganizace Rudé armády na bázi konvenční stálé armády! Jediným otevřeně politickým indikátorem byrokratické kontrarevoluce, který Cliff dokáže předložit, jsou zinscenované moskevské procesy a čistky, které podle něj byly:

„občanskou válkou byrokracie proti masám – válkou, v níž byla ozbrojená a organizovaná jen jedna strana. Svědčily o dovršení totálního osvobození byrokracie od lidové kontroly.“ (State Capitalism in Russia, s. 195)

Jenže k moskevským soudním procesům došlo ve 30. letech 20. století a ne v roce 1928.

Na roce 1928 bylo zásadní to, že značil začátek první pětiletky a odhodlání byrokracie k rapidní industrializaci Ruska. Tím, že jako nejvyšší imperativ přijala industrializaci Ruska bez ohledu na lidskou cenu, kterou za ni bude třeba zaplatit, sovětská byrokracie na sebe podle Cliffa vzala dějinnou úlohu buržoazie. A tím, že přešla ekonomickou i historickou funkci buržoazie, byrokracie se změnila ve vykořisťovatelskou třídu. Zatímco před rokem 1928 byla byrokracie prostě privilegovanou vrstvou degenerovaného dělnického státu, která dokázala získat víc než jen spravedlivý podíl z národního bohatství, po roce 1928 se z byrokratů stali státní kapitalisté, kteří kolektivně vykořisťovali dělnickou třídu.

Samozřejmě, že Cliff neměl potíží ukázat, že po zavedení prvního pětiletého plánu došlo k prudkému zhoršení materiálních podmínek dělnické třídy, neboť byrokracie usilovala o to, aby obrovské náklady na politiku rapidní industrializace zaplatil proletariát. Avšak Cliffův argument, že tento prudký pokles v hmotných podmínkách dělnické třídy představoval kvalitativní posun k vykořisťování dělnické třídy byrokracií, nebyl ani zdaleka přesvědčivý. Pokud jsou Cliffovy pokusy ukázat kvalitativní posun ve společenských výrobních vztazích vůbec k něčemu dobré, pak jedině k tomu, že naznačují, že byrokratické vykořisťování dělnické třídy existovalo už před rokem 1928.

Mezi trockisty snad ještě ničivější dopad na věrohodnost Cliffovy argumentace mělo tvrzení, že nastolením politiky rychlé industrializace se byrokracie nakonec změnila ve vykořisťovatelskou třídu a tak Rusko transformovala z degenerovaného dělnického státu ve státní kapitalismus, protože tím Cliff fakticky napadal Trockého! Nebylo snad hlavní kritikou, kterou používal Trockij a Levá opozice proti Stalinovi, že nezačal industrializovat dostatečně brzy?! Nebylo snad hlavním bodem Trockého chápání ruské revoluce, že výrobní síly je třeba co nejrychleji rozvinout, má-li být nějaká naděje na socialismus? A pokud ano, nevinil snad Cliff Trockého z obhajoby státního kapitalismu?! Cliff tedy ve finále není s to vyzrát na Trockého vnitřní spřízněnost se Stalinem. Výsledkem bylo, že neschopnost rozejít se s trockismem vedla k této zásadní chybě v Cliffově teorii státního kapitalismu v Rusku.

To ale není všechno. Cliffova neschopnost kriticky se utkat s ortodoxním marxismem otevřela další ještě důležitější slabinu v jeho teorii státního kapitalismu, které se chytili jeho pravověrnější trockističtí kritikové. Tato slabina vycházela z toho, že Cliff popíral fungování zákona hodnoty v SSSR.

Jak jsme viděli, pro Cliffa jako by SSSR byl jedním obrovským kapitalistickým podnikem. Proto uvnitř SSSR nemohl platit zákon hodnoty. Avšak jak upozorňoval Marx, každý kapitalistický podnik je nucen fungovat jako kapitál jenom skrze fungování zákona hodnoty. Jestliže tedy ve státní eko-

nomice SSSR neplatil zákon hodnoty, co ji nutilo fungovat, jako by byla kapitalistickým podnikem? Odpovědí byl vztah Sovětského svazu ke světovému kapitalismu. Sovětský svaz podléhal zákonu hodnoty prostřednictvím konkurenčního politického a ekonomického vztahu ke zbytku kapitalistického světa a skrze tuto podřízenost zákonu hodnoty se začala projevovat kapitalistická povaha SSSR.

Jak si však Cliff uvědomoval, Sovětský svaz se s jeho nesmírnými přírodními zdroji stal do značné míry soběstačným. Zahraniční obchod se zbytkem světa byl minimální ve srovnání s množstvím vyrobeným a spotřebovaným v samotném Rusku. Proto Cliff nemohl tvrdit, že se mezinárodní zákon hodnoty na ruskou ekonomiku uvaloval skrze nutnost konkurovat na světovém trhu. Místo toho musel Cliff tvrdit, že se zákon hodnoty v SSSR prosazoval nepřímo, skrze nutnost konkurovat hlavním kapitalistickým a imperialistickým mocnostem politicky. Aby nezaostal v závodech ve zbrojení – zejména se vznikem Studené války proti USA – SSSR musel hromadit obrovské množství vojenské výzbroje. Toto puzení k vojenské akumulaci vedlo k akumulačnímu puzení i jinde v ruské ekonomice. A vskutku bylo možné domnívat se, že tato vojenská akumulace pohání akumulaci kapitálu a spolu s ní vykořisťování dělnické třídy stejně, ne-li víc, než by dokázala ekonomická konkurence na světovém trhu.⁴¹

Jak však upozorňují Cliffovi trockističtí kritici, podle Marxe se zákon hodnoty neprosazuje „konkurencí“ jako takovou, nýbrž konkurenční směnou zboží. Vždyť hodnota se formuje jedině směnou zboží, a proto se zákon hodnoty může prosazovat pouze takovou směnou. Vojenská akumulace není přímo akumulací hodnot, ale akumulací užitných hodnot. V kapitalistické ekonomice se taková akumulace může stát součástí celkového procesu akumulace hodnoty, a tudíž kapitálu, pokud garantuje budoucí akumulaci kapitálu ochranou nebo rozšiřováním zahraničních trhů. Sama o sobě je však vojenská akumulace jednoduše akumulací věcí a ne kapitálu. Takže v kapitalistických zemích vojenské výdaje dočasně potlačují hodnotu a zákon hodnoty, aby je později rozšířily. Vzhledem k tomu, že Sovětský svaz se nesnažil rozpínat výrobu hodnoty dobýváním nových trhů, vojenská výroba znamenala permanentní potlačování hodnoty a zákona hodnoty, protože šlo jednoduše o produkci užitných hodnot potřebných k obraně systému založeného na výrobě užitných hodnot.

Pro sofistikovanější trockisty Cliffův pokus dovolávat se vojenské konkurenci jakožto prostředku, kterým se SSSR podřizoval zákonu hodnoty, odhaloval fundamentální teoretickou slabinu jeho teorie státního kapitalismu v Rusku. Cliffův argument, že za státního kapitalismu, „akumulace hodnoty obrací akumulaci užitných hodnot v její opak,“ není nic než sofisma, které stírá specifické společenské formy, jež jsou zásadní pro definici konkrétního výrobního způsobu, jako je třeba kapitalismus. Jak správně zdůrazňují, kapitál není věc, ale společenský vztah, který dává vzniknout specifickým společenským formám. Fakt akumulace vojenské výzbroje tak v žádném případě není totéž co akumulace kapitálu. Bez výroby zboží není hodnoty a bez hodnoty není akumulace kapitálu. Ale Cliff tvrdí, že v SSSR zboží výroba neexistuje, zejména pak ne ve vojenském průmyslu, neboť se nic nevyrobí pro trh, a tak tam nemůže být ani hodnota ani kapitál.

Tento bod lze dále rozvést, jakmile se Cliffovi kritici dostanou k otázce pracovní síly. Pro Marxe specifickou povahu každého výrobního způsobu určoval styl a formy, kterými panující třída dokázala vysávat nadpráci z bezprostředních výrobců. V kapitalistickém výrobním způsobu se nadpráce

41) Zatímco většina trockistů ve 40. letech 20. století tíhla k přesvědčení, že bezprostřední poválečný boom ekonomiky bude mít jepičí život, a proto opakovaně předpovídali blízký návrat hospodářského poklesu, Cliff byl jedním z prvních, kdo se snažili vysvětlit přetrvávání poválečného ekonomického růstu. Středobodem tohoto vysvětlení byla Cliffova teorie „permanentní zbrojní ekonomiky“, v níž vysoká míra vojenských výdajů oddalovala plné dopady nadakumulace kapitálu, která vedla k velkému propadu 30. let 20. století. Představa, že permanentní zbrojní ekonomika má svůj zrcadlový obraz v Sovětském svazu, bezvadně zapadala do Cliffova celkového důrazu na důležitost vojenské akumulace pro moderní kapitalismus.

z bezprostředních výrobců vysává koupí dělníkovy pracovní síly jakožto zboží. Následkem toho je nadpráce vyvlastňována ve formě nadhodnoty, která je rozdílem mezi hodnotou pracovní síly (tj. náklady na reprodukci dělníkovy práce schopnosti) a hodnotou, kterou dělník svou prací vytváří. Podle Cliffa však pracovní síla v SSSR nebyla zbožím, a proto se ani doopravdy neprodávala. Pokud ale pracovní síla nebyla zbožím, nemohla mít hodnotu a tudíž ani vysátá nadpráce nemohla nabýt formu nadhodnoty. A pokud nadpráce neměla formu nadhodnoty, jak mohl být SSSR z přísně marxistického hlediska v jakémkoli smyslu kapitalismem?!

Třetí fatální chybou v Cliffově teorii státního kapitalismu v Rusku – a to chybou, která vyrůstá z jeho věrnosti ortodoxnímu marxismu – je názor, že státní kapitalismus je nejvyšším stádiem kapitalismu. Jak jsme viděli, pro Cliffa bylo velmi důležité, že státní kapitalismus je nejvyšším stádiem kapitalismu, neboť na základě této premisy mohl prohlašovat, že státní kapitalismus je na hraničním přechodu mezi kapitalismem a socialismem. Je-li však státní kapitalismus nejvyšším stádiem kapitalismu a akceptujeme-li, že SSSR byl státním kapitalismem, pak by to patrně znamenalo, že v jistém fundamentálním smyslu měl být SSSR před západním kapitalismem napřed. Samozřejmě, že koncem 40. let 20. století to mohlo vypadat smysluplně. Koneckonců SSSR za Stalina učinil bezpříkladný skok vpřed skrze rapidní industrializaci Ruska a zdálo se, že v poválečné éře Sovětský svaz předčí většinu kapitalistických ekonomik na Západě. V dalších desetiletích však byla stále zjevnější ekonomická stagnace a ne hospodárnost „sovětského systému“, což vyvrcholilo zhroucením SSSR v roce 1990. V kombinaci s globalizací kapitálu, která v západním kapitalismu vážně podryla efektivnost státní intervence, to znamenalo, že představa tendence kapitalismu měnit se ve státní kapitalismus dnes není ani zdaleka tak přesvědčivá jako před padesáti lety. Jak uvidíme v dalším díle, Cliff sice přišel s teorií, která měla vysvětlovat ekonomickou stagnaci v Sovětském svazu, ale ta se ukázala jako nedostatečná pro vysvětlení finální krize a pádu SSSR. Po tomto bodu s radostí skočili Cliffovi pravověrnější kritici, kteří teď mají pocit, že se jim dostalo zadostiučinění, protože stalinistický systém se ukázal jako efemérní a jak Trockij předvídal, došlo k restauraci kapitalismu, byť s určitým zpožděním.

Takže i přes svoji praktickou lákavost během poválečné éry byla Cliffova teorie státního kapitalismu v Rusku – přinejmenším pro ortodoxní trockisty – teoreticky fatálně mylná. Vždyť sofistickovanější trockisté obvykle s trochou povyku Cliffovu teorii rozcupují a pak ji vydávají za příklad chabosti všech teorií státního kapitalismu. Ale Cliffova teorie státního kapitalismu v SSSR rozhodně není tou prapůvodní ani nejlepší teorií, ačkoli je snad nejznámější. V dalším díle se pustíme do přezkoumání Ticktinových snah o překonání jak teorie Ruska coby degenerovaného dělnického státu, tak státně kapitalistických teorií, a pak se začneme zabývat úvahami o dalších teoriích státního kapitalismu v SSSR, které vznikly mezi levými komunisty.

Díl II:

**RUSKO
JAKO VÝROBNÍ NEZPŮSOB**

Zde přicházíme s druhým dílem našeho textu, *Čím byl SSSR?* V minulém díle jsme se zabývali Trockého teorií, že se jednalo o „degenerovaný dělnický stát“, a nejznámější teorií státního kapitalismu, která z trockismu vzešla: teorií Tonyho Cliffa. Naším původním záměrem bylo pokračovat méně známými teoriemi státního kapitalismu, s nimiž přišli leví komunisté, a teorií Hillela Ticktina, která sama sebe nahlíží jako překonání jak Trockého teorie, tak státně kapitalistické alternativy. Vzhledem k předvídatelným okolnostem, které máme zcela pod kontrolou, jsme to však nezvládli. Proto jsme se rozhodli tyto dvě části nekombinovat a místo toho zde dokončit trajektorii trockismu vyličením a kritikou Ticktinovy teorie a naše pojednání o levých komunistech nechat až na další díl. Toto faktické prodloužení textu nás však vede k zodpovězení některých otázek, které čtenáři možná mají. Mohli by se ptát: Proč se trápit s tak rozsáhlým traktátem o této otázce? Nejsou snad dnes ruská revoluce a režim, který z ní vzešel, zajímavé pouze historicky? Nemělo by se spíš psát o tom, co se v Rusku děje dnes? Určitou odpovědí by bylo, že tomu, co se v Rusku děje dnes, nelze porozumět, aniž bychom chápali dějiny SSSR. To je sice do určité míry pravda, ale detailnost, s níž jsme se rozhodli tímto tématem zabývat, si zasluhuje delší vysvětlení.

Jak říká Loren Goldner ve velice zajímavém článku vydaném v roce 1991:

„Do poloviny 70. let 20. století byla ‘ruská otázka’ a její implikace nevyhnutelným ‘paradigmatem’ politické perspektivy na evropské i americké levici, ale o 15 let později vypadá jako starověká historie. Přesto v tehdejší politické scéně se detailní studium, měsíc po měsíci, dějin ruské revoluce a Kominterny od roku 1917 do roku 1928 zdálo být klíčem k celému vesmíru. Jestliže někdo řekl, že věří, že ruská revoluce byla poražena v roce 1919, 1921, 1923, 1927 nebo 1936 či 1953, získali jste obstojnou představu o tom, co si myslí o téměř každé jiné politické otázce na světě: povaha Sovětského svazu, Číny, povaha komunistických stran světa, povaha sociální demokracie, povaha odborů, jednotná fronta, lidová fronta, národně osvobozenecá hnutí, estetika a filozofie, vztah strany ke třídě, význam sovětů a dělnických rad a zda měla ohledně imperialismu pravdu Luxemburgová nebo Bucharin.“¹

Zdá se však, že toto období se uzavřelo. Je jasné, že ruská revoluce a spory kolem ní nebudou mít pro ty, kdo se dnes začínají angažovat v revolučním projektu, stejný význam, jaký měly pro předešlá pokolení.

Camatte, který toto téma kladl trochu jinak, v roce 1972 napsal: „Ruská revoluce a její involuce jsou vskutku jedny z největších událostí našeho století. Díky nim není horda myslitelů, spisovatelů a politiků nezaměstnaná.“² Camatte pak užitečně poukazuje na způsob, kterým produkce teorií o SSSR velmi často sloužila zcela opačným účelům než objasnění dané otázky. Získat uznání jako skutečná politická skupina či – jak by řekl Camatte – gang totiž nutně znamenalo mít vlastní pozici nebo teorii ohledně

1) GOLDNER LOREN, *Communism is the Material Human Community* (Collective Action Notes, POB 22962, Baltimore, MD 21203, USA). Rovněž vyšlo jako „Amadeo Bordiga, the Agrarian Question and the International Revolutionary Movement“ v *Critique* č. 23, 1991.

2) Jacques Camatte, *Community and Communism in Russia*.

Sovětského svazu. Váhal-li Camatte „vrhnout na přesytený trh další nové zboží“, přesto, a je to ospravedlnitelné, se domníval, že to má cenu. Je ale náš záměr stejně jasný? Nestala se snad od roku 1968 pozice, že Sovětský svaz byl (státní) kapitalismus a opak lidského osvobození, pro revolucionáře poměrně základní? Nedošlo snad k naprostému odhalení teorií, jako byla ta Trockého, která Sovětský svaz kriticky podporovala? Ano a ne. Prostě jen tvrdit, že SSSR byl jinou podobou kapitalismu a víc netřeba říkat, není zrovna přesvědčivé.

Zhruba ve stejné době, z níž pocházejí Camatteovy komentáře, začal trockistický akademik Hillel Ticktin rozvíjet teorii o povaze a krizi sovětského systému, která dosáhla významného postavení a vlivu.³ Ticktinova teorie s její pozorností, kterou věnuje empirické realitě SSSR, a s jejím uvažováním o specifických formách třídního boje, s nimiž souvisel, je rozhodně tou nejpřesvědčivější alternativou k chápání SSSR jako kapitalismu. Znovu se ale můžeme ptát, koho to vlastně zajímá. Ve finále píšeme sami pro sebe a odpovídáme si na otázky, které považujeme za důležité. Mnohým intuitivně připadá jako politicky revoluční pozice říci, že Sovětský svaz byl (státní) kapitalismus a hotovo. My bychom si dovolili oponovat, že jeví-li se nějaká pozice revolučně, ještě to neznamená, že je pravdivá, ale to, co je pravdivé, se ukáže být revoluční. Nám nestačí vědět, že Rusko bylo vykořisťovatelské a stálo proti osvobození lidstva, a nazývat ho kapitalismem, aby byl náš odsudek jasný. Důležitost Marxovy kritiky politické ekonomie nespočívá jen v pranýřování kapitalismu, ale v tom, že mu rozumí lépe než buržoazie a lépe ho vysvětluje než moralistické formy kritiky. Momentální dění v Rusku, které odráží hluboký debakl snahy o jeho přeměnu v oblast úspěšné akumulace hodnoty, ukazuje, že jistým způsobem otázka SSSR nepominula. A zabýváme-li se tímto tématem, nepokoušíme se poskytnout konečné a definitivní řešení ruské otázky. Teorie – hledání praktické pravdy – není něco, čeho se jednou dosáhne a pak už je to dáno; musí se pořád obrozovat, jinak se stává ideologií.

Počátky Ticktinovy teorie SSSR

V prvním díle jsme dlouze pojednali snad nejznámější kritickou teorii Sovětského svazu: teorii „degenerovaného dělnického státu“ Lva Trockého. Ten sice kritizoval privilegia stalinistické byrokracie, nedostatek svobody a dělnické demokracie, ale domníval se, že formální vlastnické vztahy v SSSR – tj. že výrobní prostředky nebyly soukromým vlastnictvím, ale vlastnictvím dělnického státu – znamenaly, že SSSR není možné chápat jako kapitalismus, ale jako zdegenerovaný přechodný režim, uvězněný mezi kapitalismem a socialismem. Z toho plynulo, že pro Trockého byl Sovětský svaz koneckonců pokrokový i přes všechny jeho chyby a obludné deformace. Jako takový byl tedy Sovětský svaz rozhodujícím posunem oproti kapitalismu, protože zachovával proletářské výdobytky říjnové revoluce, a proto ho bylo třeba bránit před vojenskými a ideologickými útoky kapitalistických velmocí.

Jak jsme si však ukázali, podle Trockého nemohlo dilema Sovětského svazu trvat dlouho. Buď ruská dělnická třída povstane a znovu se politickou revolucí, která svrhne byrokracii, chopí kontroly nad státem, nebo se byrokracie bude snažit o udržení své nejisté mocenské pozice tak, že opět zavede soukromovlastnické vztahy a obnoví v Rusku kapitalismus. Ať tak či tak, nezvyklá historická situace, v níž se ruská společnost nacházela – na půl cesty mezi kapitalismem a socialismem – mohla podle

3) Tento vliv se neomezuje na leninistickou levici. Poměrně nová kniha od Neila Fernandezeho – *Capitalism and Class Struggle in the USSR* – je sice proti Ticktinově leninismu, ale uznává jeho práci jako „důležitý teoretický posun“ z hlediska chápání forem, kterých nabíral třídní boj v Sovětském svazu. Časopis *Radical Chains* se pokouší o rozvoj revoluční kritiky skrze kombinování některých Ticktinových myšlenek s myšlenkami z autonomistické a levé komunistické tradice.

Trockého být jen prchavým fenoménem. Vždyť Trockij věřil, že se tato situace tím či oním způsobem vyřeší v důsledku druhé světové války, a to hned po ní.

Jenže, jak víme, Trockého předpověď, že buď bude Sovětský svaz brzy svržen dělnickou revolucí, nebo se znovu vrátí ke kapitalismu, přičemž se byrokracie přemění v novou ruskou buržoazii, se neuskutečnila. Místo toho SSSR přetrval dalších čtyřicet let a Trockého teorie se tak stávala stále neobhajitelnější. Proto se mnozí trockisté rozešli s ortodoxně trockistickou pozicí ohledně Ruska a tvrdili, že SSSR je státní kapitalismus. V Británii tak vznikla hlavní debata o povaze Ruska, přičemž na jedné straně stál „degenerovaný dělnický stát“ pravověrného trockismu a na druhé straně neotrockistická verze státního kapitalismu vyvinutá Tonym Clifffem. Jak jsme poukázali v prvním díle, zatímco ortodoxně trockistická analýza samozřejmě měla velké problémy, tato alternativní teorie státního kapitalismu rovněž měla tři zásadní slabiny: 1) Clifffovu snahu o koincidenci kontrarevoluce a zavedení státního kapitalismu se Stalinovou první pětiletkou (a Trockého exilem); 2) jeho popření platnosti zákona hodnoty v SSSR; a 3) jeho ortodoxně marxistické trvání na tom, že státní kapitalismus je nejvyšším stádiem kapitalismu, což znamenalo, že SSSR je vyspělejší než západní kapitalismus.⁴

Výsledkem bylo, že po celou poválečnou éru mohli pravověrní trockisté dogmaticky hájit Trockého teorii SSSR jako degenerovaného dělnického státu. Konkurenční státní kapitalistická teorie se sice mohla jevit jako politicky intuitivnější, ale je uspokojovalo, že ta jejich je teoreticky koherentnější. Ostatně s pádem Sovětského svazu v roce 1990 mnozí trockisté pocítovali zadostiučnění, protože se zdálo, že Trockého předpovědi o možné obnově kapitalismu se potvrdily jako správné, byť poněkud opožděně.⁵

Vyskytlo se však pár sofistikovanějších trockistů, kteří si uvědomovali nedostatky teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu, a proto se snažili vypracovat nová pojetí toho, čím byl SSSR a jak to, že se zhroutil. Jedním z nejprominentnějších mezi nimi byl Hillel Ticktin.

Ticktin a rekonstrukce trockismu

V 70. letech 20. století se už obecně uznávalo, že Brežněvovo Rusko je v chronické hospodářské stagnaci a ekonomicky je hrubě neefektivní. Jen málokterí „sovětologové“ tehdy nebyli skeptičtí k údajům o výrobě, které chrlily sovětské úřady; a všichni si byli vědomi dlouhých front na základní potřeby a ekonomických absurdit, které se zdály SSSR charakterizovat.

Samozřejmě, že sám Trockij tvrdil, že při absenci dělnické demokracie centralizované státní plánování povede k plýtvání a hospodářské neefektivitě. Jenže pro Trockého bylo jasné, že i přes takovou neefektivnost bylo byrokratické plánování nutně lepší než anarchie trhu. Nyní se ale ukazovalo, že hrubá nevykonnost a stagnace ekonomiky SSSR dosahují ve srovnání s hospodářskými výsledky na Západě takových rozměrů, že jeho ekonomický a společenský systém už nešlo považovat za nadřazený volnotržnímu kapitalismu.

V reakci na takovéto nahlížení SSSR mohli pravověrní trockisté – při akceptaci neefektivity byrokratického plánování – pouze tvrdit, že zprávy o ekonomické situaci v Sovětském svazu jsou přehnané a zastírají jeho skutečné a trvalé úspěchy. Jenže hájit tuto linii nebylo pro všechny trockisty snadné.

Jakožto akademický marxista specializující se na pole ruských a východoevropských studií ne-

4) Jak v 80. letech 20. století narůstala krize v SSSR, došlo k několika pokusům ze strany čelních teoretiků *Socialist Workers' Party* revidovat Clifffovu teorii státního kapitalismu, aby překonali jí vlastní slabiny.

5) Zhroutení SSSR si vynutilo zásadní revizi jak mezi trockisty, tak mezi stalinisty. Jeden z prvních pokusů o shromáždění různých postojů k SSSR se odehrál v *Open Polemic*, č. 4 a 5.

mohl Ticktin ignorovat kritické analýzy Sovětského svazu, s nimiž přicházeli liberální i konzervativní „sovětologové“. Tváří v tvář hromadícím se důkazům o hrozném stavu ruské ekonomiky tedy pro Ticktina nejspíše nebylo tak snadné prostě hájit standardní trockistickou linii. Ve výsledku Ticktin odmítnul ortodoxně trockistickou teorii SSSR jako degenerovaného dělnického státu a představu, že objektivně je Sovětský svaz pokrokový, kterou tato teorie implikovala.

Avšak Ticktin odmítal nejen teorii, že SSSR je degenerovaný dělnický stát, ale nechtěl přijmout ani představu, že je státním kapitalismem. Pohroužen do svérázu Sovětského svazu, Ticktin zastával ortodoxně trockistický postoj, že státně kapitalistické teorie prostě jen projektují kategorie kapitalismu na SSSR. Vždyť pro Ticktina byl debakl všech marxistických teorií Sovětského svazu dán tím, že nevycházely z empirických reálií SSSR. Podle Ticktina šlo o to vypracovat marxistickou teorii SSSR, která by dokázala uchopit historické osobitosti Sovětského svazu, aniž by se dostávala do konfliktu s povrchním empirismem většiny buržoazních teorií SSSR.

Když však odmítnul Trockého teorii SSSR jako degenerovaného dělnického státu, Ticktin se musel pustit do zásadního přehodnocení Trockého. Koneckonců spolu s teorií permanentní revoluce a nerovného a kombinovaného vývoje byla Trockého teorie degenerovaného dělnického státu nahlížena jako stěžejní pro Trockého i pro trockismus. Jak ukazovalo Cliffovo přijetí teorie státního kapitalismu, odmítnutí teorie degenerovaného dělnického státu mohlo být problematické pro každého, kdo usiloval o zachování důsledně trockistického postoje. Jak však ještě uvidíme, skrze své přehodnocení Trockého a vypracování vlastní teorie SSSR Ticktin dokázal nabídnout rekonstruovaný trockismus, který se osvobodil od kritické podpory Sovětského svazu a tak přestříhнул pupeční šňůru, která ho pojila s upadajícím stalinismem, a dávala leninismu v poststalinistické éře příležitost chytnout druhý dech.⁶

Ticktin a Trockého teorie přechodné epochy

Pro pravověrný trockismus teorii SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu doprovázela jak teorie kombinovaného a nerovného vývoje, tak teorie permanentní revoluce, jakožto ústřední pilíře Trockého myšlení. Pro Ticktina byla však klíčem k pochopení Trockého myšlenek představa přechodné epochy. Ano, podle Ticktina byla představa přechodné epochy svorníkem, který držel celou strukturu Trockého myšlení pohromadě, a jedině úplným uchopením této představy bylo možné adekvátně porozumět všem jeho teoriím.

Samozřejmě, že představa, že kapitalismus vstoupil do svého finálního stádia a byl na pokraji uvolnění cesty socialismu, byla mezi marxisty na začátku tohoto století běžná. Vždyť ti nejprominentnější teoretici Druhé internacionály široce akceptovali, že se vznikem monopolního kapitalismu v 70. letech 19. století skončila éra klasického kapitalismu, kterou studoval Marx. Ve výsledku se rozpory mezi soci-

6) Ticktinova teorie si mezi pozůstatky britské krajní levice fakticky získala silnou roli, která přesahuje pouhý trockismus. Ideologická krize, která doprovázela pád SSSR, vedla menší skupiny k určité poměrně závažné revizi. A zdá se, že Ticktinova teorie jim dává největší naději, že si mohou podržet své leninistické hypotézy, a přitom se zásadně oddělit od toho, co se stalo v Rusku. Po pádu SSSR tak následovala jistá prazvláštní přeskupování a ticktinovská analýza SSSR se dnes zdá být dominantní pozicí bývalé stalinistické skupiny, dříve známé jako *The Leninist*. Poté, co se přihlásila k názvu CPGB opuštěnému starými eurostalinisty (nyní noví labouristé), zdá se, že tato skupina přitahuje pěkných pár bezprizorních levičáků projektem založeným na návratu k formování původní CPGB v roce 1920, než došlo k rozkolu mezi trockismem a stalinismem. My bychom však řekli, že teď, když se SSSR zhroutil, není pro leninisty tak těžké překonat dělítko mezi stalinismem a trockismem; překročení propasti mezi leninismem a komunismem je mnohem obtížnější úkol.

alizací výroby a soukromým přivlastňováním bohatství stávaly stále akutnějšími a rozřešit je mohl jedině příchod dělnické třídy k moci a vytvoření nové socialistické společnosti.

Tváří v tvář hrůzám a naprostému barbarství první světové války došli mnozí marxisté k závěru, že kapitalismus vstoupil do svého konečného stádia a je v úpadku. Zatímco kapitalismus devatenáctého století i přes všechny své chyby přinejmenším sloužil k bezprecedentnímu rozvoji výrobních sil, teď se zdálo, že kapitalismus nabízí jen chronickou hospodářskou stagnaci a totální válku. A jelikož kapitalismus vstoupil do finálního stádia, fundamentální otázkou mohla být jedině „válka nebo revoluce“, „socialismus nebo barbarství“.⁷

Jenže zatímco k závěru, že první světová válka zvěstuje éru přechodu od kapitalismu k socialismu, došli mnozí marxisté, Ticktin tvrdí, že to byl Trockij, kdo došel v načrtnutí teoretických i politických implikací této představy přechodné epochy nejdále. Takže, zatímco většina marxistů nazírala otázku přechodu v zásadě z hlediska konkrétních národních států, Trockij zdůrazňoval kapitalismus jako světový systém. Podle Trockého to byl kapitalismus jakožto celosvětový systém, co s první světovou válkou vstoupilo do přechodné epochy. Z této globální perspektivy neexistovala žádná predeterminovaná linie kapitalistického vývoje, kterou každý národní stát musí projít, než dojde na práh socialismu. Naopak, rozvoj zaostalejších ekonomik byl podmíněn rozvojem vyspělejších národů.

Trockij svoji teorii kombinovaného a nerovnoměrného rozvoje vypracoval, aby vysvětlil, jak existence vyspělejších národů radikálně přetváří rozvoj zaostalých národů světa. Na základě této teorie kombinovaného a nerovnoměrného rozvoje pak Trockij mohl dojít k závěru, že rozpory přechodné epochy se nestanou nejnaléhavějšími v těch nejvyspělejších kapitalistických ekonomikách, jak se domnívala většina marxistů, nýbrž v zaostalejších zemích jako třeba Rusko, které teprve musí plně přejít ke kapitalismu. A právě tento závěr pak tvořil základnu Trockého teorie permanentní revoluce, v níž Trockij tvrdil, že v zaostalé zemi jako Rusko se jakákoli buržoazní revoluce nutně bude muset okamžitě vyvinout v revoluci proletářskou.

Takže, zatímco většina marxistů měla za to, že revoluce vypukne v těch nejvyspělejších kapitalistických státech a zničením imperialismu se rozšíří do zbytku světa, Trockij skrze svoji představu přechodné epochy došel k závěru, že revoluce s větší pravděpodobností vypukne v zaostalejších zemích. Jenže Trockij trval na tom, že každá taková proletářská revoluce může být úspěšná jenom tehdy, poslouží-li k zažehnutí proletářské revoluce ve vyspělejších státech. Bez pomoci revolucí v těchto vyspělejších zemích nemůže revoluce v zaostalé zemi než zdegenerovat.

Proto Trockij později dokázal vysvětlit degeneraci ruské revoluce. Debakl revolučních hnutí, která se po skončení první světové války přehnala Evropou, zanechal ruskou revoluci izolovanou. Polapen ve vlastní ekonomické a kulturní zaostalosti a obklopen nepřátelskými kapitalistickými mocnostmi, ruský dělnický stát musel zdegenerovat. A tak dostáváme základnu Trockého teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu.

Jenže význam Trockého představy přechodné epochy nespočíval jen v tom, že mu dovoľovala uchopit problémy přechodu v celosvětovém měřítku, ale také v tom, že implikovala možnost, že tento přechod by mohl být dlouhotrvajícím procesem. Bylo-li pravděpodobnější, že proletářské revoluce prvně vypuknou v méně vyspělých zemích, bylo možné, že dojde k několika takovým revolucím, než rozpory ve vyspělejších státech dojdou do bodu, kdy bude jisté, že takové revoluční výbuchy povedou ke světové revoluci. Navíc, jak se stalo v případě ruské revoluce, izolace a následná degenerace proletářských revolucí na periferii by pak mohla posloužit k diskreditaci a tudíž retardaci revolučního procesu ve vy-

7) Pojednání o různých způsobech, kterými trockismus a levý komunismus interpretovaly význam těchto hesel, viz náš článek *Decadence: The Theory of Decline or the Decline of Theory?*, díl I, v *Aufheben* č. 2 (léto 1993).

spělejších kapitalistických státech.

Ticktin však tvrdí, že až k těmto implikacím své představy přechodné epochy Trockij nedošel. Ve výsledku tak Trockij krutě podcenil schopnost sociální demokracie i stalinismu předejít světové revoluci a globálnímu přechodu k socialismu. Vyzbrojen retrospektivou poválečné éry, Ticktin se snažil překonat toto selhání v myšlení svého velkého učitele.

Pro Ticktina tedy první světová válka vskutku značila počátek přechodné epochy⁸ – epochy, v níž lze pozorovat sílící zápas mezi zákonem hodnoty a imanentním zákonem plánování. Ruská revoluce a revoluční vlna, která se v letech 1918-24 hnala Evropou, znamenaly první pokus o svržení kapitalismu v celosvětovém měřítku. S porážkou revoluční vlny v Evropě a degenerací ruské revoluce kapitalismus našel prostředek jak prodloužit své trvání. Ve vyspělejších kapitalistických státech kombinace ústupků dělnické třídy a znárodnování velkých částí průmyslu pod praporem sociální demokracie dovolovaly kapitalismu zkrotit vyostřující se sociální konflikty způsobené stupňováním jeho fundamentálního rozporu mezi socializací výroby a soukromým přivlastňováním bohatství.

Jenže právě tyto prostředky, které bránily vzniku komunismu, v dlouhodobé perspektivě podrývaly kapitalismus. Ústupky dělnické třídě, kupříkladu rozvoj sociálního státu, a znárodnování velkých částí průmyslu omezovaly a – jak říkají *Radical Chains* – „částečně zneplatňovaly“ působení zákona hodnoty.⁹ Když je jeho základní regulační princip – zákon hodnoty – progresivně činěn neplatným, kapitalismus je ve finále odsouzen k záhubě. Podle Ticktina i v posledních dvou dekadách novější pokusy Thatcherové a „neoliberalismu“ vyvrátit sociální demokracii a opětovně zavést zákon hodnoty mohou mít jen jepičí život. Nejjasněji to vyjadřuje nesmírný růst parazitického finančního kapitálu, k němuž může docházet jedině na úkor rozvoje skutečně produktivního průmyslového kapitálu.

Co se Ruska týče, Ticktin akceptuje Trockého pozici, že ruská revoluce svrhla kapitalismus a ustavila dělnický stát a že s debaklem revoluční vlny ruský dělnický stát zdegeneroval. Avšak Ticktin na rozdíl od Trockého tvrdí, že se Stalinovým triumfem v 30. letech 20. století SSSR přestal být dělnickým státem. Spolu se Stalinem se moci chopila byrokratická elita. Jenže neschopen vrátit se ke kapitalismu, aniž by se střetnul s mocí ruské dělnické třídy, a neschopen a neochoten kráčet vpřed k socialismu, neboť to by podrylo moc a privilegia elity, SSSR uvíznul na půlce mezi kapitalismem a socialismem.

Jakožto systém, který nebyl ani ryba ani rak – ani kapitalismus ani socialismus – byl SSSR systémem neživotaschopným. Systémem, který mohl výtobytky říjnové revoluce konzervovat jedině tak, že je petrifikoval; a byl to systém, který sám sebe mohl udržet pouze terorem Gulagu a tajné policie.

Jenže právě takto obludný systém se prezentoval jako socialismus a dožadoval se loajality širokých složek celosvětové dělnické třídy. A jako takový diskreditoval socialismus a skrze dominantní postavení stalinismu mrzačil revoluční hnutí dělnické třídy na celém světě po více jak pět desítek let. Takže byť SSSR omezoval mezinárodní platnost zákona hodnoty tím, že ze světového trhu odváděl miliony lidí, zejména po vzniku východního bloku a po čínské revoluci, rovněž prodlužoval přechodnou epochu a přežít kapitalismu.

Tímto rozvedením Trockého koncepce přechodné epochy se Ticktin konečně pokusil přestříhnout pupeční šňůru mezi trockismem a upadajícím stalinismem. Ticktin je tudíž schopen nabídnout rekonstruovaný trockismus, který může volně a jednoznačně pranýřovat jak stalinismus, tak SSSR. Jak ještě uvidíme, Ticktin přitom jak velebí Trockého teoretické schopnosti, tak identifikuje jeho teoretické slabiny.

8) viz znovu náš článek *Decadence v Aufheben* č. 2.

9) viz „The Leopard in the 20th Century: Value, Struggle and Administration“ v *Radical Chains* č. 4.

Ticktin a Trockého selhání

Po Leninově smrti a s nástupem kultu Leninovy osobnosti se Trockij pokoušel snižovat důležitost rozdílů mezi ním a Leninem. Proto se ortodoxní trockisté – neustále věrní slovu Trockého – vždy snažili minimalizovat teoretické rozdíly mezi Leninem a Trockým. Pro ně byl Trockij pouze pravým Leninovým dědicem.

Avšak tím, že se zaměřuje na Trockého klíčovou koncepci přechodné epochy, Ticktin je schopen vrhnout nové světlo na význam Trockého myšlení jako celku. Podle Ticktina sice Lenin mohl být politicky obratnější než Trockij, ale jeho vše přebíjející zájem o bezprostřední ruské záležitosti omezoval v zásadních bodech jeho teoretické myšlení. Oproti tomu – podle Ticktina – ryze kosmopolitní záběr Trockého zájmů z hlediska teoretické analýzy v mnoha ohledech stavěl Trockého nad Lenina.

Ale povýšení Trockého jakožto teoretika slouží jen ke zdůraznění jedné důležité otázky v Ticktinově chápání Trockého. Jestliže byl Trockij tak brilantním intelektuálem, proč vytrvale bránil SSSR jako degenerovaný dělnický stát ještě dlouho poté, co si i menší intelektuály uvědomily, že taková pozice je neudržitelná? Jako odpověď Ticktin nabízí několikero vysvětlení.

Předně Ticktin tvrdí, že Trockij se dopustil té chyby, že Stalina považoval za „centristu“.¹⁰ Po celou dobu Nové ekonomické politiky (NEP) se Trockij více než čehokoli jiného bál restaurace kapitalismu skrze vznik nové třídy kapitalistických sedláků a překupníků. Pro Trockého byl tehdy Stalin – a byrokratické síly, které představoval – hradbou proti nebezpečí obnovy kapitalismu. Byl menším ze dvou zel. Proto se Trockij vždy nakonec raději podřídil Stalinovi, než by riskoval vítězství pravice. A právě tento postoj ke Stalinovi jakožto k centristovi přetrval v Trockého vnímání Stalinova Ruska po celá 30. léta 20. století.

Zatímco tato okamžitá politická orientace může vysvětlovat původ Trockého postoje ke Stalinovu Rusku 30. let 20. století, nevysvětluje, proč u něj setrval. Toto vysvětlení Ticktin hledá v okolnostech, v nichž se Trockij nalézal. Ticktin tvrdí, že svým vyhnáním ze SSSR se Trockij dostal do izolace. Protože byl odstraněn z centra politické a teoretické aktivity a protože ho trápil špatný zdravotní stav a stáří, Trockého důvtip začal trpět. Výsledkem bylo, že v posledních několika málo letech svého života Trockij už dokázal jen lpět na pozicích, které vypracoval do začátku 30. let 20. století.

Úpadek Trockého myšlení dále znásobovala chabost konkurenčních teorií SSSR v trockistickém hnutí. Jak jsme viděli v prvním díle, Trockij dokázal snadno odstřelit teorii původně předloženou Brunem Rizzim a později převzatou menšinovou frakcí v americké SWP, která tvrdila, že SSSR je novým výrobním způsobem, který by se dal označit za byrokratický kolektivismus. Lehkost, s níž byl Trockij s to odmítnout takovéto konkurenční teorie o povaze SSSR jako nemarxistické, znamenala, že nad svým vlastním postojem k Sovětskému svazu nemusel seriózně znovu uvažovat.

Jenže, jak si Ticktin uvědomuje, takováto podružná vysvětlení jako stáří, exil a absence přesvědčivých alternativ sice mohou přispět k pochopení, proč Trockij svoji teorii o povaze Stalinova Ruska radikálně nerevidoval, sama o sobě ani zdaleka netvoří dostačující vysvětlení. Pro Ticktina tu tedy je fundamentální teoretické vysvětlení tehdejší Trockého neschopnosti dál rozvíjet svoji teorii SSSR, které souvisí s Trockého vztahem k Preobraženskému.

Zásadní překážku, která Trockému bránila v dalším rozvoji jeho kritiky SSSR, je třeba hledat v samotných počátcích této kritiky. Jak jsme viděli v prvním díle, Trockého teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu měla svůj původ ve starších kritikách stranického vedení a NEPu,

10) Pojem centrismus se původně používal ve Druhé internacionále pro ty, kdo se snažili spojit oddanost proletářské revoluci s reformistickou praxí, kteroužto pozici nejlépe zosobňoval Karl Kautsky.

s nimiž během 20. let 20. století přišla Levá opozice. Při tvorbě těchto kritik existovala zvláštní dělba práce. Trockij se jakožto jediný člen Levé opozice v Politbyru soustředil na širší politická témata a detailní otázky politiky. Na druhé straně na Preobraženském zůstalo utváření „ekonomie“, která byla podkladem těchto politických postojů Levé opozice.

Jak jsme si ukázali v prvním díle, Preobraženskij se snažil rozvinout politickou ekonomii pro období přechodu Ruska od kapitalismu k socialismu z hlediska boje mezi dvěma regulačními mechanismy kapitalismu a socialismu, které stanovil klasický marxismus Druhé internacionály. Pro ortodoxní marxismus Druhé internacionály byl základním regulačním principem kapitalismu slepý chod „zákona hodnoty“. Oproti tomu základním regulačním principem socialismu mělo být vědomé plánování. Na tomto základě Preobraženskij tvrdil, že během období přechodu od kapitalismu k socialismu budou tyto dva principy hospodářské organizace nutně koexistovat a jako takové budou spolu ve vzájemném konfliktu.

V poměrně zaostalých podmínkách převládajících v Rusku však podle Preobraženského neexistovala žádná záruka, že princip plánování převáží nad zákonem hodnoty pouze na bázi ekonomiky. Proto podle Preobraženského bylo třeba, aby proletářský stát aktivně intervenoval s cílem urychlit akumulaci v těch sektorech hospodářství, jako státní průmysl, kde vládnul princip plánování, a to na úkor těch sektorů, jako rolnické zemědělství, kde stále panoval zákon hodnoty. A právě o tuto teorii „původní socialistické akumulace“ se opírala kritika NEPu ze strany Levé opozice a její obhajování alternativní politiky rychlé industrializace.

Když Stalin nakonec od NEPu upustil ve prospěch centralizovaného plánování ztělesněného pětiletkami, mnozí členové Levé opozice, včetně samotného Preobraženského, se domnívali, že stranické vedení konečně – byť poněkud opožděně – přešlo k jejich pozici rapidní industrializace. Proto Preobraženskij spolu s dalšími bývalými členy Levé opozice plně podporovali Stalinův nový kurs a následovali linii stranického vedení. Oproti tomu Trockij si ke Stalinovu novému obratu udržoval daleko kritičtější postoj.

Samozřejmě, že i kdyby chtěl, tak Trockij se za Stalina a stranické vedení postavit nemohl. Trockij byl totiž pro Stalina příliš velkým nepřítelem a soupeřem. Trockého širší politická perspektiva mu však také dovozovala udržet si a rozvíjet kritiku Stalinova Ruska. Zatímco tedy Trockij vítal Stalinovo přijetí politiky centralizovaného plánování a rychlé industrializace, rovněž tvrdil, že se příliš dlouho odkládalo. Náhlé změny politického kursu od jedné krajní pozice ke druhé byly pro Trockého symptom byrokratizace státu a strany a naznačovaly degeneraci Ruska jakožto dělnického státu.

Skrze tuto kritiku Trockij dospěl k formulaci své teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu. Jenže zatímco Trockij dokázal vypracovat vlastní kritiku nového stalinistického režimu z hlediska politiky, tedy jako politické panství zvláštní byrokratické kasty, která se zmocnila dělnického státu, nebyl s to promyslet politickou ekonomii Stalinova Ruska. V souladu se starou dělbou práce mezi ním a Preobraženským se Trockij implicitně dál spokojil s politickou ekonomikou přechodu, se kterou ve 20. letech 20. století přišel Preobraženskij.

Pro Ticktina to tedy byla tato neschopnost dál rozvíjet Preobraženského politickou ekonomii přechodu ve světle Stalinova Ruska, co se ukázalo být Achillovou patou Trockého teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu. Samozřejmě, že vzhledem k tomu, že Trockij tehdy mohl smysluplně očekávat, že SSSR bude jen krátkodobým fenoménem, lze ho omluvit, že opomenul dlouhý a obtížný úkol rozvoje politické ekonomie SSSR. Pro jeho následovníky však podle Ticktina žádná taková omluva není. Jak si teď ukážeme, pro Ticktina byl stěžejním úkolem dalšího rozvoje Trockého analýzy povahy Sovětského svazu rozvoj politické ekonomie SSSR.

Ticktin a politická ekonomie SSSR

Takže podle Ticktina byla Achillovou patou Trockého teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu jeho neschopnost vypracovat politickou ekonomii stalinistického Ruska. Jenže zároveň Ticktin odmítal jakoukoli představu, že je SSSR tak či onak kapitalismem. Podle něj měl Trockij pravdu, když v říjnové revoluci a následném znárodnění výrobních prostředků dělnickým státem viděl rozhodný rozchod s kapitalismem. Proto žádný pokus o rozvoj politické ekonomie SSSR nemohl jednoduše aplikovat kategorie vyvinuté Marxem v jeho kritice kapitalismu, neboť SSSR přestal být kapitalismem. Místo toho bylo zapotřebí přijít s novou politickou ekonomii SSSR jakožto specifického sociálního a ekonomického systému.

Ticktin svůj pokus o vypracování takové politické ekonomie SSSR započal v roce 1973 článkem nazvaným „Příspěvek k politické ekonomii SSSR“,¹¹ který vyšel v prvním čísle *Critique*. Po něm následovala celá řada článků a polemik v následujících číslech *Critique*, která o 19 let později vyvrcholila jeho *Původem krize v SSSR: Eseje o politické ekonomii rozkládajícího se systému*.¹² Byť Ticktinovo dílo nepochybně skýtá důležité vhledy do otázky, čím byl SSSR a jaké byly příčiny jeho krize a konečného pádu – a jako takové představuje důležitou výzvu pro každou alternativní teorii SSSR – po všech těch letech není s to přijít se systematickou politickou ekonomii SSSR. Jak naznačuje podtitul *Původu krize v SSSR*, události předběhly jeho pokus o vypracování politické ekonomie SSSR a tak nám zbyla jen řada esejů, která se snaží propojit jeho různé pokusy o politickou ekonomii SSSR s vysvětlením finálního zániku Sovětského svazu.

Jak si ještě řekneme, tato neschopnost přijít se systematickou prezentací politické ekonomie SSSR nebyla náhodná. Kořenem tohoto selhání podle nás byla sama premisa jeho analýzy, kterou převzal od Trockého. Než se však pustíme do takovéto argumentace, musíme se prvně v krátkosti podívat na Ticktinův pokus o rozvinutí politické ekonomie SSSR.

Otázka metody?

Úkol rozvinout marxistickou politickou ekonomii SSSR, který před Ticktinem ležel, nebyl tak jasný, jak by se mohlo zdát. Co je to politická ekonomie? Pro Marxe byla politická ekonomie buržoazní vědou *par excellence*. Byla to věda, která vyrostla spolu s kapitalistickým výrobním způsobem, aby ho vysvětlovala a ospravedlňovala jako přirozený a objektivní společenský a hospodářský systém. Když se Marx pustil do psaní *Kapitálu*, jeho cílem nebylo napsat pojednání o politické ekonomii kapitalismu – to už udělali četní buržoazní autoři – nýbrž usiloval o kritiku politické ekonomie.

I když však připustíme, že aby mohl provést svoji kritiku politické ekonomie, Marx musel rozvinout a dovršit buržoazní politickou ekonomii, zůstává problémem, jak dalece lze konstruovat politickou ekonomii jiného výrobního způsobu než kapitalismu? Koneckonců politická ekonomie jako objektivní věda se stává plně možnou teprve s nástupem kapitalismu, kde se společenské vztahy jeví jako vztahy mezi věcmi. To ale není všechno. Ticktin se nesnaží jen rozvinout politickou ekonomii jiného výrobního způsobu než kapitalismu, on chce vypracovat politickou ekonomii systému, který je na přechodu od jednoho výrobního způsobu ke druhému – tedy systému, který je podle Ticktinova vlastního závěru „výrobním nezpůsobem“!

Nejenže se Ticktin všem těmto předběžným otázkám naneštěstí vyhýbá, ale on se nezabývá ani těmi

11) „Towards a political economy of the USSR“ – poznámka překladatele do češtiny.

12) *Origins of the Crisis in the USSR: Essays on the Political Economy of a Disintegrating System* – poznámka překladatele do češtiny.

nejdůležitějšími metodologickými otázkami jak s tou jeho zamýšlenou „politickou ekonomikou“ SSSR začít a jak v ní dál postupovat. Místo toho zaujímá spíše heuristický postoj a začíná z různých východisek, aby zjistil, jak až daleko se dostane. Teprve, když se takto dostane do slepé uličky, začíná se Ticktin dovolávat otázek metody. Ve výsledku tak nalézáme několik falešných začátků, které se pak Ticktin snaží spojit. Začněme stručným přezkoumáním některých z těchto falešných začátků.

Třída

V *Původu krize v SSSR* Ticktin začíná analýzou tří hlavních skupin a tříd, které lze v SSSR určit: jmenovitě jsou to elita, inteligence a dělnická třída. Skrze tuto analýzu je pak Ticktin schopen vypracovat rámeček, jehož prostřednictvím chápe společenské a politické síly ležící za politikou Glasnosti a Perestrojky, která se realizovala v posledních letech úpadku SSSR. Jenže i přes možnou užitečnost takovéto třídní analýzy při vysvětlení určitého politického vývoje v SSSR, sama o sobě se nerovná „politické ekonomii SSSR“. Vždyť, bereme-li Marxův *Kapitál* jako „vzor politické ekonomie“, což Ticktin rozhodně činí, pak je jasné, že třídní analýza musí být výsledkem politické ekonomie a nikoli její premisou.¹³

Zákony

Jestliže „třída“ se ukazuje jako nezačátek rozvoje politické ekonomie SSSR, pak se jako slibnější východisko může jevit analýza fundamentálních zákonů, jejichž prostřednictvím probíhala jeho regulace. Samozřejmě, že jak jsme si už ukázali, průkopníkem tohoto přístupu byl Preobraženskij a ve 20. letech 20. století ho převzal Trockij a Levá opozice. Preobraženskij tvrdil, že povahu přechodu od kapitalismu k socialismu je třeba chápat z hlediska konfliktu mezi dvěma regulačními mechanismy kapitalismu a socialismu: tedy mezi zákonem hodnoty a zákonem plánování. A jak jsme si rovněž ukázali, jednou z nejdůležitějších Ticktinových kritik vůči Trockému bylo, že po Stalinově triumfu na počátku 30. let 20. století nedokázal Preobraženského politickou ekonomii Sovětského svazu dál rozvíjet.

Pak nás tedy nemůže překvapit, že ve svých různých pokusech o rozvoj politické ekonomie SSSR se Ticktin k tomuto přístupu opakovaně vrací. Ticktin dále tvrdí, že Preobraženského teorie byla pro Rusko správná až do kolektivizace zemědělství a prvního pětiletého plánu. Do té doby vedle státem vlastněného a plánovitého průmyslového sektoru (byť i ten stále ještě stál na kváziautonomních podnicích řízených podle kritérií „zisku a ztráty“) existoval rozsáhlý sektor rolnického zemědělství, který se orientoval na trh. Proto tedy koexistovaly „zákon plánování“¹⁴ a zákon hodnoty jako odlišné regulační mechanismy – ačkoli se dostávaly do vzájemného střetu a navzájem se podmiňovaly skrze vztahy mezi průmyslovým a zemědělským sektorem ekonomiky a skrze vztahy uvnitř těchto sektorů.

Po zrušení rolnického zemědělství skrze násilnou kolektivizaci a po zavedení komplexního centrálního plánování nasměrovaného k rychlé industrializaci Ruska už oba zákony nemohly nadále koexistovat jako dva odlišné regulační mechanismy, které by převládaly v různých sektorech hospodářství. Oba zákony do sebe „navzájem pronikly“, což oběma znemožnilo řádné fungování. Ve výsledku tak za Stalina vznikl systém, který se nezakládal ani na zákonu hodnoty ani na zákonu plánování. Podle Ticktina tyto zákony ve skutečnosti degenerovaly, takže zákon plánování dal vzniknout „zákonu organizace“ a zákon hodnoty „zákonu soukromého zájmu individuální jednotky“.

Jenže brzy se ozřejmuje, že jak v Ticktinově analýze přibývá zákonů, klesá jejich vysvětlující síla. V *Původu krize v SSSR*, kde tuto argumentační linii sleduje nejdál, si Ticktin nakonec musí položit otázku,

13) V Marxově *Kapitálu* přichází otázka třídy na řadu až na samém konci III. dílu.

14) Kritika tohoto ztotožňování komunismu se „zákonem plánování“ či dokonce s plánováním jako takovým viz *Decadence Part III v Aufheben* č. 4 (léto 1995).

co vlastně myslí „zákonem“. A odpovídá si, že zákon je pohybem mezi dvěma póly rozporu, ale už dál neuvažuje o podkladu těchto rozporů.

Plytvání

Snad nejslibnějším Ticktinovým východiskem je problém endemického plytvání, které bylo zřejmé i těm nejnekritičtějším pozorovatelům SSSR. Nejvíc se ozřejmovalo v příkrém kontrastu mezi schopností sovětské ekonomiky stále víc vyrábět a neustálým nedostatkem i toho nejzákladnějšího spotřebního zboží v obchodech.

Po rychlé industrializaci SSSR za Stalina se Sovětský svaz mohl chlubit schopností konkurovat kterékoli zemi světa z hlediska absolutního objemu výroby průmyslových produktů. To platilo zejména pro těžký a základní průmysl. Ruská produkce takových výrobků jako uhlí, železo, ocel, beton a tak dále se během pouhých několika málo dekád nesmírně zvýšila. Jenže vedle takto kolosálních posunů v množství vyráběných artiklů, které doprovázely překvapivou transformaci Ruska z převážně rolnické společnosti v industrializovanou ekonomiku, rostla životní úroveň většiny lidí velice pomalu. Navzdory opakovaným pokusům o upřednostnění výroby ve spotřebním průmyslu, k nimž docházelo od 50. let 20. století, obrovská většina obyvatelstva dál čelila akutnímu nedostatku základního spotřebního zboží až do samého skonu SSSR.

Takže zatímco apologeti SSSR mohli vítězoslavně vítat uveřejnění každého čísla, které překonávalo minulé rekordy, jejich kritici pouze poukazovali na dlouhé nákupní fronty a prázdné obchody, které byly zřejmé každému návštěvníkovi Ruska. Jak si tedy vysvětlit tuto obrovskou propast mezi výrobou a spotřebou? Pro Ticktina, stejně jako pro mnohé další teoretiky SSSR, důvod zcela jasně leží v nesmírném plytvání, které bylo pro ruský hospodářský systém endemické.

Ačkoli ruský průmysl dokázal vyrábět ve velkém množství, spousta této produkce byla nekvalitní. Vždyť významná část z toho, co se vyrobilo, byla natolik nekvalitní, že byla nepoužitelná. Tento problém zmetkové výroby se ještě dál komplikoval, protože v ekonomice natolik provázané a soběstačné, jako byl SSSR, se výstupy každého odvětví stávaly v řetězci průmyslové výroby nástrojovými, strojovými nebo surovinovými vstupy pro odvětví, která po nich v řetězci následovala. A v mnoha odvětvích se muselo víc práce věnovat opravě zmetkových nástrojů, strojů a produktů než výrobě samotné!

Ve výsledku plytvání pohlcovalo rostoucí množství práce a zdrojů. To spolu s velkým odporem vůči zavádění nových technologií a výrobních metod do stávajících továren znamenalo, že bylo třeba investovat obrovské množství práce a zdrojů do těžkého průmyslu, aby se tak zajistily potřebné vstupy, které by umožnily alespoň drobné zvýšení výstupů spotřebního zboží na konci řetězce průmyslové výroby.

Když se chopil fenoménu „plytvání“, Ticktin chtěl nalézt východisko pro politickou ekonomii SSSR, analogické s východiskem, které nalézáme v úvodní kapitole Marxova *Kapitálu*. V *Kapitálu* Marx začíná bezprostřední jevovou formu kapitalistického výrobního způsobu, kdy se bohatství jeví jako „ohromný soubor zboží“. Marx pak analyzoval jednotlivé zboží a zjistil, že je složeno ze dvou kontradiktorních aspektů: směnné hodnoty a užitné hodnoty. Zkoumáním produkce této rozporuplné společenské formy, kterou je zboží, mohl potom Marx vyvinout kritiku všech kategorií politické ekonomie.

Podobně se i Ticktin snažil začít od bezprostřední jevové formy sovětského hospodářského systému. Podle Ticktina se však tento ekonomický systém nejevil jako ohromný soubor zboží. Ne, podle Ticktina bohatství nenabývalo specifické společenské formy zboží jako v kapitalistických společnostech.

Samozřejmě, jak upozorňoval Bettelheim, veškerou výrobu sice formálně vlastní stát, ale faktická výroba se přenášela na vzájemně si konkurující jednotky. Tyto výrobní jednotky – podnik a různé trusty – od sebe nakupují a navzájem si prodávají výrobky a také prodávají výrobky zákazníkům. Proto trh

a zboží v SSSR přetrvaly. Ticktin na to však reaguje tvrzením, že takové koupě a prodeje byly striktně podřízené centrálnímu plánu a byly to tedy spíš přesuny výrobků než skutečné prodeje. Ve výsledku těchto přesunů výrobků se sice přesouvaly i peníze, ale tyto transakce byly jednoduše formou účetnictví, neboť na velikost zisku, který takto bylo možné nahromadit, byly uvaleny přísné limity. Navíc ceny výrobků neurčoval trh, ale stanovoval je centrální plán. Tyto ceny tedy byly řízenými cenami, a proto nebyly odrazem hodnoty. Výrobky tudíž nenabývaly formu zboží ani neměly hodnotu v marxistickém slova smyslu.

Takže podle Ticktina se bohatství nejevilo jako ohromný soubor zboží, jako je tomu za kapitalismu, ale spíš jako ohromný soubor zmetkových výrobků.

Jelikož tedy výrobky nenabývaly formu zboží, pro Ticktina nemohl být elementárním rozporem sovětské politické ekonomie rozpor mezi užitnou hodnotou a hodnotou, jako tomu bylo za kapitalistického výrobního způsobu. Místo toho Ticktin tvrdil, že elementárním rozporem sovětského systému se jeví být rozpor mezi potenciální užitnou hodnotou výrobku a jeho skutečnou užitnou hodnotou. Tedy výrobek vznikal za účelem uspokojení společenské potřeby určené skrze mediaci „centrálního plánu“ byrokracie; jako takový nabýval „řízené formy“ zamýšlené neboli potenciální užité hodnoty. Obecně se však užitná hodnota výrobku ani zdaleka nevyrovnala zamýšlené neboli potenciální užité hodnotě – výrobek byl totiž zmetek. A proto Ticktin dochází k závěru:

„Plytvání se pak v SSSR ukazuje jako rozdíl mezi tím, co výrobek slibuje a čím skutečně je. Rozdíl mezi jevovou formou plánování a socialismu a realitou tuhé, zbyrokratizované administrativy se ukazuje ve výrobku samém.“ (Původ krize v SSSR, s. 134)

Pak ovšem vyvstává otázka, jak tento rozpor vzniknul ve výrobním procesu, který takové výrobky vyprodukoval.

Klíčem k porozumění specifické povaze každé třídní společnosti pro Marxe bylo stanovení přesného způsobu, kterým se z bezprostředních výrobců vysávala nadpráce. V kapitalistickém výrobním způsobu jsou bezprostřední výrobci připraveni jak o výrobní prostředky, tak o prostředky k obživě. A když nemají jak se sami živit, musí bezprostřední výrobci prodávat svoji pracovní sílu třídě kapitalistů, která vlastní výrobní prostředky. Avšak nehledě na to, jak se to může jevit každému jednotlivému dělníkovi, když si kapitalisté kupují pracovní sílu dělníků, neplatí jim podle množství vykonané práce a tedy množství hodnoty, kterou dělníci vytvoří, nýbrž jim platí mzdy o takové výši, jaká je zapotřebí k reprodukci pracovní síly dělníků jako celku. Jelikož dělníci mohou vytvářet výrobky o vyšší hodnotě, než je hodnota potřebná k reprodukci jejich vlastní pracovní síly, kapitalisté mohou vysávat nadpráci ve formě nadhodnoty produktu, který dělníci vyrobí.

Pro Marxe tedy byl klíčem k porozumění esenciální povaze kapitalistického výrobního způsobu prodej dělníkovy pracovní síly a následné vyvlastnění nadpráce ve specifické společenské formě nadhodnoty třídou kapitalistů. Podle Ticktina však dělníci v SSSR svoji pracovní sílu neprodávali.¹⁵

Jenže byť popírá, že by se v SSSR prodávala pracovní síla, Ticktin nepopírá, že dělnická třída byla připravena o výrobní prostředky. Nemůže být ani řeči o tom, že by Ticktin neodmítal představu, že dělníci tak nějak vlastnili své výrobní prostředky vzhledem k přetrvávání jisté formy „degenerovaného dělnického státu“. Vždyť pro Ticktinův argument je stěžejní, že dělníkům se produkt jejich práce odcizuje.

Avšak vyvlastnění bezprostředních výrobců o výrobní prostředky není jedinou zásadní podmínkou prodeje pracovní síly. Další veledůležitou podmínkou kapitalistického výrobního způsobu je existence generalizované zboží směny. Jestliže, jak Ticktin tvrdí, v SSSR žádná generalizovaná zboží směna

15) Tony Cliff přichází s podobným postojem, že dělníci v SSSR svoji pracovní sílu ve skutečnosti neprodávali.

neexistovala – a tedy, jak dovozuje, ani hodnota ani skutečné peníze – jak by samotná pracovní síla mohla nabýt formy prodejného zboží?

Samozřejmě, že Ticktin přiznává, že formálně byly dělníkům v SSSR vypláceny mzdy, stejně jako se kupovaly a prodávaly věci, ale to se podle něj nerovná skutečnému prodeji pracovní síly. Abychom pochopili, proč si to Ticktin myslel, musíme se podívat na jeho koncepci mzdy a peněz v SSSR.

V kapitalismu jsou principiálním, ne-li výlučným, prostředkem k získání bohatství peníze. Pro dělníka peníze nabývají formu mzdy. V SSSR však peníze – a tedy mzda – ani zdaleka nebyly dostatečným, natož výlučným, prostředkem k zajištění dělníkových potřeb. K získání věcí a služeb, které dělník potřeboval, bylo zapotřebí dalších faktorů: jako třeba času k vystávání ve frontách, vlivu a známostí s lidmi s dobrým postavením ve státním nebo stranickém aparátu a přístupu na černý trh. Takovéto faktory spolu se skutečností, že velká část potřeb dělníků byla uspokojována bezplatně nebo byly silně dotovány – třeba bydlení, péče o dítě a doprava – znamenaly, že mzda byla pro ruského dělníka daleko méně důležitá než pro jeho západní protějšek. Vlastně by se dalo dojít k závěru, že mzda byla spíše jako důchod než skutečnou mzdou.

V kapitalismu se mzda jednotlivému dělníkovi jeví jako cena jeho práce. Čím víc jednotliví dělníci pracují, tím víc jsou placeni. Proto mzda slouží jako přímá pobídka pro každého jednotlivého dělníka, aby pracoval pro kapitalistu.¹⁶ V SSSR ale byla mzda – protože se příliš nelišila od důchodu – pro sovětského dělníka daleko slabší motivací.

A nejen, že mzda nebyla adekvátním cukrem – vedení postrádalo i bič nezaměstnanosti. V kapitalismu je hrozba vyhazovu či propuštění pro nadbytečnost důležitým prostředkem, kterým může management ukázněvat svoji pracovní sílu a zajišťovat si kontrolu nad výrobou. V SSSR však stát garantoval plnou zaměstnanost. Ve výsledku tak vedoucí pracovníci, kteří čelili chronickému nedostatku pracovních sil, neměli skoro žádný prostor k využívání hrozby propuštění k disciplinaci pracovní síly.

Protože nemělo ani peněžně-mzdový cukr ani bič nezaměstnanosti, vedení nebylo schopné získat plnou kontrolu nad prací dělníků. Z toho Ticktin dovozuje, že ačkoli dělníkům bylo vypláceno cosi, co na první pohled může vypadat jako mzda, ve skutečnosti neprodávali svoji pracovní sílu, protože si zachovávali podstatnou kontrolu nad použitím své práce. Jak říkalo staré rčení zaměstnanců Britských drah: „management předstírá, že nás platí, a my předstíráme, že pracujeme!“

Přestože však podle Ticktina dělníci v SSSR svoji pracovní sílu neprodávali a tudíž se jim jejich práce neodcizovala, Ticktin i tak tvrdí, že se dělníkům odcizoval produkt jejich práce. Jelikož dělníci byli od produktu své práce odcizení, neměli na něm žádný zájem. A proto hlavní starostí dělníků při uplatňování jejich kontroly nad vlastní prací bylo, jak práci minimalizovat. Na druhé straně vedení sice drželo finální produkt pracovního procesu, ale postrádalo plnou kontrolu nad pracovním procesem, který ho vyráběl. Ve výsledku tak elita neměla kontrolu nad výrobou celkového produktu hospodářství a tedy nad výrobou nadproduktu nutného k její existenci.

A takto Ticktin stanovuje základ fundamentálního rozporu sovětského systému. Na jedné straně stály požadavky elity na zvyšování výroby nutné k zajištění extrakce nadproduktu; na druhé straně a v protikladu stála negativní kontrola dělnické třídy nad pracovním procesem, která se snažila minimalizovat svoji práci. Rozřešením tohoto rozporu byla zmetková výroba.

Vynucováním centrálního plánu se elita snažila přivlastnit si produkty práce dělnické třídy potřeb-

16) Když v kapitalismu jednotlivý dělník pracuje pilněji nebo déle, než je průměr či norma, může si vydělat víc. Jestliže však jeho kolegové udělají totéž, pracovní průměr nebo norma se zvýší a jednotlivý dělník brzy zjistí, že jeho mzda byla znovu zredukována podle hodnoty jeho pracovní síly.

né jak k zachování jejího privilegovaného postavení, tak k rozšířené reprodukci systému jako celku. A aby zajistila extrakci nadproduktu, který by postačoval k uspokojení jejích výsadních potřeb a zároveň k zajištění expanze systému, musela elita stanovovat ambiciózní a čím dál tím vyšší výrobní cíle skrze systém centrálního plánování.

Faktické provádění centrálního plánu se však muselo přesouvat na vedení každého jednotlivého podniku. A tváří v tvář ambiciózním výrobním cílům stanoveným v centrálním plánu na jedné straně a moci dělnické třídy nad pracovním procesem na straně druhé, muselo vedení podniku dosáhnout kompromisu se svými dělníky, který pak fakticky podrýval záměry plánu, ale zároveň se zdálo, že jeho nařízení plní. Za tímto účelem se vedení snažilo naplnit ověřitelnější kritéria plánu, což byly obvykle jeho kvantifikovatelnější aspekty, zatímco abdikovalo na méně ověřitelná kvalitativní kritéria plánu. Ve výsledku se tedy kvalita obětovala kvantitě, což vedlo k výrobě zmetkových výrobků.

To ale nebylo vše. Na ochranu před narůstajícími nerealizovatelnými požadavky centrálních plánovačů se vedení jednotlivých podniků uchýlovalo k systematickému dezinformování centra ohledně skutečných výrobních podmínek a zároveň k hromadění dělníků a nedostatkových zdrojů. Bez spolehlivých informací o skutečných výrobních podmínkách se výrobní plány stanovené v centrálním plánu stále více vzdalovaly od reality, což vedlo k další dysfunkčnosti ekonomického systému, kdy zmetkovou výrobu ještě zhoršovala špatná alokace zdrojů.

Protože tedy podle Ticktina ruští dělníci neprodávali svoji pracovní sílu, byť se jim produkt jejich práce odcizoval, nebyla elita schopná plně kontrolovat pracovní proces. Výsledkem bylo, že hospodářský systém v kolosálním měřítku sužovalo plýtvání, a to až do té míry, že sotva fungoval. Protože nebyl ani kapitalismem ani socialismem, SSSR tak byl výrobním nezpůsobem. Proto zásadní otázkou nebylo, jak SSSR fungoval jakožto ekonomický systém, ale jak mohl přežít tak dlouho. A při řešení tohoto problému se Ticktin dostal k analýze krize a rozkladu SSSR.

Otázka zbožního fetišismu a ideologie v SSSR

Přestože je kapitalistický výrobní způsob založen na třídním vykořisťování, třídní antagonismy teprve musí kapitalistickou společnost rozervat na kusy a zničit. Důvodem trvalosti kapitalistické společnosti je, že kapitalistický výrobní způsob dává vzniknout mocné ideologii, která má kořeny v samotné jeho hmotné existenci.

Základ této ideologie spočívá ve zbožním fetišismu.¹⁷ Ve společnosti založené na všeobecné směně zboží se vztahy mezi lidmi jeví jako vztahy mezi věcmi. Proto se společenské vztahy jeví jako cosi objek-

17) Zaměříme-li se na zbožní fetišismus, pomůžeme nám to vyhnout se té chybě, že bychom ideologii chápali převážně jako výtvar státní a dalších ideologických aparátů či institucí. Aby přiměl lidi k tomu, že pro něj budou pracovat, kapitál se ani nemusí spoléhat na přímou sílu ani jim nemusí nějak vnuknout myšlenku, že by měli pracovat. Jejich potřeby plus jejich odloučení od výrobních prostředků a od sebe navzájem činí pro proletáře práci pro kapitál nezbytnou. Zbožní fetišismus pak v jistém smyslu není sám o sobě ideologií, ale nedílnou součástí společenské reality ve společnosti, která vyrábí hodnotu a zboží: „Výrobci se proto společenské vztahy jejich soukromých prací jeví jako to, co jsou, tj. ne jako bezprostředně společenské vztahy mezi osobami v jejich pracích, nýbrž naopak jako věcné vztahy osob a společenské vztahy věcí“ (*Kapitál*, díl I, Kapitola I, oddíl 4). Na druhou stranu lidé plodí ideologii, aby si osmyslnili svoji odcizenou praxi; potud, pokud většina lidí povětšinou existuje v rámci kapitalistických vztahů, generují a přejímají myšlenky, aby si tuto existenci racionalizovali a dali jí nějaký smysl. Protože tato realita je sama o sobě rozporuplná, mohou jejich myšlenky být inkoherentní, a přitom pro ně celkem účelné. Jde tu však o to, že žádná „ideová bitva“ je nezbaví takových myšlenek, které jsou výrazem jejich reality. Jedině ve vztahu k praktickému boji, kdy se zvěcnělá jevová forma kapitalistických vztahů odhaluje jako zranitelná lidským zásahem, je pravděpodobné, že velká část lidí přijme revoluční myšlenky. Na druhou stranu levicovní intelektuálové se snaží být jak koherentní, tak kritičtí k této společnosti. A právě ve vztahu k těmto „kritickým myšlenkám“ po vzoru Marxe a situacionistů stavíme revoluční teorii proti revoluční ideologii.

tivního a přirozeného. Navíc, nakolik se kapitalismus jeví jako společnost generalizované zbožní směny, každý člověk se jeví jako majitel zboží/občan. Jako takoví jsou si všichni rovni: mají stejnou svobodu a právo nakupovat a prodávat. Zdá se tedy, že dělník je alespoň v principu schopen dosáhnout přiměřené ceny své práce, stejně jako je kapitalista schopen dosáhnout přiměřené návratnosti svého kapitálu a pozemkový vlastník přiměřené renty za pronájem své půdy.

Takže kapitalistická společnost se nejeví jen jako společnost, která je přirozená, ale také jako společnost, kde jsou všichni svobodní a kde jsou si všichni rovni. Tato ideologie „volného trhu“ však není jednoduše propagandou. Povstává z každodenní zkušenosti kapitalistického výrobního způsobu, nakolik tento existuje jako tržní ekonomika. Jedná se tudíž o ideologii s kořeny v každodenní realitě kapitalismu.¹⁸ Samozřejmě, že existence kapitalismu jako „tržní ekonomiky“ je jen jednou stránkou kapitalistického výrobního způsobu a to tou povrchnější. Nicméně skýtá silný a ucelený základ buržoazní ideologie.

Jestliže však v SSSR nebyla žádná zbožní směna, jak tvrdí Ticktin, nemohla tam být ani základna zbožního fetišismu. A navíc, protože chyběla i alternativa ke zbožnímu fetišismu, která by zatemňovala vykořisťovatelskou povahu systému, nebyla v SSSR ani základna pro žádnou ucelenou ideologii. Místo toho tam jednoduše existovala ona oficiálně propagovaná „velká lež“, že SSSR je socialistickou společností.¹⁹ Jednalo se však o lež s velkým L, které už nikdo ve skutečnosti nevěřil – ačkoli všichni byli nuceni předstírat, že jí věří.²⁰

18) V Marxově *Kapitálu* je jedna klíčová pasáž, která se na první pohled zdá podporovat Ticktinův argument, že absence normálních tržních vztahů v SSSR znamenala, že negeneroval ono mocné „tupé donucení každodenního života“, které zakouší dělník na Západě: „S dalším růstem kapitalistické výroby se rozvíjí dělnická třída, která svou výchovou, tradicemi, zvyky uznává podmínky kapitalistického výrobního způsobu za samozřejmé přírodní zákony. Organizace rozvinutého kapitalistického výrobního procesu láme každý odpor; ustavičné vytváření relativního přelidnění udržuje zákon poptávky po práci a nabídky práce, a tudíž i mzdu v mezích, odpovídajících zhodnocovacím potřebám kapitálu; slepý tlak ekonomických poměrů upevňuje nadvládu kapitalistů nad dělníky. Mimoekonomického, bezprostředního násilí se sice stále ještě používá, ale jen výjimečně. Při obvyklém běhu věcí lze dělníka přenechat „přírodním zákonům výroby“, tj. jeho závislosti na kapitálu, kterou vytvářejí, zaručují a zvětšují samy výrobní podmínky“ (*Kapitál*, díl I, Kapitola XXIV). Ovšem bezprostředně následující řádky naznačují poměrně odlišné uchopení ruské situace: „Jinak tomu bylo v historickém období geneze kapitalistické výroby. Rodící se buržoazie potřebuje státní moc a skutečně ji používá k tomu, aby ‚regulovala‘ mzdu, tj. aby ji násilně vtěsňovala do mezí vhodných pro ždímání nadhodnoty, aby prodlužovala pracovní den a tak udržovala samého dělníka v normální závislosti na kapitálu. To je podstatný moment takzvané původní akumulace.“ Spousta rysů SSSR, které jsou ve srovnání s „normálním“ kapitalismem podivné, se objasňuje, jakmile je nazíráme jako pokus o přechod ke kapitalismu.

19) Postřeh, že existoval fundamentální rozpor mezi realitou sovětského režimu a tím, co o sobě říkal, je sotva novátorský. Původním názvem knihy *The Russian Enigma* od Antona Ciligy, který brilantně kombinuje líčení své osobní zkušenosti se stalinistickým režimem a jeho tábory se svým přemítáním o povaze jeho ekonomického systému, bylo *Au Pays du Grand Mensonge*: „V zemi velké lži“.

20) Není bez zajímavosti postavit si Ticktinovy názory ohledně sovětské lži do kontrastu s Debordovými názory. Ticktin tvrdí, že na rozdíl od falešného vědomí západní buržoazie soubor doktrín prosazovaný sovětskou elitou nekoresponduje s realitou ani částečně a tak tento systém nemá žádnou ideologii. Ticktinova motivace popírat ideologičnost těchto klamů je teoretická: „Systematická, vědomá lživost je symptomem systému, který je ze své podstaty nestabilní“ (*Origins of the Crisis in the USSR*, s. 18). Jeho názor, že se nejedná o životaschopný systém, ho vede k polemickému tvrzení, že nemá žádnou ideologii; neboť cosi, co není výrobním způsobem, neprodukuje souvislé falešné vědomí. Debord (*Společnost spektaklu*, teze 102-111) sovětskou společnost podobně popisuje jako založenou na lži, které nikdo nevěří a kterou proto musí prosazovat policie. Rovněž upozorňuje, že její spoléhání se na falzifikaci minulosti i přítomnosti znamená, že trpí „ztrátou racionální reference, která je pro historickou společnost, kapitalismus, nepostradatelná,“ což z něj z hlediska průmyslové výroby činí chabou imitaci Západu (108). Debord však nemá potřebu tvrdit, že stalinistická ideologie už není ideologií, protože se stala zjevně nekoherentní; spíše se podle něj jedná o extrémní vítězství ideologie. Teoreticky je sice konzistentní, ale Ticktinovo polemické tvrzení, že v SSSR neexistovala ideologie, nám vnucuje velmi omezený význam pojmu ideologie. V podstatě význam ideologie omezuje na falešné vědomí generované výrobním způsobem, které částečně chápe realitu světa, který tento způsob produ-

Proto Ticktin tvrdí, že povaha společenských vztahů byla v SSSR plně transparentní. Vzhledem k jejímu privilegovanému přístupu k výrobkům a službám všichni chápali výsadní postavení elity a její vykořisťovatelský a parazitický vztah ke zbytku společnosti. Zároveň při do nebe volajícím plýtvání a neefektivitě systému nikdo nechoval žádné iluze o účinnosti „socialistického plánování“. Všichni si uvědomovali, že tento systém je bordel a že je řízený v zájmu malé menšiny, která tvoří elitu státní a stranické byrokracie.

Jestliže však v SSSR neexistovala žádná ideologie, co potom tento vykořisťovatelský systém drželo déle než půl století pohromadě? Podle Ticktina k tak dlouhé konzervaci SSSR sloužily dva faktory. Zaprvé tu byly ústupky učiněné dělnické třídě. Záruka plné zaměstnanosti, bezplatné školství a zdravotnictví, levné bydlení a doprava a rovnostářská mzdová struktura, to vše poutalo dělnickou třídu k systému. Zadruhé tu byla brutální policejní represe, která doplňovala první faktor tím, že potlačovala rozvoj myšlenek a kolektivní organizace neposvěcených státem, sloužila k atomizaci dělnické třídy a bránila jí, aby se stala revoluční třídou pro sebe.

A právě touto surovou metodou cukru a biče se elita snažila udržet systém a své privilegované postavení v něm. Byla to však metoda rozpolcená rozpory a ve finále i metoda neživotaschopná. Jak jsme si totiž ukázaly, právě ony ústupky učiněné dělnické třídě, zejména ústupek plné zaměstnanosti, znamenaly, že elita nebyla s to získat plnou kontrolu nad pracovním procesem, což pak vedlo k hrubé neefektivitě systému. A neochotna vzdát se své výsadní pozice, nemohla sovětská elita postoupit k socialismu. Její jedinou alternativou k udržování hrubě nevykonného systému SSSR tudíž bylo pohnout se zavedením trhu ke kapitalismu. Ale takový přechod k trhu nutně zahrnoval zavedení masové nezaměstnanosti a odstranění ústupků, které elita učinila dělnické třídě.

Elita tak neustále stála před dilematem. Na jedné straně se snažila opustit svůj nevykonný hospodářský systém zavedením tržních reforem, ale na druhé straně se bála, že zavedení těchto reforem by v ruské dělnické třídě způsobilo revoluční reakci. Ticktin tvrdí, že právě toto dilema leží za dějinami SSSR po Stalinově smrti a vysvětluje krizi, před níž stál Gorbačov, a konečný zánik SSSR.

Ticktinova analýza dějin SSSR a jeho finální krize a skonu nás tu nezajímá.²¹ V tuto chvíli se musíme zabývat problémy Ticktinovy „politické ekonomie“ SSSR.

Problémy Ticktinovy „politické ekonomie SSSR“

Ticktinově teorii SSSR jsme věnovali značný prostor, jelikož nabízí snad nejpádnější vysvětlení povahy SSSR a příčin jeho úpadku, jaké z trockistické tradice povstalo. Zbaven jakékoli apologetiky stalinismu,

kuje, a které je tudíž funkční pro ty, kdo se s tímto světem ztotožňují. Ideologie však může infikovat i myšlení těch, kdo se považují za kritiky onoho výrobního způsobu a chtějí ho překonat. Kupříkladu marxismus Druhé internacionály, jehož variantou je v podstatě i leninismus, vstřebal buržoazní koncepci vztahu znalostí k praxi, potřebnosti reprezentace a hierarchické organizace a pokroku, což z něho udělalo revoluční ideologii. Ticktinovo omezené pojetí ideologie mu umožňuje uniknout otázkám ohledně vztahu mezi „marxisticko-leninistickou“ ideologií Sovětského svazu a leninismem, v němž měla svůj původ, a ideologickým hypotézám, které trockismus sdílí se stalinismem. Debord však totalitní klam sovětské ideologie chápe jako dialektický vývoj leninistické revoluční ideologie. Jak říká: „Jakožto separovaná koherence, revoluční ideologie, jejímž nejvyšším voluntaristickým projevem byl leninismus, vládla nad správou reality, která jí vzdorovala; se stalinismem tato ideologie znovu objevila svoji vlastní nekoherentní esenci. Ideologie už nebyla zbraní, ale cílem sama o sobě. Ale lež, které se už nelze postavit, se stává formou šílenství“ (105).

21) Na bázi tohoto dilematu ruské elity je Ticktin schopen nabídnout přesvědčivé líčení poválečných dějin SSSR, které v mnoha ohledech daleko předčí většinu pokusů teoretiků státního kapitalismu o vysvětlení krize Sovětského svazu.

Ticktin je schopen přijít s teorií, která se snaží odhalit specifické vnitřní rozpory sovětského systému. Jako taková je teorií, která nejen překračuje tradiční trockistickou teorii SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu, ale také představuje působivou výzvu každému přístupu, který SSSR chápe jako tak či onak kapitalistický systém.

Dle našeho mínění každý pokus o vypracování teorie SSSR jakožto v zásadě kapitalistického systému musí opravdu počítat s některými ústředními pozicemi, s nimiž přichází Ticktin, a vyvinout jejich kritiku. A co je snad vůbec nejdůležitější, po Ticktinovi a samozřejmě po kolapsu, který popisuje, je zřejmé, že SSSR rozhodně nelze chápat jako nějaké vyšší a vyspělejší stádium kapitalismu, jak by mohly naznačovat některé státně kapitalistické teorie. Z Ticktina je jasné, že každá snaha o porozumění SSSR musí začít od jeho dysfunkcí: musí vysvětlit systémové plýtvání a nedostatek, které produkoval. Jestliže byl SSSR nějakým způsobem kapitalistický, muselo jít o deformovaný kapitalismus, jak si ještě řekneme.

Avšak zatímco souhlasíme, že Ticktin nabízí silnou teorii SSSR, rovněž tvrdíme, že ta má vážné vady, které nás nakonec vedou k tomu, abychom jeho chápání povahy SSSR odmítli.

Až se dostaneme k rozvoji a předestření naší vlastní teorie SSSR, nutně budeme muset podrobně kritizovat ústřední premisu Ticktinovy teorie, že SSSR byl na přechodu od kapitalismu k socialismu. Pro tuto chvíli se však omezíme na kritiku problémů, které vyvstávají v jeho teorii samotné.

Jak jsme už poznamenali, Ticktin nejen nenabízí systematickou prezentaci „politické ekonomie SSSR“, ale ani neobjasňuje svůj metodologický postup. Ve výsledku tak Ticktin může uniknout odpovědi na některé důležité logické otázky ohledně kategorií jeho politické ekonomie.

Byť napadá státně kapitalistické teorie za to, že do Sovětského svazu projektují kategorie kapitalismu, sám Ticktin musí připustit, že v SSSR zjevně přetrvávala řada kategorií buržoazní politické ekonomie. Kategorie jako „peníze“, „ceny“, „mzdy“ a dokonce „zisky“. V kapitalismu jsou tyto kategorie formami, které vyjadřují nějaký skutečný obsah, i když ho mohou zatemňovat nebo se od něj odchylovat. Jako takové tedy nejsou pouhými iluzemi, ale jsou skutečné. Ticktin však nespecifikuje, jak chápe vztah mezi esenciálními poměry politické ekonomie SSSR a jevovou formou těchto poměrů, a proto nedokáže objasnit ontologický status takových jevových forem jako „peníze“, „ceny“, „mzdy“ a „zisky“. Vždyť ve své snaze popřít kapitalistickou povahu SSSR musí Ticktin dojít až do bodu, kdy naznačuje, že takové kategorie jsou jednoduše relikty kapitalismu, prázdnými skořápkami bez reálného obsahu. Ale samozřejmě, pokud žádný skutečný obsah nemají, jsou-li ryze nominální, jak to, že dál přetrvávají? Tato neschopnost pořádně se zabývat otázkou formy a obsahu je nejzjevnější na veledůležitém příkladu mzdy a prodeje pracovní síly.

Mzdová forma

Jak jsme si totiž ukázali, jádrem Ticktinovy analýzy SSSR bylo jeho tvrzení, že byť se jim odcizoval produkt jejich práce, sovětsští dělníci neprodávali svoji pracovní sílu. Takže ačkoli jim bylo vypláceno cosi, co na první pohled vypadalo jako mzda, při bližším pohledu dělníci dostávali něco, co se vlastně víc podobalo důchodu.

Při svém pokusu o porovnání formy mzdy, jaká existuje v kapitalismu, s tím, co existovalo v SSSR, aby pak mohl odmítnout aplikování kapitalistických kategorií na Sovětský svaz, však Ticktin není s to uchopit mzdovou formu tak, jak existuje v kapitalistickém výrobním způsobu, s veškerou její komplikovaností. Jak jsme si už povšimli, dělníci v kapitalismu musí prodávat svoji pracovní sílu kapitalistům. Jenže jak jednotlivému kapitalistovi, tak jednotlivému dělníkovi se tento prodej pracovní síly v mzdové formě nejeví jako prodej pracovní síly jako takové, ale jako prodej práce;²² to znamená,

22) viz Oddíl VI v I. díle *Kapitálu*.

že dělník se nezdá být placen podle hodnoty své pracovní síly (tj. hodnoty vtělené do zboží potřebných k reprodukci dělníkovy práce schopnosti), nýbrž podle pracovní doby, kterou dělník odpracoval pro kapitalistu.

Je tu tedy potenciální rozpor mezi mzdovou formou a jejím skutečným obsahem – prodejem pracovní síly – který se může projevit, když mzdy vyplácené dělníkům nepostačují k plné reprodukci pracovní síly dělnické třídy. Jsou dvě zásadní situace, kdy k tomu může dojít. Zaprvé, jednotlivý kapitalista nemusí být ochotný nebo schopný nabídnout jednotlivému dělníkovi dostatečnou pracovní dobu, aby si mohl vydělat „mzdu, ze které lze žít“. Zadruhé, jednotlivý kapitalista může vyplácet mzdu postačující k reprodukci jednotlivého dělníka, ale nepokrývající náklady na živobytí, které tento dělník má spojené s výchovou a vzděláním příští generace dělníků. V tomto případě jednotlivý kapitalista vyplácí mzdu nepostačující k reprodukci pracovní síly v dlouhodobém horizontu.

V obou těchto případech se zájmy jednotlivého kapitalisty dostávají do střetu se zájmy kapitálu jako celku, který si vyžaduje reprodukci dělnické třídy jako celku. Samozřejmě, že to platí i v případě nezaměstnanosti. Jednotlivý kapitál nemá žádný zájem vyplácet dělníkům mzdu, když pro ně nemá žádnou práci, která by mu vynesla zisk; avšak společenský kapitál vyžaduje průmyslovou rezervní armádu nezaměstnaných – nezaměstnané pracovní síly – aby tak stlačoval mzdy a tu je třeba udržovat. Výsledkem je, že musí zasáhnout stát, často pod tlakem dělnické třídy, aby překonal střet zájmů mezi jednotlivými kapitály a společenským kapitálem. Na základě tohoto imperativu se zformoval sociální stát. Zdravotnictví, bezplatné státní školství a sociální dávky, to vše se muselo zavést, aby se překonaly nedostatky mzdové formy při společenské reprodukci dělnické třídy.

V kapitalismu tak vždy existuje napětí skryté uvnitř mzdové formy – napětí mezi mzdou jako prostou platbou za pracovní dobu a mzdou jako platbou na pokrytí potřeb dělníka a jeho rodiny. Proto se v kapitalismu platby, které mají zajistit reprodukci pracovní síly dělnické třídy, vždy skládají nejen ze mzdy, ale také z dávek a podobných plateb. V tomto světle se SSSR jeví jen jako krajní příklad, kdy se potřeby společenského kapitálu staly prvořadými a zcela si přivtělily potřeby jednotlivého kapitálu.

Pracovní síla jako zboží

Jenže když popírá kapitalistickou povahu SSSR, Ticktin rovněž tvrdí, že dělnická třída v SSSR neprodávala svoji pracovní sílu, protože ta neexistovala jako zboží. Ale Ticktin si znovu neuvědomuje, že pracovní síla neexistuje bezprostředně jako zboží ani v kapitalismu. Zboží je cosi zcizitelného a oddělitelného od svého majitele, co se vyrábí na prodej. Pracovní síla se však primárně nevyrábí na prodej, byť kapitalista na ni může takto nahlížet, nýbrž sama pro sebe. Koneckonců je jednoduše jen potenciální životní aktivitou dělníka a reprodukuje se spolu s dělníkem samotným: a jako taková je od dělníka rovněž neoddělitelná.

Pracovní síla tudíž není bezprostředně zbožím, ale teprve musí být jako zboží přivtělena při svém setkání s kapitálem. Pracovní síla je tedy zbožím, které není zbožím; a po jejím prodeji tento fakt jednoduše nemizí. Když si normálně někdo koupí zboží, stává se jeho výlučným držitelem a uživatelem – zboží ztrácí jakoukoli spojitost se svým původním majitelem. U pracovní síly tomu tak ale není. Pracovní síla jakožto dělníkova subjektivní aktivita je neoddělitelná od dělníka coby subjektu. Ačkoli dělník svoji pracovní sílu prodává kapitalistovi, pořád musí být jako subjekt přítomen v pracovním procesu, kde kapitalista jeho pracovní sílu využívá.

Kapitál musí pracovní sílu dál přivtělovat ke zboží formě a to se táhne až do samotného pracovního procesu. Boj mezi kapitálem a prací o pracovní proces je pro kapitalistický výrobní způsob ústřední. Snaha překonat moc dělnické třídy ve výrobě je hnací silou kapitalistického vývoje, protože kapitalisté

jsou nuceni revolucionizovat výrobní metody, aby měli navrch nad odporem svých dělníků.

Skutečnost, že dělníci v SSSR byli s to uplatňovat značnou kontrolu nad pracovním procesem, ještě nutně neznamená, že neprodávali svoji pracovní sílu. Může to znamenat jen tolik, že vzhledem ke státní záruce plné zaměstnanosti byli dělníci ve vztahu k vedení ve výjimečně příznivé pozici a mohli tak vzdorovat plnému přivtělování pracovní síly ke zbožní formě v pracovním procesu.

Tak jako v případě mzdové formy by šlo opět tvrdit, že rozdíl mezi SSSR a kapitalismem, jaký existuje na Západě, přinejmenším z hlediska podstatného vztahu námezdní práce, byl prostě otázkou míry a ne druhu. Že si Ticktin toto neuvědomuje a nedokáže uchopit složitost mzdové formy a komodifikace pracovní síly v celé jejich šíři, lze vnímat jako důsledek jeho restriktivního chápání kapitalismu, které podědil po objektivistickém ortodoxním marxismu.

Ticktin zaprvé – v souladu s ortodoxním marxismem – vidí esenciální povahu kapitalismu z hlediska platnosti „zákona hodnoty“. Proto není-li trh, nemůže podle Ticktina platit „zákon hodnoty“ a nemůže tedy ani existovat kapitalismus. A proto když Ticktin odhalí, že výrobky se v SSSR nekupovaly a neprodávaly, neodhalil nic menšího, než že SSSR nebyl kapitalistický. Demonstrace, že ve skutečnosti se neprodávala ani pracovní síla, prostě jen tvrdí celý argument.

My však tvrdíme, že podstatou kapitalismu není platnost „zákona hodnoty“ jako takového, ale hodnota coby odcizená práce a její konsekventní autoexpanze jakožto kapitálu. V tomto případě je podstatou odcizování práce skrze prodej pracovní síly.²³ Fungování „zákona hodnoty“ prostřednictvím prodeje zboží na trhu je pak nahlíženo jen jako způsob, kterým se jeví podstatné vztahy hodnoty a kapitálu.

Zadruhé, Ticktin nedokáže uchopit zvěcnělý charakter kategorií politické ekonomie. Proto nevidí, že kupříkladu pracovní síla není prostě dána, ale ustavuje se skrze třídní boj. Pro Ticktina je tu „pohyb kategorií a pohyb třídního boje“, jako by šlo o dva vnějšně usouvztažněné pohyby. Proto jakmile se dělnická třída stává dostatečně mocnou, aby omezila logiku kapitálu – například, když nastolí svoji kontrolu nad využíváním pracovní síly kapitalistou – Ticktin musí vidět rozhodný odklon od kapitalismu. Ticktin tak omezuje kapitalismus v jeho ryzí a nefalšované podobě na krátké období v polovině devatenáctého století.²⁴

Otázka přechodné epochy

Jak Ticktin přiznává, současný kapitalismus zahrnuje časté znárodňování výroby a řízení cen, poskytování sociálního zabezpečení a sociální mzdy; nadto během dvou desítek let po druhé světové válce byl kapitalismus schopen dostát závazku k téměř plné zaměstnanosti. Jako takový má současný kapitalismus – a měl zejména v letech po druhé světové válce – rysy, které se nápadně podobají rysům SSSR. Pro Ticktina však takové sociálně demokratické rysy kapitalismu dvacátého století byly jednoduše příznaky úpadku kapitalismu v přechodné epoše. SSSR se tedy podobal současnému kapitalismu jen natolik, nakolik byly jak Rusko, tak západní kapitalismus součástí téže přechodné epochy: globálního přechodu kapitalismu v socialismus. Zatímco v SSSR byl „zákon hodnoty“ zcela popřen, na Západě nástup sociální demokracie znamenal jen jeho částečnou negaci.

Problémem Ticktinovy představy přechodné epochy není prostě jen restriktivní chápání kapitalismu, o němž jsme se už zmínili, ale i jeho restriktivní pojetí socialismu a komunismu. Pro Ticktina je socialismus – v duchu pravé tradice ortodoxního marxismu – v podstatě znárodněním výroby a směny, kombinovaným s demokratickým státním plánováním. Proto je podle Ticktina ruskou revoluci třeba chápat jako úspěšnou socialistickou revoluci, protože zrušila soukromé vlastnictví a položila základ

23) Tímto bodem se budeme mnohem podrobněji zabývat ve IV. díle *Čím byl SSSR?*

24) Znovu viz *Decadence Part III* v *Aufheben* č. 4 (léto 1995).

pro státní plánování pod dělnickou kontrolou. Teprve pak dělnický stát – díky zaostalosti a izolaci Sovětského svazu – zdegeneroval a ve výsledku uvíznul na půl cestě mezi kapitalismem a socialismem.

Jenže, jak tvrdili mnozí anarchisté a leví komunisté, ruská revoluce nikdy nebyla úspěšnou proletářskou revolucí. Revoluce neskončila debaklem jednoduše kvůli izolaci a zaostalosti Ruska – byť se mohlo jednat o důležité faktory – ale proto, že ruská dělnická třída nedokázala plně transformovat společenské výrobní vztahy. Toto selhání při přeměně výrobních vztahů znamenalo, že se dělnická třída skrze bolševické uchvácení moci sice možná zmocnila kontroly a ustavila „dělnický stát“, ale nezašla za kapitalismus. Proto nová státní byrokracie musela přijmout úlohu buržoazie při rozvoji výrobních sil za každou cenu.

Je-li tato pozice správná a Rusko se nikdy nedostalo za kapitalismus, pak se hrouťí základní hypotéza, o níž sám Ticktin přiznává, že je fundamentem jeho analýzy, a to že SSSR uvíznul v půli cesty mezi kapitalismem a socialismem. Nicméně Ticktinova představa, že SSSR byl pokřiveným systémem, protože byl na přechodu od jednoho výrobního způsobu ke druhému, je důležitým vhladem. Jak však budeme tvrdit ve IV. dílu tohoto textu, SSSR nebyl ani tak na přechodu k socialismu jako na přechodu ke kapitalismu. Než však o tom začneme uvažovat, podíváme se ve III. dílu podrobněji na různé teorie státního kapitalismu, které se vynořily z levě komunistické tradice.

Díl III:

**LEVÝ KOMUNISMUS
A RUSKÁ REVOLUCE**

Každá analýza SSSR nutně obsahuje nějaké fundamentální pojetí ruské revoluce. Trockistické přístupy, o nichž jsme uvažovali doposud, se všechny zakládají na pojmání ruské revoluce jako v podstatě proletářské revoluce, která jaksí zdegenerovala. Oproti tomu uvažování nad levě komunistickými teoriemi nám dovoluje tuto základní hypotézu zpochybnit, a proto skýtá důležité vhledy pro rozvoj teorie o tom, čím byl SSSR.

Zdálo se, že ruská revoluce poprvé ukázala, že dělníci fakticky mohou vyvrátit buržoazně kapitalistický stát a sami řídit společnost. Poté, co téměř všechny socialistické strany a odbory mainstreamového dělnického hnutí Druhé internacionály vlastenecky podpořily jatka první světové války, bolševici se zdáli znovu prosazovat internacionalistický revoluční marxismus. Jestliže však ruská revoluce byla zpočátku masivní inspirací pro proletáře z celého světa a byla tak jen prvním výbuchem v revoluční vlně, která ukončila válku, její pozdější dopad už tak jednoznačný nebyl. Slovo „komunismus“ se začalo pojít se systémem státní kontroly nad výrobními prostředky, který doprovázelo brutální potlačování veškeré opozice. Dělnickému hnutí na celém světě dominoval tento model „reálného socialismu“ a strany, které se na něj orientovaly. Úlohou těchto režimů a stran bylo udělat pro zabití myšlenky proletářské revoluce a komunismu víc, než by kdy dokázala obyčejná kapitalistická represe. Takže ti, kdo byli pro proletářskou revoluci, se museli odlišit od těchto oficiálních komunistických stran a vysvětlit, co se v Rusku stalo. A to byli leví komunisté neboli komunistická levice.

Co byla zač tato komunistická levice?

Komunistická levice se vynořila z krize marxistické sociální demokracie, která se naléhavě ozřejmila během války. Po celém světě se objevily levě komunistické proudy. Ti, které bychom spolu s Leninem mohli označit za levé komunisty, byli ve svých příslušných zemích obecně prvními revolučními militanty, které přitahovala ruská revoluce a Komunistická internacionála (Kominternu) založená v roce 1919. V některých zemích – zejména Německu a Itálii – zastávala většina těch, kdo zakládali tamní komunistické strany, levě komunistickou politiku. Jejich zkušenosti se však – dříve či později – dostanou do střetu s politikou prosazovanou z Moskvy a nakonec budou z Komunistické internacionály vyloučeni.

Dvěma hlavními křídly komunistické levice se povedlo přežít porážku revoluční vlny jako tradicím: Německo-holandské levici¹ (občas známé jako komunisté rad) a Italské levici (občas podle zakládajícího člena označované jako bordigisté). Jejich analýzy se sice ve všech bodech neshodovaly, ale definovalo je vnímání potřeby, aby komunistická revoluční politika byla fundamentálním rozchodem s politikou sociální demokracie. Takový rozchod nutně znamenal pokus o překonání dichotomie

1) Německá a holandská komunistická levice byly teoreticky i prakticky vzájemně propleteny. Dva z nejpřednějších teoretiků Strany komunistických dělníků Německa – Pannekoek a Gorter – byli Holanďané. Aktivisté Německé levice, kteří museli odejít do exilu, často hledali útočiště v Holandsku. Dále v textu tedy budeme obecně používat termín „Německá levice“ k označení celého tohoto politického proudu.

mezi politickým a ekonomickým, který byl pro teorii Druhé internacionály stěžejní.

Byť se neshodovaly na tom, kdy k tomu došlo, obě Levice vnímaly, že bolševická strana znovu sklouzla k sociálně demokratickým pozicím nebo je nikdy vlastně neopustila. Protože se identifikovaly jako revoluční a marxistické, společným problémem těchto proudů bylo porozumět tomu, co se stalo, způsobem, který by zůstal věrný jak revoluci, tak marxismu. Prohlásit Sovětský svaz za kapitalismus sice dovolovalo zaujmout proti němu revoluční pozici, ale obě Levice shledávaly nezbytným učinit tak způsobem, který by dával smysl z hlediska Marxových kategorií a chápání kapitalismu. Ze svých odlišných zkušeností vypracovaly velmi odlišné teorie degenerace ruské revoluce a kapitalismu, který v SSSR vznikl.

Tyto opozice vůči moskevské linii však do značné míry zastínila síla stalinismu v dělnickém hnutí a pozdější opozice vůči stalinismu, která vyrostla kolem Lva Trockého, vyhnaného vůdce Komunistické strany Ruska a jejího státu. Díky revoluční aureole a prestiži svého zakladatele se trockismus ustavil jako nejviditelnější a nejpočetnější opozice nalevo od oficiálního „komunistického“ hnutí. Obzvláště v Británii, která fakticky nezplodila svoji vlastní levě marxistickou tradici, mohl věrohodně oponovat stalinismu jakožto ryzí revoluční marxismus. Z tohoto důvodu jsme předchozí díly věnovaly prezentaci a kritice teorií SSSR, které vzešly z trockismu: ortodoxní trockistická teorie degenerovaného dělnického státu, variace Tonyho Cliffa na státní kapitalismus a nově na vlivu získávající Hillel Ticktin se svojí teorií Ruska coby specificky pokřivené a neudržitelné společnosti.²

Řekli jsme si, že slabinou všech těchto teorií bylo, že se pohybovaly v rámci určitého druhu ortodoxního marxismu. Identifikovaly se sovětským státem za Lenina a Trockého, protože na základě tradiční marxistické premisy, že socialismus je zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků skrze jejich plošné znárodnění státem, předpokládaly, že v Rusku proběhla úspěšná socialistická revoluce, která nějakým způsobem zdegenerovala. Neshodovaly se na tom, jaký typ systému takto vzniknul, ale obecně podle nich stál na absenci demokratické dělnické kontroly nad znárodněným majetkem. Pro trockismus je leninismus revoluční alternativou k Druhé internacionále a trockismus sám je revolučním pokračováním leninismu proti stalinismu. Existence komunistické levice však tento obrázek ohrožuje. Ukazuje totiž, že trockismus rozhodně nebyl jedinou marxistickou opozicí vůči stalinismu. Vlastně, jak ještě uvidíme, uvádí v pochybnost, zda trockismus vůbec byl nějakou „revoluční“ opozicí.

Avšak zatímco trockismus díky flexibilní taktice, kterou byl ochoten přijmout, mohl existovat na okrajích dělnického hnutí ovládaného stalinismem a sociální demokracií, leví komunisté, jejichž politika se fundamentálně orientovala na revoluční situace, byli do třicátých let redukováni na daleko menší a izolovanější existenci. Teprve poté, co se v roce 1956 a spolu s vlnou bojů, která odstartovala v letech šedesátých, začala prolamovat kontrola stalinismu nad revoluční imaginací, došlo k obnově zájmu o revoluční tendence nalevo od trockismu, jako byla třeba komunistická levice. Skupiny jako *Socialismus nebo barbarství* (a na ni napojená britská skupina *Solidarita*) a *Situacionistická internacionála* navázaly na důraz na rady a vlastní aktivitu dělníků, který byl základem pro Německou levici.³ Německá komunistická levice, která se deklarovala jako antileninistická, byla bezprostředně přitažlivější pro ty, kdo odmítali stalinismus a kritickou podporu, kterou mu poskytoval trockismus, než Italská levice,

2) „Trockého teorie Sovětského svazu jako degenerovaného dělnického státu“ a „Trockistická teorie SSSR jakožto formy státního kapitalismu“ v I. dílu a „Rusko jako výrobní nezpůsob“ v II. dílu tohoto textu.

3) K nejzajímavějšímu a nejdynamičtějšímu osvojování komunistické levice poněkud překvapivě nedošlo ani v Německu ani v Itálii, ale ve Francii. Zejména po roce 1968 tam vznikla taková moderní „ultralevicová“ tradice jako nikde jinde. V jejím rámci proběhlo méně „stranické“ osvojování komunistické levice. Příkladem je nedávno vydaná kniha *Jak komunistické hnutí mizí z dohledu a znovu se objevuje* (DAUVÉ a MARTIN, Knihovnička Starého Krtka 2011).

kteřá kladla důraz na stranu, a proto vypadala jako jiná verze leninismu. Po roce 1968 – částečně díky vnímané slabosti pouhé „radovecké“ či „libertinské“ opozice vůči leninismu – však došlo k obnově zájmu o Italskou levici, která byla druhou hlavní komunistickou levicí, jež po sobě zanechala tradici.⁴

V tomto textu se podíváme na různé teorie ruské, německo-holandské a italské komunistické levice. Některé další komunistické levice opomeneme, protože se jim nepodařilo předat dalším generacím žádné teoretické spisy o této otázce nebo protože tak jako, řekněme, Britská levice víceméně v otázce ruské revoluce následovaly Německo-holandskou levici.⁵ Naším východiskem bude ta komunistická levice, která se vyvinula v samotné ruské revoluci a která okusila Leninův hněv dříve než ty ostatní. Byť nelze říci, že by si Ruská levice vypracovala stejné těleso koherentní teorie jako ty dvě další, sama její blízkost událostem dodává jejím úvahám na významu.

Ruští leví komunisté

Na ruském levě komunistickém proudu je pozoruhodné, že se vynořil z prostředí nepodobného i podobného prostředí jeho evropských protějšků. Jak si ukážeme v následujících oddílech, Německá a Italská komunistická levice vznikly jako opozice vůči přizpůsobování se sociální demokracie buržoazní společnosti a vůči jejímu začleňování se do této společnosti. V Rusku byla situace poněkud odlišná. To bylo stále ještě převážně zemědělskou a rolnickou zemí pod autokratickou vládou cara a buržoazní společnost se tak ještě nestala dominantní, natož aby sociální demokracii dovolila etablovat se v ní. Samotný represivní charakter carského režimu ve skutečnosti znamenal, že gradualistický postoj s jeho důrazem na zákonné parlamentní a odborářské metody, který převládal v západní Evropě, v Rusku docela chyběl a obecně byla přijímána potřeba násilné revoluce. Revoluce v roce 1905 tuto potřebu potvrdila, protože došlo k masovým stávkám, zakládání sovětů, rozsáhlým rolnickým vzpourám – obecně k násilnému střetu revolučních dělníků a rolníků se silami státu. Ale zatímco tento kontext odděloval ruské sociální demokraty od jejich evropských protějšků, existovala mezi nimi i fundamentální kontinuita. Lenin se po celou dobu fakticky snažil zůstat věrný ortodoxním názorům marxismu Druhé internacionály a akceptoval Kautského – hlavního teoretika německé sociální demokracie – jako ideologickou autoritu.⁶ Zásadní pro tuto formu marxismu byla představa dějin nevyhnutelně se pohybujících správným směrem prostřednictvím koncentrace a centralizace výrobních sil, takže socialismus měl být jednoduše eliminací soukromé kontroly nad těmito silami skrze uchvácení státní moci a jejich sociálně demokratické řízení v zájmu celé společnosti. Ale zatímco rozvinutý charakter západoevropského kapitalismu znamenal, že v těchto zemích se tato teorie pojila s gradualistickým a parlamentním přístu-

4) V Británii je komunistická levice známá hlavně díky publikacím a aktivitám skupin, které se vynořily na počátku sedmdesátých let a tvrdily, že zastávají pozice komunistické levice. Nezasvěcencům se tyto skupiny při povrchním pohledu jeví jako party orientované na stranu, které se zase tak moc neliší od menších trockistických sekt. Ve většině zemí, kde je přítomná, existuje komunistická levice podobným způsobem.

5) Historie a pozice komunistických levic, které v některých zemích existovaly, byly fakticky zničeny – např. historie a postoje bulharské levice. Britskou komunistickou levici reprezentovala skupina Sylvie Pankhurstové okolo *Workers Dreadnought* (dříve *Woman's Dreadnought*) a skupina *Spur* z Glasgow, jejímž čelním mluvčím byl Guy Aldred. V otázce ruské revoluce z větší části následovaly Německou levici, takže se tu jimi nebudeme zabývat. Jejich dějiny dobře zpracoval SHIPWAY MARK, *Anti-Parliamentary Communism: The Movement for Workers Councils in Britain*, 1917-45 (Macmillan, 1988).

6) Podle leninistické mytologie se jasnozřivý Lenin rozešel se Sociálně demokratickou dělnickou stranou Ruska v otázce organizace a tím vytvořil revolučně marxistickou linii, jež předvíдалa a byla imunní vůči zradě revoluce, které podlehnou jak menševici, tak evropští sociální demokraté. Avšak, jak upozorňuje Debord i Dauvé, Lenin byl vždy loajálním kautskyistou – i když svého učitele obviňoval ze zrady.

pem, díky zaostalosti ruské společnosti nabírala revoluční podobu.

Revoluční stránka Leninova marxismu se oproti ostatním evropským vůdcům sociální demokracie nejjasněji projevila, když zaujal nekompromisní postoj revoluční opozice vůči válce.⁷ V této fundamentální otázce neměli ruští leví komunisté důvod neshodnout s Leninem. Nicméně k neshodám mělo dojít u jiných otázek jako třeba Leninův postoj k nacionalismu a jeho názor (do roku 1917), že v Rusku může dojít pouze k buržoazně demokratické revoluci. Následkem toho se mezi bolševiky zformovala opoziční levá frakce okolo Bucharina⁸ a Pjatakova. Ti tvrdili, že válka v Rusku uspišila velký rozvoj finančního kapitálu a státního kapitalismu, který umožňoval socialistickou revoluci. Tu v zásadě viděli jako otázku světové revoluce, jejíž součástí by mohlo být i Rusko. Klíčovým textem pro ně byl Bucharinův *Imperialismus a světová ekonomika*. Silně v něm čerpal z Hilferdinga, který byl v podstatě reformista, a tvrdil, že světový kapitalismus se – včetně Ruska – pohybuje směrem ke státně kapitalistickým trustům, kdy si stát přivlastňuje elita finančního kapitálu. Jeho interpretace politického významu tohoto vývoje však byla mnohem radikálnější než u Hilferdinga. „Symbióza státu a elity finančního kapitálu“ znamenala, že parlamentní cesta sociální demokracie je zatarasena a socialisté se musí vrátit k antietatistickému proudu v Marxově myšlení. Podmínkou socialismu je zničení státu. Pro ruskou situaci však na Bucharinově analýze imperialismu a státního kapitalismu bylo klíčové to, že ruským levým komunistům dovozovala opustit klasickou marxistickou linii (zastávanou menševiky i bolševiky), podle níž bylo Rusko připraveno jen na buržoazně demokratickou revoluci.

Ale navzdory Leninově počátečnímu nepřátelství ke kacířským myšlenkám vycházejícím z této levé frakce⁹ dal po únorové revoluci najevo, že jeho pravověrnost mu nemůže zabránit v otevřenosti vůči událostem. Když si bolševické vedení myslelo, že na obzoru je dlouhé období rozvoje buržoazní společnosti, z neutuchajícího konání dělníků a rolníků bylo jasné, že revoluční období rozhodně ještě neskončilo. Dělníci zakládali závodní výbory a militantně zpochybňovali autoritu kapitalistů ve výrobě; rolníční vojáci dezertovali z fronty a zabírali půdu. Zdálo se, že v roce 1917 Leninova reakce na toto dění a proti bolševickému vedení navazuje na všechny zásadní pozice levě komunistické tendence ve straně. V *Dubnových tezích* volal po proletářské socialistické revoluci. Aby toto volání marxisticky ospravedlnil, v *Hrozící katastrofě a jak jí čelit* tvrdil, že válka ruskou společnost revolucionizovala rozvojem státního kapitalismu. Mezitím sepisoval *Stát a revoluci*, což bylo jeho nejméně sociálně demokratické dílo; dokonce v něm oceňoval holandského levého komunistu Pannekoeka. Vzhledem k nyní jasně revoluční linii bolševické strany se logicky stala pólém pro přeskupování revolučních sociálních demokratů a radikalizovaných dělníků. Všechny, kdo byli proti válce a za další pokračování revoluce, to táhlo k bolševikům: Trockého stoupence, mnoho levých menševiků, ale především obrovské množství radikalizovaných dělníků. A tak revolucionáři s politikou, která měla nejbliže

7) V tomto ohledu jasná Leninova linie vedla ke spolenectví bolševiků s evropskou komunistickou levicí – zimmerwaldská levice – které se později rozpadlo kvůli Leninovu odmítnutí spolupracovat s těmi, kdo zavrhovali pravici.

8) Bucharin je známější pravicovými pozicemi, které zaujímal ve dvacátých letech. Až do roku 1921 byl však čelní postavou levice strany, která měla v mnoha ohledech blíž k evropským levým komunistům než k Leninovým velice ruským perspektivám.

9) Lenin obzvláště opovrhoval pozicí, v níž Pjatakov vykresloval revoluci: „Tento proces [sociální revoluci] si představujeme jako jednotnou akci proletářů všech [!] zemí, kteří smažou hranice buržoazního [!] státu, kteří strhnou hraniční přechody [nádavkem ke ‘smazání hranic’?], kteří vyhodí do vzduchu [!] národní jednotu a ustaví jednotu třídní.“ {poznámky Lenin} Na což Lenin odpovídá: „Sociální revoluce nemůže být jednotnou akcí proletářů všech zemí z toho prostého důvodu, že většina zemí a většina světového obyvatelstva zatím ani nedospěla nebo sotva dospěla do kapitalistického stádia vývoje... Pro socialismus jsou zralé jen vyspělé země západní Evropy a severní Ameriky. Sociální revoluce může přijít jenom v podobě epochy, která bude kombinovat občanskou válku vedenou proletariátem ve vyspělých zemích s celou řadou demokratických a revolučních hnutí... u nerozvinutých, zaostalých a utiskovaných národů.“ LENIN, *The nascent trend of Imperialist Economism*, říjen 1916, s. 50-52.

k evropským levým komunistům, nebyli tak jako oni poměrně malými menšinami bojujícími uvnitř sociálně demokratických stran proti jejich jasně nerevoluční politice, nýbrž tvořili značnou část strany – bolševiků – jejíž vůdce Lenin, jak se zdálo, akceptoval mnohé z jejich teoretických pozic, a co víc přiměl stranu, aby podle nich jednala, když svrhla prozatímní vládu a prohlášovala, „Všechnu moc sovětům.“

Organická rekonstrukce: zpět k ortodoxii

Jestliže se v roce 1917 zdálo, že Leninova revoluční stránka se rozešla se sociálně demokratickou ortodoxií a jestliže se levičákům zdálo, že Lenin se stal jedním z nich, brzy po říjnu o tom začnou pochybovat. V jeho myšlení se totiž ozřejmila dichotomie mezi politickými a ekonomickými aspekty revoluce. Podle Lenina proletářský charakter revoluce zaručovala politická moc proletářské strany; „ekonomická“ témata, jako vztahy ve výrobě, nebyla podstatná. Leninova pozornost se tak znovu stále víc obracela k zaostalosti Ruska, jeho nezralosti pro bezprostřední společenskou transformaci a tak i k paradoxní představě, že státně kapitalistický ekonomický vývoj pod řádným politickým vedením strany by mohl být tou nejlepší cestou k socialismu. Tento obrat v Leninově myšlení nejprve zastírala jiná otázka: jak reagovat na mírové podmínky, které si na brestlitevských jednáních kladlo Německo. Zatímco skupina známá jako Leví komunisté byla pro odmítnutí těchto podmínek a přeměnu imperialistické války ve válku, ne-li přímo revoluční, tak v defenzivně revoluční partyzánskou válku,¹⁰ Lenin trval na přijetí německých mírových podmínek. Tvrdil, že míru je zapotřebí za každou cenu, aby se revoluce v Rusku konsolidovala; aby získali „svobodu pokračovat v budování socialismu doma“.¹¹

Levice znovu odpověděla zdůrazňováním internacionalistické perspektivy a tvrdila, že imperialistický mír s Německem by byl stejně nebezpečný jako pokračování imperialistické války. Takový mír by posílil Německo, které začátkem roku 1918 čelilo masivní vlně divokých stávek, a tak by působil proti vyhlídce na světovou revoluci. Takže Leninova zřejmá volba dočasně upřednostnit konsolidaci ruské revoluce před šířením světové revoluce byla podle nich špatná. Tvrdili, že přijetím omezené, národně orientované perspektivy v Brestu Litevském nedojde ke konsolidaci „budování socialismu“, ale kontrarevolučních sil v Rusku. Jako takoví tedy leví komunisté tehdy byli prvními zastánci názoru, že socialismus v jedné zemi je nemožný.

Postoj Levých komunistů měl zprvu většinovou podporu ruské dělnické třídy, ale jak Německo zahájilo ofenzivu, tato podpora uvadla. Převážily pak Leninovy argumenty, které energicky prosazoval a které vedly k brestlitevské smlouvě, v níž bolševická vláda souhlasila s německou anexí nesmírné části území, na němž propukla revoluce, včetně pobaltských států, Ukrajiny a části Běloruska.¹²

Obětování světové revoluce pro národní „budování socialismu“ bylo tím horší, čím jasnější bylo, co přesně tímto termínem Lenin myslel. Jelikož bolševici neměli moc jasný plán, co dělat hospodářsky po uchvácení moci, prvních pět měsíců charakterizovala samostatná aktivita a kreativita dělníků. Ti považovali svržení prozatímní vlády za signál k intenzifikaci a rozšiřování expropriací továren a nahrazování kapitalistické kontroly formami přímé dělnické kontroly. Tento proces neiniciovala bolševická vláda, ale sami dělníci skrze sověty a zejména skrze závodní výbory. Bolševici v tuto chvíli museli neochotně či ochotně plavat po proudu. Toto období bylo vrcholem autoaktivity proletariátu: živelné hnutí

10) Důvodem, proč Leví komunisté změnili svoji pozici z navrhování revoluční války v defenzivně revoluční partyzánskou válku, ve skutečnosti byla otevřenost k Leninovým argumentům, když poukazoval na to, že jít do revoluční války by bylo nerealistické vzhledem k masivní únavě válkou a dezerci rolníků z fronty.

11) Projev z 28. 7. 1918: *Collected Works*, svazek 28, s. 29.

12) Na tomto území se nalézalo 60 milionů lidí, poloviny průmyslových firem, tři čtvrtiny oceláren a téměř všechny uhelné doly.

dělnické socializace výroby, které bolševici s křížkem po funose legitimizovali (bylo by možné tvrdit, že rekuerovali) heslem „Vyvlastnit vyvlastňovatele“ a svými dekrety o dělnické kontrole a znárodnění podniků. Dělníci byli euforičtí z komunistických možností zrušení vykořisťování a kontroly nad jejich vlastním osudem.

Do jara (po podpisu brestlitevské smlouvy) však Lenin přiměl bolševiky, aby iniciovali jinou ekonomickou politiku zvanou Nový kurs, která zahrnovala smířlivější postoj k „tvůrčím prvkům“ v podnikatelských kruzích. Lenin sice zcela nezavrhoval to, co dělníci provedli, ale poslal jim jasné poselství, že zašli příliš daleko. Odteď mělo být jejich konání limitováno a kontrolováno. Místo něj se měly zřízovat společné státní a soukromé kapitalistické trusty. Základní ideou patrně byla smíšená ekonomika se spoluprací mezi veřejným a soukromým sektorem. Ačkoli menševici tato opatření vítali jako odklon od „iluzorní honby za socialismem“ a příklon k umírněnější a realistické cestě, Lenin se stále snažil od menševiků odlišit a říkal, že dokud stát zůstává v rukou proletářské strany, ekonomika nezdegeneruje v normální státní kapitalismus. Příznačné je, že rubem tohoto zaostření na „proletářský stát“ bylo, že zatímco Lenin chtěl návrat ke kapitalistickým metodám hospodářské organizace, nepovažoval za potřebný další hlavní požadavek menševiků: nezávislou dělnickou organizaci. Jak Lenin říkal, „za kapitalismu byla obrana dělnických zájmů úkolem odborů, ale od té doby, co moc přešla do rukou proletariátu, brání dělnické zájmy sám stát, který je ve své podstatě dělnickým státem.“

A právě proti tomuto Novému kursu se Leví komunisté stavěli ve svém pamfletu¹³ uveřejněném v reakci na mírovou smlouvu. Identifikovali v něm mírovou dohodu jako ústupek rolníkům a jako posun k „maloburžoazní politice nového typu“. V byrokratické centralizaci spatřovali útok na nezávislou moc sovětu a na samostatnou aktivitu dělnické třídy a varovali, že takovými prostředky se ustavuje něco zcela jiného než socialismus. Jazyk Nového kursu hovořící o soužití s kapitalistickými živly v Rusku byl nazírán jako projev toho, co se už dřív ukázalo s Leninovou brestlitevskou ochotou ke kompromisu s imperialismem, jmenovitě celkové směřování ke kompromisu se silami mezinárodního i domácího kapitálu. Leví komunisté varovali, že pod rouškou argumentů o záchraně a obraně sovětské moci v Rusku pro účely pozdější mezinárodní revoluce, dojde k tomu, že „veškeré úsilí bude napřeno k posilování rozvoje výrobních sil směrem k 'organické rekonstrukci', přičemž se bude odmítat další bourání kapitalistických výrobních vztahů a dokonce bude probíhat jejich částečná obnova.“ V Rusku tak nešlo o obranu budování socialismu, nýbrž: „systému státního kapitalismu a maloburžoazních ekonomických vztahů. Obrana 'socialistické vlasti' se pak ve skutečnosti ukáže být obranou maloburžoazní vlasti podléhající vlivu mezinárodního kapitálu.“

Leninovy argumenty pro státní kapitalismus versus leví komunisté

Není žádným překvapením, že Lenin byl nucen reagovat na tato obvinění, že sleduje státně kapitalistickou hospodářskou politiku. Objevné však je, že když tak učinil v *Hlavním úkolu dneška – O „levém“ dětinství* a v *Nejbližších úkolech sovětské moci*, neospravedlňoval nová opatření jako formu socialismu, ale plně schvaloval státní kapitalismus a tvrdil, že pro Rusko to bude pokrok. Nyní tedy zpochybňoval své předchozí argumenty, že Rusko je součástí světového státního kapitalismu a je tedy zralé pro socialismus, které se zdály být nezbytné k ospravedlnění proletářské revoluce v roce 1917. Lenin se tak znovu vrátil k představě, že Rusko je zaostalé. Do popředí vystoupila teorie přechodu založená na Druhé internacionále a její akceptaci lineární posloupnosti „progresivních“ stádií. Poznamenal, že všichni by se shodli, že to, že je Rusko na přechodu, znamená, že obsahuje prvky socialismu i kapi-

13) *Theses on the Current Situation* (1918), *Critique*, Glasgow 1977. Rovněž v DANIELS, *Documentary History of Communism*. Odkazy jsou na tyto publikace.

talismu, ale podle něj teď byla skutečná situace ještě komplikovanější. Na modelu, který jak uvidíme, byl klíčem k jeho názoru, Lenin dokazoval, že zaostalost Ruska znamenala, že ve skutečnosti se v něm kombinovalo pět typů ekonomických struktur:

- „1) patriarchální, tj. v značné míře naturální, rolnické hospodářství;
- 2) malovýroba zboží (sem patří většina rolníků prodávajících obilí);
- 3) soukromohospodářský kapitalismus;
- 4) státní kapitalismus;
- 5) socialismus.“

Tvrdil, že Rusko sice udělalo politický pokrok, ale ekonomicky nebylo dostatečně vyspělé pro přímý přechod k socialismu. Státní kapitalismus, o němž si dříve spolu s levými komunisty myslel, že už do Ruska dorazil, podle něj teď byla jen skořápka proděravělá nižšími formami ekonomiky. Tvrdil tak, že skutečná bitva v Rusku neprobíhá mezi socialismem a kapitalismem, nýbrž mezi státním kapitalismem a socialismem na jedné straně a všemi dalšími ekonomikami na straně druhé. Tvrdil, že hospodářský růst a dokonce ekonomické přežití závisí na státně kapitalistických opatřeních. A proto argumentoval pro vyplácení vysokých platů buržoazním specialistům, rozvoj přísné registrace a kontroly s tvrdými tresty pro ty, kdo je poruší, vyšší produktivitu a intenzitu práce, úkolovou práci a „vědecké a pokrokové“ prvky Taylorova systému.

U Lenina se nade vším klenul opakovaný požadavek „kázně, kázně, kázně“ a tu ztotožňoval s tím, že dělníci přijmou vedení jednoho muže – tedy „bezpodmínečné podřízení se vůli jednotlivce“. Argumenty levice, že se tak potlačuje třídní autonomie a vzniká hrozba zotročení dělnické třídy, Lenin prostě odmítal tvrzením, že „mezi sovětským (tj. socialistickým) demokratickým a použitím diktátorské moci jednotlivců není naprosto žádný zásadní rozpor.“ [s. 317] Šlo jen o to naučit se „spojovat bouřlivý schůzový demokraticismus pracujících mas, kypící jako jarní příval, vystupující ze všech břehů, s železnou kázní při práci, s tím, že se v práci bezpodmínečně podřídíme – vůli jednotlivce, sovětského ředitele.“ [s. 320] Pro Lenina bylo důležité to, že dokud tato opatření zaváděl proletářský stát, mohl zabránit sestupu po příčkách žebříku a připravovat se na konečný posun směrem k socialismu.

Levicová opozice vůči tehdejší Leninově linii měla dva hlavní proudy, které částečně odrážely rozdělení levých komunistů v roce 1918. Jedna strana, kterou bychom mohli nazvat „technokratickou“, zdůrazňovala opozici právě vůči tomu, co menševici vítali: jmenovitě vůči navrhovaným kompromisům se soukromými kapitalisty. Tvrdili, že kdokoli kontroluje ekonomiku, bude kontrolovat i politiku, takže hospodářská moc kapitalistů rozloží moc sovětu a výsledkem bude „skutečný státně kapitalistický systém“ a vláda finančního kapitálu. Druhý proud levě komunistické kritiky směřoval proti opětovnému zavádění autoritářských kapitalistických vztahů a metod ve výrobě. Jak tvrdil obzvláště Ossinskij, vedení jednoho muže a další nastolování kapitalistické kázně zadusí aktivní účast dělníků na organizaci výroby; taylorismus z dělníků dělá přívěsky strojů a úkolové mzdy nastolují ve výrobě individualistické a nikoli kolektivní odměňování, takže dělníkům vštěpují maloburžoazní hodnoty. Celkem vzato byla tato opatření správně chápána jako opětovná přeměna proletářů ve výrobě z kolektivního subjektu zpět v atomizované objekty kapitálu. Tvrdilo se, že dělnická třída musí uvědoměle participovat na ekonomickém i politickém řízení. V této nejlepší tendenci v rámci Levých komunistů z roku 1918 se kladl důraz na problém s kapitalistickou výrobou, která je tím, co dělníky mění v předměty, a na její překonání, které leží v jejich vědomé tvořivosti a participaci, což připomíná Marxovu kritiku odcizení. Takto argumenty ruských levých komunistů vyjadřovaly a odrážely reakce a vzdor dělníků vůči státně kapitalistickému směřování bolševiků a aspirace dělníků na skutečnou transformaci společenských vztahů. A v tom spočívá jejich význam. Takovéto smýšlení se táhlo napříč levými opozicemi,

i když jejich loajalita vůči straně jim do roku 1921 obecně zabránila v podpoře praktických projevů odporu ze strany dělníků. Jak řekl Ossinskij:

„Stojíme za budováním proletářské společnosti prostřednictvím třídní tvořivosti samotných dělníků a ne despotických nařízení kapitánů průmyslu. Neví-li sám proletariát jak vytvořit nutné předpoklady socialistické organizace práce, nikdo to za něj neudělá a nikdo ho k tomu nemůže donutit. Pozvedne-li se proti dělníkům bič, ocitne se v ruce společenské síly, která je buď pod vlivem jiné společenské třídy, nebo je v ruce sovětské moci... Socialismus a socialistickou organizaci zřídí sám proletariát nebo nebudou zřízeny vůbec: místo nich vznikne něco jiného – státní kapitalismus.“¹⁴

Tyto Ossinského argumenty představovaly ten nejlepší prvek z postojů levých komunistů: vědomí, že kreativita mas a autonomie dělníků jsou pro posun ke komunismu zásadní a tedy, že znárodnění či zestátnění výroby nestačí. Leninův názor byl, že přímá dělnická kontrola nad jejich vlastní aktivitou je otázkou budoucnosti a zatím, že je potřeba železná kázeň.

„Válečný komunismus“

Podmínky občanské války a imperialistické invaze, do nichž se Rusko propadlo ve druhé polovině roku 1918, proměnily i podmínky debaty a rozbily Levé komunisty jako soudržnou opozici. Na jednu stranu tam, kde alternativou k bolševikům byly bílé armády odhodlané restaurovat starý řád, kritika dělníků a rolníků vůči opatřením strany se zmírňovala. Ale krom této pragmatické otázky občanská válka rovněž odhalila nedostatečnost základů, na nichž stála většina levě komunistické kritiky. Uvážíme-li, že pro mnohé levé komunisty se jejich kritika Nového kursu a následná obžaloba státního kapitalismu zakládaly hlavně na kompromisu se soukromými kapitalisty a na vnímaných ústupcích rolnictvu, tváří v tvář tomu, čemu se říkalo „válečný komunismus“, už neměli skoro co kritizovat. Nejen, že proběhla celá vlna znárodnování, která fakticky vymazala předchozí úlohu soukromých kapitalistů, ale jestli válečný komunismus něčím nebyl, tak systémem založeným na ústupcích rolnictvu. Proto se pro ně stalo obtížným označovat Rusko za státní kapitalismus.

Technokratické křídlo Levých komunistů vlastně zašlo až tak daleko, že „válečný komunismus“ vítalo jako skutečný posun ke komunismu. A když válečný komunismus vyústil v masivní inflaci, která fakticky vymazala peníze, rovněž v tom vidělo obecný posun k naturální ekonomice, kde se všemožné transakce – dokonce i mzdy – obešly bez peněz. Autoemancipační křídlo (které poskytlo jak původní argumenty, tak personální obsazení pozdějším levým opozicím Demokratických centralistů a Dělnické opozice) zaujalo opatrnější stanovisko. Mělo sklon zaměřovat svoji kritiku na nadměrnou centralizaci moci a byrokraticko kapitalistické metody státního hospodářství, proti nimž kladlo obnovu moci a místní iniciativy sovětu a dalších dělnických orgánů. Ale bez ostatních složek jejich předchozí kritiky a vzhledem k tomu, že Lenin sám připisoval státnímu kapitalismu – se všemi jeho metodami řízení – pokrokovou úlohu, levé opozice přestaly o státním kapitalismu hovořit.

Že se dopustily chyby, když si spletly válečná opatření s krokem směrem k socialismu, se ozřejmilo s koncem války, kdy se bolševici snažili opatření válečné ekonomiky ještě vystupňovat.¹⁵ Mýlnost spojování státní kontroly se socialismem, přestože se zintenzivňovaly kapitalistické výrobní vztahy, se ozřejmila, když dělníci a rolníci na svoji materiální situaci reagovali vlnou stávek a vzpour. Zejména kronštadtská revolta odhalila gigantickou propast mezi státem a dělnickou třídou. Navzdory této obecné nespokojenosti mimo stranu i uvnitř ní Lenin odpověděl na jednu stranu Novou ekonomickou

14) „On the Building of Socialism“, *Kommunist* č. 2, duben 1918, v DANIELS, s. 85.

15) Klasickým příkladem je Trockého podpora pro militarizaci práce. Viz *Terrorism and Communism*.

politikou (NEP) a na druhou stranu zákazem frakcí se slavným prohlášením, které mělo režim nadále charakterizovat: „Tu a tam s puškou, ale ne s opozicí; už máme dost opozice.“

Nová ekonomická politika: nová opozice

Potom je důležité pochopit, že NEP, který byl v zásadě návratem k umírněnému státnímu kapitalismu prosazovanému Leninem v debatě o Novém kursu, neznačil odklon od komunismu, ale pouze změnu ve formě státního kapitalismu. Pro Novou ekonomickou politiku (NEP) byla stěžejní změna vztahu k rolnictvu, kdy naturální progresivní zdanění nahradilo státní rekvizice a dalo rolníkům svobodu obchodovat za účelem zisku se vším, co jim po zdanění zbylo. Svobodný obchod, který nikdy nezmišel, byl teď legální. Na průmyslové frontě byla malovýroba totálně odnárodněna a řada továren – byť ne ty největší – znovu pronajata jejich původním majitelům, aby je provozovali na kapitalistické bázi. Pro dělnickou třídu bylo opětovně zavedeno vyplácení mezd v hotovosti a poplatky za dříve bezplatné služby. Příkazová ekonomika z let „válečného komunismu“ byla opuštěna ve prospěch provozování ekonomiky na komerčním základě. Nicméně řízení ekonomiky zůstalo pod státní kontrolou a dál se rozvíjela báze systematického státního plánování, např. co se týče prognostiky atd. Sama kontinuita mezi *Novým kursem* a NEPem se rovněž ukazovala v tom, že když se Lenin snažil ospravedlnit NEP v brožuře *O naturální dani*, přetisknul v ní rozsáhlé pasáže své dřívější kritiky Levých komunistů, včetně modelu ruské ekonomiky postaveného na „pěti společensko-hospodářských soustavách“.

V roce 1921 Lenin odpověděl na obžalobu státního kapitalismu ze strany Dělnické opozice stejně, jako v roce 1918 odpověděl Levým komunistům, tedy že státní kapitalismus by byl obrovským krokem vpřed od aktuálního stavu Ruska, tj. od „kapitalismu malovýrobců se státem kontrolovaným stranou dělnické třídy“.¹⁶ Na režimu, který se v době NEPu rozvíjel, bylo klíčové to, že ekonomické ústupky soukromému kapitalismu doprovázela intenzivnější politická represe, zákaz frakcí ve straně a intolerance ke všem nezávislým politickým tendencím v dělnické třídě. Jak později postřehnul Ciliga, před NEPem mělo potlačování levé opozice různou intenzitu, ale po jeho zavedení byla veškerá opozice potlačována ze zásady a zacházení s vězni se zhoršovalo.¹⁷

A právě v tomto kontextu politické represe a opětovného zavádění kapitalistických forem v ekonomice vzniklo několik opozičních skupinek, které znovu přišly s pojmem státní kapitalismus. Společně měly tyto nové skupiny to, že na rozdíl od předchozí levé komunistické tendence a pozdější Trockého Levé opozice učinily rozhodný rozchod s bolševickou stranou. Jednou takovou skupinou, která vznikla, byla Dělnická pravda soustředěná kolem Leninova starého levicového protivníka, Bogdanova. Když vydali *Výzvu*, která začínala slavnou Marxovou větou, že „osvobození dělníků mohou uskutečnit jen dělníci sami,“ tvrdili, že bolševická strana už není proletářskou stranou, ale spíše novou vládnoucí třídou, a proto volali po nové straně.¹⁸

Největší dopad na třídu však měla zprvu teoreticky zmatenější Dělnická skupina soustředěná kolem Mjasnikova. Hlavním opozičním proudem byla Dělnická opozice, která se sice zdála podporovat dělnickou třídu, ale v podstatě požadovala přenos moci z jedné stranické frakce na druhou, jmenovitě na tu organizovanou v odborech. Mjasnikov a jeho stoupenci v této otázce odmítali jak státní hospodářské orgány, tak odborové svazy jakožto zbyrokratizované formy a svojí argumentací pro návrat

16) *O naturální dani (Význam nové politiky a její podmínky)*, *Vybrané spisy II*, Svoboda, Praha 1950, s. 674-703. Zde analyzuje poměr malovlastnického kapitalismu ke státnímu kapitalismu v roce 1921. Tento text se stane klíčem k Bordigově chápání SSSR.

17) I za těch nejhorsších chvílí během občanské války dávali bolševici ostatním socialistům a anarchistům větší svobodu. Příkladem může být proměnlivý vztah k Machnovým partyzánům. Viz CILIGA, *The Russian Enigma*, s. 251.

18) *Výzva skupiny Dělnická pravda* v DANIELS, *Documentary History of Communism*, s. 221.

moci sovětům, implicitně zpochybňovali stranu. Mjasnikov vyčníval ještě víc, protože nepodpořil potlačení Kronštadtů, které označil jako propast, kterou strana překročila. Tato ochota k rozchodu se stranou byla zásadní, protože až do té doby opozice sice reflektovaly mimostranickou nespokojenost, ale zůstávaly s ní nerozlučně spjaty, přičemž spásu hledaly v organizačních změnách, které zcela zjevně k ničemu nevedly.

V roce 1923 vyprodukovali *Manifest* apelující jak na ruský, tak na mezinárodní proletariát. Místo teoretických úvah se jejich popis NEPu jakožto zkratky pro „Novou exploataci proletariátu“ jednoduše snaží vyjádřit podmínky, kterým dělníci čelili. Odsoudili útoky na dělnickou třídu, které bolševický režim prováděl, přičemž se v jejich argumentaci ozývala Luxemburgová¹⁹: „buržoazie nemá a nebude mít lepšího advokáta než ‘socialisty všech zemí, protože ti mají schopnost dezorientovat svými frázemi proletariát.’“ Nebo znovu: „výdobytkům ruské proletářské revoluce hrozí velké nebezpečí, a to ani ne tak zvenčí jako zevnitř.“ Vyjádřením tohoto důrazu na světové proletářské hnutí Dělnická skupina zaujala rozhodně internacionalistickou linii. Byli si totiž jisti, že jediná naděje ruského proletariátu spočívá v revoluci v jiných zemích. Tvrdili, že bolševická politika „jednotných front socialistů“ a dělnických vlád působí proti této naději na světovou revoluci.²⁰

Skutečný význam skupiny však spočíval ve skutečnosti, že svoji kritiku státně kapitalistického směřování bolševiků dovedli až k jejímu logickému závěru, kterým byla podpora proletářské opozice proti režimu. Koncem roku 1923 vypukla vlna stávek a Dělnická skupina se do ní zapojila, přičemž její *Manifest* si mezi proletariátem získával vliv, což si vyžádalo její urychlené potlačení tajnou policií. Brzy se tak její existence přesunula do vězeňských táborů nebo do exilu. Právě tam se přestali zaměřovat na NEP a začali zpochybňovat válečný komunismus. Tam v táborech, kde pokračoval – jak Ciliga postřehнул – všude jinde potlačený politický život, se jejich státně kapitalistická analýza stávala čím dál tím vlivnější. Svoji kritiku rozšířili i na ten druh „socialismu“, který se bolševici snažili vytvořit ještě před NEPem, přičemž tvrdili, že ve skutečnosti se jednalo o byrokratický státní kapitalismus, protože se zakládal na donucování dělnické třídy a ne na svobodné tvořivosti třídy.

Podívali jsme se tedy na ty argumenty Ruské levice, které jsou nejpoučtivější pro pochopení revoluce. Význam Levých komunistů z roku 1918 nespočíval jen ve skutečnosti, že hned od začátku tvrdili, že je tu nebezpečí, že by z revoluce nemusel vzejít socialismus, nýbrž kapitalismus, ale také v tom, že Lenin při svých půtkách s nimi zcela výslovně odhalil svoji podporu „státnímu kapitalismu“. A význam Mjasnikovy Dělnické skupiny spočívá v tom, že byla tou nejdůležitější ze skupin, které po roce 1921 dovedly kritiku státně kapitalistického směřování bolševiků k jejímu logickému závěru, kterým byla podpora proletářské opozice proti režimu. Jejich střet s ruským státem byl daleko konzistentnější a koherentnější než u Trockého Levé opozice. Nemůžeme však říci, že přišly s teoretickými argumenty, které by solidně podložily teorii státního kapitalismu. Nyní se podíváme na ty evropské tendence, s nimiž se kontaktovaly, abychom zjistili, jestli byly úspěšnější.

19) Když Luxemburgová mluví o SPD, říká: „vojsko starého řádu nezasahuje ve jméno vládnoucích tříd, ale pod praporem ‘sociálně demokratické strany.’“ Dělnická skupina provedla evidentní a nutné rozšíření této kritiky SPD na radikálnější sociální demokracii, kterou nakonec představovali bolševici.

20) Jak velmi výmluvně napsali: „proč Zinověv nabízí Scheidmanovi a Noskemu [sociální demokraté zodpovědní za porážku německé revoluce] ministerské křeslo a ne šibenici?“

Německo-holandská komunistická levice

V Německu začátek století charakterizovalo napětí mezi oficiálními a neoficiálními projevy síly dělnické třídy. Na jedné straně Sociálně demokratická strana (SPD), která založila a ovládala Druhou internacionálu, vyrostla do bezprecedentních rozměrů (málem se stala 'státem ve státě') a dostávala stabilně narůstající podíl hlasů ve volbách. Na druhé straně tu byla i vyšší militantnost a radikalizace třídního boje, které se projevovaly v rostoucím počtu stávek a vysazení z práce²¹ – bojů, které v mnoha případech přesahovaly ekonomické požadavky a nabíraly masového a politického charakteru. Zatímco radikálně levicový proud v SPD je chápal jako cestu, po které jde třída k revoluci, mainstreamové stranické a odborové vedení se stavělo proti těmto novým formám třídního boje. V nadcházejících letech mělo dojít k drastickému střetu obou projevů dělnické třídy. Vždyť přímý boj mezi třídou a kapitálem se stane bojem revoluční tendence proletariátu se sociální demokracií stranící kapitálu a představující kapitál.

Kontrarevoluční charakter gradualistické praxe SPD poprvé nemilosrdně vyšel na světlo, když strana v zájmu přípravy na další volby zakročila a demobilizovala vlnu průmyslových bojů a rozruchu kolem všeobecného hlasovacího práva, která se v roce 1910 valila Pruskem. Ačkoli to vedlo k zuřivým hádkám mezi Kautským a vynořující se radikálně levicovou tendencí o strategii, teprve válka přiměla tyto opozice, aby se posunuly k rozchodu se stranou. Přestože vždy byly proti imperialistickým válkám, SPD a odbory se přiklonily k sociálpatriotismu: strana hlasovala pro válečné úvěry a odbory podepsaly pakt o udržení válečné výroby a zabránění stávkám. Výsledkem byl vznik dvou hlavních opozičních tendencí: levě komunistické tendence, která se odštěpila od strany, a Spartakovců, kteří se nejprve snažili zůstat ve straně a reformovat ji zevnitř. Jejich odlišné reakce na příklon SPD k sociálpatriotismu však byly charakteristické pro nadcházející události. Zatímco leví komunisté se po celou dobu budou stavět na stranu revoluce, spartakovské vedení se nikdy nedokázala zcela rozejít se sociálně demokratickými koncepcemi.

Německá revoluce: rozchod se sociální demokracií

Podpora SPD pro válku byla sice důležitá pro vznik radikální levicové tendence, ale teprve tváří v tvář německé revoluci se velkému množství dělníků ozřejmil vyloženě kontrarevoluční charakter sociální demokracie. Pro revolucionáře a třídní boj v Německu byla ruská revoluce obrovskou inspirací. Začátkem roku 1918 došlo k vlně masových divokých stávek. A ačkoli SPD dostala tyto boje pod pokličku, opozice dál rostla. Nakonec v listopadu vypukla revoluce, když vzpoury námořníků a všeobecné zakládání dělnických rad ukončilo první světovou válku. Vládnoucí třída věděla, že revoluční vlnu nemůže rozhodně zadržet a tak se obrátila na sociální demokracii, aby zachránila národ, a jmenovala vůdce SPD kancléřem. Sociální demokraté věděli, že přímou konfrontací se nikam nedostanou a tak se rozhodli zničit rady zevnitř. Spartakovci, uvěznění v „centristické“ frakci sociální demokracie, se mohli jen dívat, jak tato pomáhala SPD v jejím úkolu. SPD se tak podařilo získat většinu hlasů na prvním Celonárodním sjezdu dělnických a vojenských rad pro volby do ústavodárného shromáždění a pro rozpuštění rad ve prospěch tohoto parlamentu. Ve stejnou dobu odbory ruku v ruce s managementem pracovaly na propuštění revolučních dělníků a na zničení nezávislé aktivity rad v továrnách. „Rady proti parlamentu a odborům“ se tak stalo heslem revolucionářů.

Když si uvědomili hloubku svého selhání, Spartakovci se odtrhli od sociální demokracie a spojili

21) V letech 1890 až 1899 se stávek a vysazení z práce účastnilo 450 000 dělníků; v letech 1900 až 1904 to bylo 475 000. A jen v roce 1905 toto číslo dosáhlo 500 000.

se s levými komunisty, aby vytvořili Komunistickou stranu Německa (KPD). A v lednu 1919, během dní její zakládající konference, byla KPD otestována v boji. Předčasně vyprovokování vládou k činu revoluční dělníci v Berlíně se pokusili svrhnout vládu SPD ve prospěch republiky rad. KPD se postavila na stranu povstání, které rozdrtily *Freikorps* ministra SPD Noskeho – dobrovolnická armáda protofašistických bývalých důstojníků a vojáků. Spartakovští vůdci Luxemburgová a Liebknecht byli zatčeni a zavražděni. Během následujících měsíců byly podobně izolovaně potlačeny pokusy o revoluci v Bavorsku, Brémách, Wilhelmshavenu a dalších místech. Sociální demokracie tak skrze ozbrojenou sílu, když jí bylo zapotřebí, ale hlavně skrze ideologické panství její a jejích odborů nad dělnickou třídou porazila revoluci a zachránila německý kapitalismus.

Uvnitř třídy však také docházelo k procesu radikalizace. Velké množství dělníků si uvědomilo kontrarevoluční úlohu SPD a odborů a poté, co v ulicích bojovali proti vojsku a policii SPD, odmítali parlamentní systém a opouštěli odbory. Jakožto alternativu si vytvářeli tovární organizace, které měly být prostředkem k jednotné akci proletariátu a měly být hotovy k opětovnému zformování revoluční moci rad. Většina KPD, včetně řadových Spartakovců, tento vývoj sice podporovala, ale spartakovské vedení se pořád chtělo účastnit voleb a být v odborech. V polovině roku 1919 se mu řadou byrokratických manévřů podařilo vyloučit tuto většinu ze strany. Bolševici v podstatě stáli na straně tohoto zbytkového vedení. Báze pro rozkol mezi německou komunistickou levicí a bolševiky tak byla připravena.

Na přelomu března a dubna 1920 se měl stát rozkol v KPD permanentním. Tehdy se *Freikorps*, které SPD používala k rozdrčení revoluce, obrátily proti svým pánům a zahájily převrat – Kappův puč. Odbory vyzvaly ke generální stávce, na což dělnická třída reagovala masivně a zastavila celou zemi. Přebírat se tak zhroutil, ale dělníci teď byli mobilizováni napříč celou zemí. V porúrské revoluční baště dělníci zformovali Rudou armádu o 80 000 mužích, kteří odmítli složit zbraně. Ačkoli ji toto revoluční vzednutí zachránilo, SPD svoji úlohu chápala stejně jako před rokem, jmenovitě zajistit, že se tyto boje nevyvinou v úplnou revoluci. Jen tentokrát neměla tutéž důvěru dělnické třídy, která jí předtím umožňovala mít situaci pod kontrolou. Vzhledem k tomu se rozhodla pro dvojí strategii: aby obnovila svoji socialistickou důvěryhodnost, hovořila o vytvoření vlády, která bude složena pouze z dělnických stran, a zároveň posílala své – už zase loajální – vojsko, aby zaútočilo na Porúří a odzbrojilo je.

Dvě strany německého „komunismu“ reagovaly na tyto události zcela odlišně. Vyloučená většina strany šla od počátku s reakcí dělnické třídy a podporovala Rudou armádu v Porúří, když na ni zaútočilo vojsko SPD. Zbytkové vedení KPD sice na začátku říkalo, že „nepohne ani prstem“, aby pomohlo vládě SPD, ale rychle svůj postoj změnilo v totální podporu. Nabídlo se jako „loajální opozice“ vůči navrhované „dělnické vládě“ a vyzývalo ozbrojené dělníky, aby vojsku SPD nevzdorovali. A tak byl revoluční potenciál dané situace poražen sociální demokracií ve spolupráci s Moskvou podporovanou KPD, která se prohlašovala za revoluční rozchod se sociální demokracií. Levě komunistická strana KPD cítila, že se skupinou, která mlčky podpořila potlačení třídy, není žádné sblížení možné a tak se zformovala ve Stranu komunistických dělníků Německa (KAPD), která se zcela orientovala na rady. Otázkou samozřejmě je, jak tato poučení ovlivnila jejich pohled na ruskou revoluci.

Německá levice a Kominternu

Pro tyto revolucionáře dějiny německého dělnického hnutí odhalily fundamentální protiklad mezi metodami sociální demokracie a revolucí. Připadalo jim, že „bolševické zásady“ jako třeba potlačení buržoazní demokracie a její nahrazení diktaturou proletariátu uskutečňovanou skrze dělnické rady jsou klíčem k překonání oportunistu SPD a vítězství revoluce v Německu. V tomto smyslu „bolševismus“ napomohl jejich rozchodu se sociální demokracií. Skutečnost, že linie pocházející z Moskvy se zdála favorizovat některé sociálně demokratické prvky, od nichž se leví komunisté odtrhávali, byla

chápana jen jako důsledek neobeznámenosti se západoevropskou situací. Domnívali se, že bolševici chybně dělali zevšeobecnění z ruské situace, kde využití parlamentních metod atd. mohlo být nezbytné, a aplikovali je na západoevropskou situaci, kde byl pro úspěch revoluce zcela zásadní rozchod s parlamentními praktikami a důraz na radovectví. I tehdy, když Lenin vydal *Dětskou nemoc „levičáctví“ v komunismu* – jedovatou polemiku proti nim a na podporu linie KPD, pořád si mysleli, že jde o Leninovo nepochopení podmínek pro revoluci na Západě. Dokonce, když se Rühle – jejich delegát na Druhém sjezdu Kominterny – vrátil a tvrdil, že Rusko je „sovětské“ jen podle jména, většina se postavila proti jeho názoru. Avšak Rühleho radovecký argument, že Rusko odhalilo vládu strany jako buržoazní formu a že „revoluce není stranickou záležitostí“, nýbrž pouze věcí rad a unitárních továrních organizací, se později stane dominantní pozicí pozůstatků Německé levice.

Tenkrát ovšem nezačali svoji pozici přehodnocovat, dokud Kominterny nepřijala linii „jednotných front“ a nenařídila KAPD, aby se rozpustila a znovu vstoupila do KPD, která se mezitím spojila s levými sociálními demokraty. Do konce roku 1921 – v důsledku toho, že se doslechli o NEPu, potlačování stávek, ale také o ochotě Ruska uzavírat obchodní a vojenské smlouvy s kapitalistickými mocnostmi – se rozhodli, že bolševici a Kominterny opustili pole revoluce. Začali uvažovat o tom, že možná v Rusku panují takové vnitřní podmínky, které si vynucují kontrarevoluční politiku v zahraničí. Bělogvardějská kontrarevoluce sice neuspěla, ale přesto Rusko jednalo kapitalisticky doma i v cizině. Jak si to vysvětlit?

Strašidlo menševismu: říjen – buržoazní revoluce?

V roce 1917, kdy němečtí sociální demokraté podporovali menševickou linii, že Rusko je zralé jen na buržoazní revoluci, Německá levice vítala říjen jako první trhlinu v moci buržoazie – jako začátek světové revoluce. Teď, když se zdálo, že bolševici ustupují ze socialistické cesty proletariátu, Německá levice se začala vracet k ortodoxii. Začala revidovanou představou, že říjen byl dvojakou revolucí, ale nakonec se rozhodla, že šlo o skrz naskrz buržoazní revoluci. Klíčem k jejímu názoru byla převaha rolníků v Rusku.

Poprvé se projevil, když v *Manifestu internacionály*, kterou se pokoušela založit jako revoluční alternativu ke Kominterně, nejen mírnila svůj předchozí názor, že revoluce byla socialistického charakteru, posunem k představě dvojaké revoluce, ale dokonce došla k závěru, že konečným výsledkem není socialismus, nýbrž státní kapitalismus. Jak řekl Gorter: „ve velkých městech to byla změna od kapitalismu k socialismu, ve venkovských oblastech to byla změna od feudalismu ke kapitalismu. Ve velkých městech proběhla proletářská revoluce – na venkově revoluce buržoazní.“²² Mluvit o tom, že proběhla socialistická stránka revoluce, znamenalo mluvit o tom, že NEP, jak tvrdila, nebyl jen pouhým „ústupkem“ rolnictvu, jak o něm hovořili bolševici, ale naprostou kapitulací před rolnickou – podle ní buržoazní – stránkou revoluce. Výsledkem bylo, že proletářská stránka revoluce byla obětována a na její místo nastoupila forma státního kapitalismu.

Zpátky k Luxemburgové?

Byla to právě ústřední – byť implicitní – role, kterou agrární otázka a internacionalistická perspektiva hrála v teoriích německých levých, co je ironií osudu dovedlo zpět k Luxemburgové. Ta v roce 1918 napsala text *Ruská revoluce*, v němž sice deklarovala solidaritu s bolševiky, ale provedla hlubokou kritiku jejich konání v Rusku, kterou si Německá levice vezme téměř celou za vlastní. Protože text napsala před německou revolucí, její pranýřování bolševiků bylo ovšem podružné ve srovnání s jejím

22) 8. 10. 1921.

odsouzením pasivity německých sociálních demokratů, kteří nenásledovali jejich revolučního příkladu. S menševickou linií, která nalézala odezvu u sociálních demokratů v Německu a podle které bylo Rusko zralé jen na buržoazní revoluci, neztrácela čas. Místo toho trvala na tom, že problémy ruské revoluce jsou „produktem mezinárodního vývoje plus agrární otázky“, kterou „patrně nelze vyřešit v rámci buržoazní společnosti“, a tak osud revoluce závisí na mezinárodním proletariátu, zejména pak na německém proletariátu, bez jehož pomoci ruská revoluce nemůže nedojít svého pokřivení, nemůže se „nezamotat do bludiště rozporů a omylů“ (s. 29). Německá levice – která se na rozdíl od sociálních demokratů neprovinila zradou ruské revoluce – se tak mohla domnívat, že teoreticky rozmotává tyto rozpory a omyly, do nichž neúspěch světové revoluce zavedl revoluci ruskou.

Omyly, za něž Luxemburgová bolševiky kritizovala, byly: jejich linie ohledně sebeurčení národů; jejich potlačení ústavodárného shromáždění a voleb; jejich tendence k jakobínské stranické diktatuře místo skutečné diktatury proletariátu, která by zapojovala masy; a jejich agrární politika, která podle ní vytvoří „novou a mocnou vrstvu lidových nepřátel socialismu na venkově, nepřátel, jejichž odpor bude mnohem nebezpečnější a tvrdší než odpor urozených velkostatkářů“ (s. 46). Tomuto poslednímu bodu Německá levice přikládala rozhodující význam, ale podporovala celou kritiku Luxemburgové až na její postoj k ústavodárnému shromáždění.

Důležitost, kterou tomuto poslednímu bodu Německá levice připisovala, se fakticky ještě více ozřejmila, když Gorter čerpal z Luxemburgové a jejího hodnocení stranické diktatury, nicméně mu dával jiný brit. Ukázalo se to, když v *Mezinárodní dělnické revoluci*²³ začal citací jejího stanoviska: „Ano: diktatura... ale tato diktatura musí být dílem třídy a ne dílem menšiny vedoucí ve jménu třídy – tedy musí krok za krokem vyrůstat z aktivní participace třídy, setrvávat pod jejím přímým vlivem a být podřízena kontrole publicity a být výsledkem politické zkušenosti celého lidu.“ Jinými slovy, Gorter souhlasil s Luxemburgovou, že diktatura proletariátu není nedemokratickou diktaturou strany, nýbrž poměrně demokratickou diktaturou celé třídy. Dodával však, že Luxemburgová „nechácala“, že: „nic z toho se v Rusku stát nemohlo; že tam žádná třídní diktatura možná nebyla, protože proletariát byl příliš malý a rolnictvo příliš mocné.“ Tato orientace na potřebu, aby měl proletariát většinu, ho tak dovedla ke zpochybnování možnosti socialistické revoluce v Rusku.

Gorter se posunul k názoru, že buržoazní opatření, která bolševici přijímali, si vynucovala zaostalost Ruska. Tvrdil, že menšinový status proletariátu v Rusku si vynutil „stranickou diktaturu“ a konstatoval, že bytí nebylo organizované, tak „živelná síla“ rolnictva, „donutila bolševiky – dokonce i takové muže jako Lenin – aby se postavili proti třídě, z níž vzešli a která byla rolnictvu nepřátelská.“ Avšak zač bolševiky kritizoval, byl jejich program a konání, které předepisovali proletariátu ve vyspělých zemích a které zastavily světovou revoluci, a tudíž umožnily budování světového kapitalismu. A jen proto se buržoazní opatření v Rusku stala neodčinitelnými.

Rühle v tomto fatalistickém směru došel ještě dál než Gorter. Opustil Gorterovu představu dvojaké revoluce a tvrdil, že revoluce byla buržoazní od samého začátku. Tento názor podkládal tím, čemu říkal: „fázovitý vývoj obhajovaný Marxem, že po feudálním carství musel v Rusku přijít kapitalistický buržoazní stát, jehož tvůrkyní a představitelkou je buržoazní třída.“²⁴ Uvážíme-li tedy historické okolnosti, ruská revoluce mohla být jediné buržoazní revolucí. Její úlohou bylo zbavit se carství, urovnat cestu kapitalismu a politicky pomoci buržoazii do sedla. A právě v tomto kontextu se bolševici – bez ohledu na subjektivní úmysly – museli sklonit před dějinnými silami, které byly ve hře. A jejich pokus o přeskočení jednoho vývojového stádia ukazoval nejen, že zapomněli na „abecedu marxistické-

23) „The International Workers Revolution“ v *Workers Dreadnought*, 24. února.

24) *From the Bourgeois to the Proletarian Revolution*, s. 7.

ho věděni“, podle které může socialismus vzejít jedině ze zralého kapitalismu, ale také se zakládal na „vágní naději ve světovou revoluci“, kterou Rühle nyní charakterizoval jako neoprávněnou „zbrkllost“.

Ale zatímco tento posun k polomeňševické pozici byl vskutku návratem přesně k té pozici, za kterou předtím kritizovali sociální demokraty, měl i své přednosti. Pozornost, kterou dříve Německá levice soustředila na Nový kurs a NEP jakožto opětovný návrat ke kapitalismu, velmi nepříjemně implikovala, že jak válečný komunismus, tak Stalinův „obrat vlevo“ byly návratem k socialismu, ale rigidně schematická pozice Rühleho teorie mu dovolovala zpochybňovat znárodňovací opatření používaná v obou těchto obdobích:

„znárodnění není zespolečenštění. Znárodňováním lze dojít k rozsáhlému, striktně řízenému státnímu kapitalismu, jenž může mít oproti soukromému kapitalismu různé výhody. Jen je to stále kapitalismus a jakkoli se kroutíte a vytáčíte, nedovolí vám uniknout z mantinelů buržoazní politiky.“

Německá levice Rühleho polomeňševickou a fatalistickou interpretaci Ruska – stejně jako jeho plnokrevné radovectví – nejprve odmítala, ale pak ji povětšinou přijala. Stalo se tak v *Tezích o bolševismu*,²⁵ v nichž se nejvíc přiblížila definitivnímu stanovisku k ruské otázce.

Teze o bolševismu

Pozice, k níž Německá levice přicházela a kterou odhalila ve svých *Tezích*, říkala, že třídní a výrobní podmínky v Rusku si zaprvé vynutily, aby diktatura nebyla třídní, ale stranická, a zadruhé si vynutily, aby stranická diktatura byla buržoazně kapitalistickou. Ale zatímco u Rühleho se tato obecná představa omezovala výlučně na popis historických sil, které ve hře za zády bolševiků a bez ohledu na jejich subjektivní záměry, v *Tezích* nabrala konspiračnější podobu. Bolševici nebyli jen dohnáni do postavení, kdy museli nevědomky provádět buržoazní revoluci, nýbrž tak činili záměrně. Od samého začátku byli „jakobínskou“ organizací „revoluční maloburžoazie“, která čelila buržoazii, jež neměla ani kolektivní vůli ani sílu provést buržoazní revoluci. Takže zmanipulováním proletářských prvků společnosti dokázali provést buržoazní revoluci proti buržoazii. Proto, „úkolem ruské revoluce [bylo] zničit zbytky feudalismu, industrializovat zemědělství a vytvořit rozsáhlou třídu svobodných pracovníků.“ I přes tento spíše konspirační prvek v teorii Německé levice se vyhnuli tvrzením, že kdyby si jen revoluční proletariát uvědomil pravou povahu bolševiků, mohl uniknout osudu, který ho očekával. Naopak fakt, že bolševici přejali formu revoluční buržoazie, byl právě způsoben zaostalostí Ruska a následný vývoj byl nevyhnutelný.

Právě tato představa, že bolševici se zhostili úlohy buržoazie, jim dovolovala – stejně jako předtím Rühlemu – vyhnout se tomu, aby ve Stalinově „obratu vlevo“ spatřovali krok správným směrem a místo toho jej chápali jako pokus sovětského státu ovládnout kontradiktorní pnutí mezi dvěma silami, na nichž se vezl: „bolševickou, byrokraticky dirigovanou státní ekonomikou“ založenou na sešněrovaném, terorizovaném proletariátu a rolnickým hospodářstvím, které „ve svých řadách skrývá soukromo-kapitalistické tendence“ ekonomiky (s. 57). Neboli jinými slovy, nikoli napětí mezi socialistickým a kapitalistickým sektorem jako u Trockého Levé opozice, ale mezi státně kapitalistickou a malokapitalistickou stránkou ekonomiky.

Takže stejně jako levě komunistický proud v Rusku i Německá levice nakonec Rusko charakterizovala jako státní kapitalismus či, jak oni říkali, „státní výrobu s kapitalistickými metodami“. Zatímco řídicí výšiny ekonomiky byrokraticky dirigoval bolševický stát, její fundamentální charakter byl

25) Tento text sepsala GIK v roce 1934 a anglicky ho uveřejnila APCF jako *The Bourgeois Role of Bolshevism*. Odkazujeme se na stránkování v této publikaci.

v podstatě kapitalistický. Podkládali to argumentem, že: „spočívá na základech zboží výroby, je řízena podle hlediska kapitalistické ziskovosti; odhaluje rozhodně kapitalistický systém mezd a zvyšování rychlosti; dovedla finesy kapitalistické racionalizace k jejich krajním mezím.“ Státní forma výroby se navíc, jak tvrdili, stále zakládala na vysávání nadhodnoty z dělníků; jediný rozdíl byl v tom, že místo třídy lidí, kteří si nadhodnotu strkají do kapes individuálně a přímo, si ji bral „byrokratický, parazitický aparát jako celek“ a používal ji k novým investicím, své vlastní spotřebě a k podpoře rolníků.

Tato argumentace byla formulací klasické státně kapitalistické kauzy: Rusko bylo kapitalistické, protože dál existovaly všechny kategorie kapitalismu, jen nadhodnotu si přivlastňoval stát a roli kapitalistů hráli byrokraté. A v souladu s představou státního kapitalismu postulovanou Marxem a Engelsem ho nakonec chápali jako vyšší stádium kapitalismu. Jak oni říkali: „Ruské státní hospodářství je tudíž výrobou pro zisk a ekonomikou vykořisťování. Jedná se o státní kapitalismus v historicky unikátních podmínkách bolševického režimu a v souladu s tím představuje jiný a vyspělejší typ kapitalistické výroby, než jaký vykazují i ty největší a nejvyspělejší země“ (s. 58-59).

Jenže brzy se ozřejmily problémy se založením obžaloby ze státního kapitalismu na tom, že dál existovaly všechny kapitalistické kategorie. Říci, že výroba se orientuje na kapitalistickou ziskovost, vypadalo pochybně, když bezprostředním cílem se zdála být výroba užitečných hodnot, zejména pak výrobních prostředků bez ohledu na okamžitou ziskovost podniku. Rovněž i konstatování, že věci se vyráběly jako zboží, když to byla státní direktiva a ne jejich směnná hodnota, co se zdálo určovat, jaké věci a v jakém množství se vyrábějí, si žádalo další argumenty. Stát sice bez pochyby extrahoval a alokoval nadprodukt založený na vykořisťování nadpráce, ale tvrzení, že měl formu nadhodnoty, se právě zdálo být předmětem sporů. A tyto zjevné odlišnosti mezi ruským a západním kapitalismem je vedly k tomu, aby používali termíny „státní kapitalismus“ a „státní socialismus“ jako zcela zaměnitelné. A právě o rozřešení těchto teoretických problémů Německé levice se později pokusí Mattick. Avšak hlavním směřováním teoretického úsilí Německé levice ve vztahu k ruské otázce nebylo analyzovat systém v SSSR, ale vybudovat modely přechodu, které by byly alternativou k modelu etatistickému, jež určila jako zodpovědný za ruskou pohromu. Na jedné straně ji lákal matematický model registrování práce, který měl údajně překonávat peníze a hodnotu,²⁶ a na druhou stranu vytvářela propracované plány toho, jak by dělnické rady mohly řídit společnost namísto státostrany.²⁷

Mattick: Je to kapitalismus, Jime, ale ne takový, jaký známe

Protože svoji úlohu chápal jako pokračování tradice německého komunismu rad a uchování jejich vhladů, Mattick nejprve učinil explicitním to, co bylo v jejím hodnocení bolševické politiky implicitní.²⁸ Uvědomoval si, že leninismus byl pouze variantou kautskyánské sociální demokracie, a proto jasně říkal, že bolševické pojetí socialismu bylo od počátku zcela odlišné od a protikladné k pojetí vycházejícímu z radovecké levice. Realita toho, čím se Rusko stalo, nebyla jen odrazem konkrétních historických okolností, kterým čelilo, ale byla zakotvená v samotné ideologii bolševiků. Tato ideologie, která v podstatě pocházela z Druhé internacionály, spatřovala základní rozpor kapitalismu v tom, že na jedné straně je anarchickým systémem, v němž zákon hodnoty reguluje trh „za zády lidí“, a na druhé straně má sklon socializovat výrobní síly a rozvíjet stále centralizovanější plánování a kontrolu. Socialismus byl tak nahlížen jako racionální řešení této anarchie skrze dělnickou stranu,

26) *Fundamental principles of Communist Production and Distribution.*

27) PANNEKOEK, *Workers Councils.*

28) viz *Anti-Bolshevik Communism a Marxism: Last Refuge of the Bourgeoisie.*

kteřá si osvojí plánování a centralizaci rozvíjené samotným kapitalismem.

Podle Matticka, který šel ve šlépějích radovecké tradice, tato etatistická vize zcela ztratila perspektivu socialismu jako zrušení separace dělníků od výrobních prostředků dělníky samotnými; jako zrušení vztahu kapitál-práce a tedy jako schopnost dělníků kontrolovat podmínky svého života – ustavit společnost založenou na svobodném sdružování výrobců, jak o ní mluvil Marx. A právě tato perspektiva mu dovoľovala – stejně jako levým komunistům před ním – říci, že bolševici tím, že převzali výrobní prostředky do rukou státu, nedosáhli zespolečnění, ale pouze „znárodnění kapitálu jakožto kapitálu“ vlastněného vládou a ne soukromými kapitalisty. A takto mohl proti Trockému a Stalinovi vyslovit cosi evidentního: že výrobní prostředky nejsou pod kontrolou společnosti jako celku, ale vzhledem k dělníkům pořád existují jako jim cizí kapitál, a proto Rusko nezrušilo vztah kapitál-práce, který je fundamentem kapitalismu. Tento argument byl sice důležitý, avšak z marxistického hlediska nebyl dostatečným důkazem existence kapitalismu. Zůstávaly totiž otázky. Jak tento systém funguje? Co je jeho motorem či regulujícími principy? Jaké zákony mu vládou? A v těchto otázkách zůstával dostatečně ortodoxním marxistou, aby souhlasil, že kompletní zestátnění výrobních prostředků je modifikací kapitalismu s vážnými důsledky pro platnost základních kategorií hodnoty.

Konkrétně problém spočíval v tom, do jaké míry ekonomice v Rusku pořád vládne zákon hodnoty. Jak Marx tvrdil, jednou z hlavních definujících charakteristik kapitalismu je, že trhu vládne zákon hodnoty. To znamená, že namísto systému, kde se výroba vědomě plánuje, aby uspokojovala potřeby lidí, máme systém, v němž jsou tyto potřeby uspokojovány pouze nepřímo prostřednictvím směny zboží na trhu. A jediným regulačním principem na trhu je princip nabídky a poptávky. Oproti předchozí levě komunistické tendenci, která Rusko klasifikovala jako státní kapitalismus, aniž by se toto určení snažila založit na kategoriích hodnoty, Mattick navíc tvrdil, že: „mluvit o zákonu hodnoty jako o ‘regulátoru’ ekonomiky při absenci specificky kapitalistických tržních vztahů může znamenat jediné to, že termíny „hodnota“ a „nadhodnota“ zůstávají, byť nejsou výrazem ničeho jiného než vztahu mezi prací a nadprací“ (s. 321). Mattickovým problémem samozřejmě bylo, že uvažoval o Rusku takovém, jaké se na první pohled zdálo být – myslel si, že se jedná o ryze plánovitý systém, a proto pro něj bylo obtížné nazývat ho zároveň kapitalismem. Kdyby totiž trh nadále nefungoval na základě nepřímých forem zboží směny ovládané zákonem hodnoty, ale byl by přímo plánovaný podle potřeby, bylo by problematické tvrdit, že zákon hodnoty vůbec existuje.

To nakonec Matticka vedlo k tomu, aby připustil, že státní kapitalismus v Rusku postrádá definující rys kapitalismu, jmenovitě zákon hodnoty. A protože se mu tato cesta uzavřela, Mattick se vrátil ke svým předchozím důvodům, proč Rusko označovat za kapitalistické, doplněným o vágní argument, že se jedná o „systém vykořisťování založený na přímé kontrole vládnoucí menšiny nad ovládanou většinou“ (s. 321). Přestože stále trval na kontinuitě vykořisťovatelských společenských vztahů, jeho domněnka, že zákon hodnoty přestal existovat, dovedla Matticka k afirmaci argumentu předešlé Německé levice, že Rusko je pokročilou formou kapitalismu. A to až do té míry, že překonalo některé z hlavních problémů soukromovlastnického kapitalismu, jmenovitě konkurenci, krize a v důsledku následné stability do jisté míry i třídní antagonismy.

Představa, že Rusko nemohlo mít problém s krizí, zní dnes ironicky. A ironií je i něco jiného. Hlavním bodem Mattickovy knihy – v němž byla velmi úspěšná – bylo napadnout názor, který během poválečného růstu tolik převládal, že keynesiánský rozřešil tendenci kapitalismu ke krizi. Ale naléhavější problém s jeho teorií Ruska spočívá právě v tom, co se snaží dokázat – tedy, že Rusko i přes své zjevné odlišnosti od západního kapitalismu bylo pořád kapitalistické v Marxových termínech. Ačkoli se snažil říci, že popisuje jen změnu ve formě kapitalismu, od „tržního“ ke „státem plánovanému“, stále bylo možno namítnout, že hodnotové vztahy jako třeba ty, které se objevují prostřednictvím trhu,

nejsou nahodilé – vycházejí ze samé podstaty kapitalistického vztahu. A byť Mattick správně poukázal na skutečnost, že Rusko pořád stálo na vykořisťování většiny menšinou, snadno by se dalo hádat, že na kapitalismu je definující právě to, že se toto vykořisťování děje skrze nepřímou formu zbožní směny se všemi jejími mystifikacemi. Vždyť by bylo možné říci, že Mattick vlastně naznačoval, že Rusko bylo nekapitalistickou formou vykořisťování, která používala kapitalistické formy, aby zamaskovala svévolnou povahu svého vykořisťování. A právě ve světle Mattickovy ochoty připustit dalekosáhlé odlišnosti mezi státním systémem a normálním kapitalismem jsou jeho kritici oprávněni pochybovat o platnosti termínu samotného. Neboť místo toho, aby vyřešil problémy teorie Německé levice, které ji vedly k používání zaměnitelných termínů „státní kapitalismus“ a „státní socialismus“, pouze je exponoval.

V jednom rozhovoru z roku 1991 jeho syn Paul Mattick (mladší) spekoval nad tím, že pád SSSR by mohl znamenat, že se jeho otec mýlil a:

„že to možná byla chyba všech těch lidí, příslušníků ultralevého proudu, mezi které se počítám, když bolševickou formu – centralizovanou, státem kontrolovanou ekonomiku – považovali za novou formu, kterou je třeba považovat za nástupkyni kapitalismu, za reprezentantku, řekněme, logického vyústění tendence k monopolizaci a centralizaci kapitálu, která je rysem všech soukromovlastnických kapitalistických systémů. Místo toho se zdá, že skutečně šlo o jakousi přípravku pro kapitalistický rozvoj, o předkapitalistickou formu, chcete-li.“

A přesně to tvrdil vůdčí myslitel Italské levice.

Italská levice

Počátky

Nyní se podíváme na druhou hlavní levě komunistickou pozici, na pozici Italské levice. Tak jako Německá a Holandská levice i ta Italská měla svůj původ v letech před první světovou válkou jako levá opozice v jedné ze stran Druhé internacionály, v jejím případě Socialistické strany Itálie (PSI). Ale zatímco německá sociální demokracie se odhalila jako reakční i aktivně kontrarevoluční, sama radikalita italské dělnické třídy a následná síla levice znamenaly, že reformismus nebyl v PSI hegemonní tak jako v SPD. V roce 1912 strana dokonce vyloučila ultrareformistické křídlo za jeho podporu italské válce v Libyi a když vypukla světová válka a italská dělnická třída odpověděla Rudým týdnem nepokojů po celé zemi, který v Ankoně dosáhl povstaleckých rozměrů, jediná PSI se ze všech západních sociálně demokratických stran nepřimkla k národu. Její zjevná odlišnost od SPD ještě víc vynikla, když se PSI v roce 1919 připojila ke Kominterně. Nepřítelem Italské levice tedy nebyla evidentně kontrarevoluční strana, ale strana ovládaná revoluční pózou „maximalismu“, tedy kombinací verbálního extremismu s oportunistickou ekonomickou a politickou praxí či konkrétněji nečinností. Tato diskontinuita mezi sociální demokracií v Itálii a Německu silně ovlivnila teoretický vývoj obou levicí. Zatímco Německá levice velice rychle zareagovala na aktuální události konečným rozchodem se sociální demokracií a přijala plnokrevně radoveckou linii, Italská levice zůstala mnohem víc nakloněna stranicí. V jistém smyslu bychom mohli říci, že zatímco německá levicová tendence překonala sociálně demokratické oddělování „politického“ boje od „ekonomického“ tím, že svoji důvěru vložila do revolučního „ekonomického“ boje, řešením, k němuž se dobírala Italská levice, bylo absolutní podřízení politického a ekonomického boje ryze komunistickému „politickému“ vedení.

Odhodlání k rozhodnému politickému rozchodu se vším reformismem se vyvinulo v kontextu

italské zkušenosti s revoluční vlnou – *Biennio Rosso* (Dva rudé roky). Byla to doba, kdy dělníci zakládali tovární rady, chudí rolníci a demobilizovaní vojáci zabírali půdu a kdy pravidelně docházelo k demonstracím, pouličním akcím, nepokojům, stávkám a generálním stávkám. Od léta 1919, kdy stát málem podlehnul tváří v tvář téměř povstaleckým hladovým bouřím, syndikalistickým formám přerozdělování a mocenské protiváze, až po okupaci továren v září 1920 se revoluce zdála být skoro nadosah. Avšak místo aktivní účasti na této revoluční vlně PSI a s ní spojené odbory odmítaly jednat a občas i třídní boj aktivně sabotovaly. Jenže zatímco Německá levice na podobné události reagovala odštěpením od SPD a ztotožněním se s hnutím rad, reakcí v italské straně byla Abstencionistická komunistická frakce kolem Bordigy, která bojovala za odstranění reformistů ze strany, a pak *L'Ordine Nuovo* soustředěný okolo Gramsciho a orientovaný na rady, ale nespátřující potřebu rozejít se s „maximalismem“ PSI.

Adekvátní báze pro rozchod s „maximalismem“ nakonec vznikla, když v kontextu tohoto intenzivního třídního boje v polovině roku 1920 odjeli delegáti italské PSI, včetně Bordigy, na II. sjezd Kominterny. Pro tento sjezd bylo klíčové stanovení 21 podmínek pro členství přidružených stran. Ačkoli se Bordigova skupina musela zříci svého abstencionismu, hlavním terčem byly „centristické“ a oportunistické tendence v PSI. Když viděl, že celková tendence v Kominterně je v jejich prospěch, Bordigovi se dokonce podařilo posílit disciplinární opatření, aby splnění direktiv daných Kominternou bylo podmínkou členství. Druhý sjezd jim tak ve výsledku byl velmi nápomocný v jejich bitvě proti středu a pravici a tedy i v jejich pokusech o uhnětení skutečně revoluční komunistické strany v Itálii. Ve svém boji s PSI odjeli posílení Leninovou autoritou a měli pocit, že jejich boj za revoluční stranu je v souladu s bolševiky. Proto myšlenky, které se začaly vynořovat v Německé levici – že bolševické recepty nejsou pro západní proletariát nutně vhodné; že tu může být až rozpor mezi bolševismem a revoluční politikou; a že blaho světové revoluce je obětováno na oltář národních potřeb ruského státu – v Italské levici nejen nerezonovaly, ale pravdou se zdá být pravý opak.

S touto posilou z Moskvy se Italská levice nakonec s PSI rozešla. Rozchod uspíšilo hnutí továrních okupací, které odhalilo bankrot PSI a jejích odborů CGL. Jelikož se mzdový spor odborového svazu kovodělníků vyvinul v masivní vlnu obsazování továren a všichni viděli, že situace je kritická a přesáhla ekonomické požadavky, PSI a odbory zareagovaly odhalením své absolutní neschopnosti konat revolučně. Místo toho, aby se zhostila jakékoli revoluční iniciativy, PSI hodila horký brambor CGL, která hlasovala, zda jít do revoluce, nebo ne. Výsledek byl 409 000 pro revoluci a 590 000 proti. Jenže zatímco rozchod se sociální demokracií přivedl Němce k plnokrevnému radoveckému postoji, v Itálii porážka továrních okupací značila rovněž konec radoveckého postoje Gramsciho skupiny *L'Ordine Nuovo*. Bordigovu analýzu o potřebnosti zásadového rozchodu s „maximalismem“ PSI teď přijímali téměř všichni revolucionáři ve straně a začátkem roku 1921 založili pod jeho vedením Komunistickou stranu Itálie (PCI).

Avšak seskupení komunistických živlů přišlo příliš pozdě. Nejenže *Biennio Rosso* už bylo promarněnou revolucí, ale na pořadu dne byla fašistická kontrarevoluce. S tichou podporou demokratického státu fašističtí skvadristé opustili své venkovské bašty, aby napadali dělnické čtvrtě a dělnické organizace. Ačkoli komunisté a další dělníci si na obranu zformovali ozbrojené oddíly, nezhmotnila se taková reakce dělnické třídy, jaká v Německu porazila Kappův puč, a do konce roku 1922 se Mussolini dostal k moci.

Neúspěchy revoluce se však neomezovaly jen na Itálii, ale byly obecným mezinárodním fenoménem. Kominternu si ale neuvědomovala, že se jedná o výsledek sociáldemokratismu (neboli o neschopnost sociálně demokratických stran vést boje revolučním směrem, jak to viděla Italská levice), a odpověděla nastolením své politiky „jednotných front“. Pro Itálii linie „jednotné fronty“ znamenala,

že se od PCI žádalo, aby se sloučila se Serratiho PSI a chtěla jen, ať tato prvně vyloučí své pravé křídlo okolo Turattiho. Pro Bordigu a PCI byl po jejich tvrdé bitvě za rozchod se Serratiho pseudorevolučním maximalismem požadavek na sjednocení s ním anatematem.²⁹ Měli pocit, že obrat k této pružné taktice hrozí rozmělněním nebo ztrátou komunistického politického programu, k němuž došli.

Jenže zatímco v Německu to vedlo ke konečnému rozchodu s bolševismem, v Itálii to skončilo totální bolševizací PCI. Ironií je, že to byla Italská levice, kdo nejen bojoval za bolševizaci italské strany (z hlediska jejich vnímání významu tohoto termínu), ale také trval na disciplinární úloze Kominterny vůči národním sekcím. Teď se ale měla stát jednou z hlavních obětí této disciplíny. Její trvání na tom, že socialismus je možný, jen pokud se uskuteční celosvětově a povede ho mezinárodní revoluční strana, ale také její neschopnost prohlédnout, že Kominternu z větší části ovládá Rusko a používá ji pro své vlastní národní účely, znamenaly, že pořád ještě Kominternu vnímala jako tohoto mezinárodního a revolučního činitele. A ve finále to znamenalo, že byla ochotna přijmout přísnou kázeň ve vztahu k politice, s níž absolutně nesouhlasila a dokonce měla pocit, že je zradou komunistického programu, aby co nejdéle zůstala součástí Kominterny. A to až do té míry, že Bordiga, který měl v PCI naprostou většinu, postoupil vedení malé stranické frakci vedené Gramscim, která byla ochotna podřízovat se Moskvě a provádět „bolševizaci“ strany. Později byli Bordiga a frakce kolem něj vyhnáni ze strany, kterou vytvořili.³⁰ Ale to bylo pořád dlouhá léta před tím, než Rusko plně identifikoval jako kapitalistické.

Bordigova teorie

Takže zatímco Němci se svým radovectvím zaujali otevřeně antileninistické stanovisko, Italská levice zaujala mnohem leninističtější postoj. Vždyť když Italská levice začala konečně v exilu pochybovat o povaze Ruska, činila tak způsobem, který se zprvu zdál být bližší Trockému než teoriím pocházejícím od jiných levých komunistů. Oproti německým levým komunistům trvala na tom, že argument, podle kterého byla ruská revoluce od počátku buržoazní, ztrácí celou mezinárodní perspektivu, kterou tehdy sdílely všechny revoluční frakce. Ale zatímco tento bod Italům dovoľoval neztratit revoluční význam října, jejich logika, podle které proletářská revoluce přinesla stát, který byl proletářským státem, jenž zdegeneroval, měla ten háček, že vypadala jako variace na Trockého teorii degenerovaného dělnického státu.

„Leninistická“ stránka Italské levice obzvláště vynikla, když Bordiga při svém pokusu porozumět povaze Ruska, kladl velký důraz právě na ten text, který Lenin použil k útoku proti ruským levým komunistům, jmenovitě na brožuru *O naturální dani*. Tím, že se vrátil k agrární otázce, Bordiga obešel spoustu obav ze státního kapitalismu. Z ekonomického hlediska, tvrdí, Rusko nemělo předpoklady pro socialismus či komunismus a úkoly, před nimiž stálo, byly buržoazními úkoly, konkrétně rozvoj výrobních sil, pro nějž bylo zásadní rozřešit agrární otázku. Avšak válka, které bylo Rusko součástí, byla imperialistickou válkou, která vyjadřovala, že kapitalistický svět jako celek je na socialistickou revoluci zralý a Rusko mělo nejen proletariát, který provedl revoluci, ale k moci se dostala proletářská strana orientovaná na světovou revoluci. A tak z hlediska „primátu politického“ byl říjen proletářskou revolucí. Ale nakolik se Bordiga domníval, že – ekonomicky řečeno – k socialismu nebylo jiné cesty než skrze akumulaci kapitálu, úlohou proletářské strany jednoduše bylo umožnit, ale zároveň udržet

29) Když nakonec v PSI demoralizované fašismem prošlo sloučení, měla jen 2000 členů, což potvrzovalo argument Italské levice, že se jedná o vyčerpanou tradici.

30) Bordiga, který byl buď ve vězení, nebo pod dohledem fašistické policie, se tehdy stáhnul z politiky. Prapor Italské levice dál třímala frakce v belgickém a francouzském exilu.

pod kontrolou kapitalistický vývoj nutný k zachování společenského života v Rusku.

Ironií však je, že právě díky zdůrazňování Leninovy představy, že kapitalismus pod dělnickou kontrolou strany byl tím nejlepším, čeho mohlo Rusko dosáhnout, mohl Bordiga zajít nejen za trockismus, kterému se teorie Italské levice o Rusku zdála původně blížit, ale, což je snad ještě důležitější, za teorii Německé levice. Jak jsme si ukázali v předchozím díle tohoto textu, Trockij považoval znárodnění půdy a průmyslu, ale také monopol na zahraniční obchod za důkaz, že Rusko už fakticky dosáhlo socioekonomických základů socialismu – odtud jeho představa, že revoluce ztuhla do „vlastnických forem“. A stavěje na Preobraženského kontrastu mezi tím, co viděl jako „zákon plánování“ státního sektoru, a zákonem hodnoty rolnického sektoru, tvrdil, že jednou z hlavních překážek, s níž je třeba se vypořádat, jsou kapitalistické rysy rolnického sektoru. Proto tvrdil, že Rusko je vyspělejší socializující se přechodnou ekonomikou. Německá levice se sice od Trockého názoru odlišovala v tom smyslu, že revoluce podle ní byla od počátku buržoazní, ale v podstatě k němu měla velice blízko. A to potud, pokud v souladu s tradiční státně kapitalistickou argumentací viděla Rusko jako vyspělejší, koncentrovanější verzi kapitalismu, což Matticka fakticky dovedlo ke koncepci třetího systému.

A právě proto, že se vrátil k Leninovu důrazu na politiku, mohl se Bordiga vyhnout této cestě. Sřtět mezi státně průmyslovým sektorem a rolnickým sektorem nebyl, jak tvrdili Trockij s Preobraženským, sřtět mezi socialismem a kapitalismem. Podle Bordigy to byl spíše sřtět mezi kapitalismem a předkapitalistickými formami. A v tom spočívá originálnost Bordigova myšlení: Rusko bylo vskutku přechodnou společností, ale na přechodu ke kapitalismu. Ruský kapitalismus ani zdaleka nepřekonal kapitalistické zákony a kategorie, jak kupříkladu tvrdil Mattick. Jeho zvláštnost spočívala v absenci plného rozvoje.

Tento fakt vycházel z periferního postavení Ruska vzhledem k jádru kapitalistických ekonomik. V době, kdy by tam světový kapitalismus jinak nedovolil vzestup kapitalistického výrobního způsobu a dal by přednost využívání málo rozvinutých oblastí ke získávání surovin, levné práce a tak dále, bylo Rusko příkladem právě takové oblasti, která si prostřednictvím extrémních metod státního protekcionismu a intervence zajistila ekonomický rozvoj a tak zabránila tomu, aby jí bylo na světovém trhu přiděleno periferní postavení. A právě tato úloha bolševiků coby vymahačů kapitalistického rozvoje vysvětluje, proč se SSSR stal vzorem pro elity v bývalých koloniálních či jinak méně rozvinutých zemích.

Neschopnost Trockého i Německé levice postřehnout právě toto se projevovala i v jejich zmatečnosti ohledně Stalinova „obratu vlevo“. Protože Bordiga nikdy nepřijal Preobraženského tezi původní socialistické akumulace, mohl dojít k úsudku, který byl celkem nabíledni, že to, co Stalin ve třicátých letech prováděl – násilná kolektivizace rolníků a pětiletky – bylo barbarickou původní kapitalistickou akumulací: „ruským kapitalismem druhé řady“. Stalinův „obrat vlevo“ pak nebyl ani produktem jeho podnětů ani neznamenal, že je nucen bránit „socialistické výdobytky hospodářství“. Spíše vycházel z naléhavé potřeby akumulovat kapitál, kterou Rusko pocítovalo jakožto konkurenční kapitalistický stát. A stalinistické excesy třicátých let – „doslova dělnické peklo, masakr lidské energie“ (s. 30) – byly jen zvláštním projevem „obecně univerzálních podmínek vlastních genezi veškerého kapitalismu“. Jakmile podle Bordigy pominula proletářská politická stránka, vystoupila do popředí pozoruhodná kontinuita problémů, s nimiž se vznikající kapitalismus v Rusku potýkal, ať už jeho vláda byla carská nebo stalinistická: problémy pokusu o rozvoj kapitalistického výrobního způsobu v zaostalé zemi čelící světovému imperialismu. V roce 1953 konstatoval: „Ekonomický proces, který probíhá na teritoriu ruského svazu, lze v podstatě definovat jako implantaci kapitalistického výrobního způsobu v jeho nejmodernější podobě a s nejnovějšími technickými prostředky do zemí, které jsou zaostalé, rurální, feudální a asijsko-orientální“ (s. 43).

A vskutku, jak si Bordiga uvědomoval, problémy spojené s rychlokvašeným kapitalistickým vývo-

jem, který bolševici nastolili, rovněž vyústily v jistá opatření, která bránila plným projevům kapitalistického rozvoje. Zde se soustředil na nedostatečné rozřešení nutné podmínky kapitalismu: agrární revoluce. Bordiga si povšimnul, že i přes jeho brutalitu proces kolektivizace zahrnoval kompromis, díky němuž se rolníci nestali zcela nemajetnými, ale mohli si ponechat kousek půdy a produkci z něj prodávat prostřednictvím tržních mechanismů. Tím se podle Bordigy reprodukovala kapitalistická forma malorolníka, ale bez revolučně pokrokové tendence zruinovat a vyvlastnit tyto výrobce, protože: „to málo, co mu patří, je zaručeno zákonem. Kolchozník je tudíž ztělesněním kompromisu mezi bývalým proletářským státem a do nekonečna reprodukovánými malovýrobci“ (s. 25-6). Kolektivizace tedy sice vyprodukovala proletáře potřebné pro státní průmysl, ale sovětské zemědělství zůstalo hybridní formou, Achillovou patou ekonomiky, která nikdy nedošla plného podřízení kapitalistickým zákonům.

Toto hledisko, že ruský stát slouží rozvoji kapitalismu v Rusku, Bordigovi rovněž dovoľovalo překonat zaměření na byrokracii, které bylo v Trockého teorii, ale také jeho zrcadlového obrazu, který byl ve většině státně kapitalistických teorií – třeba u Němců – a tyto nové státní činitele ztotožňoval s novou vládnoucí třídou. Bordiga měl dojem, že obsese hledáním individuálních kapitalistů nebo náhražek kapitalistů ztratila ze zřetele Marxovo chápání kapitálu jako především neosobní síly. Jak Bordiga řekl, „determinismus bez lidí nemá smysl, to je pravda, ale lidé tvoří nástroj a nikoli motor.“³¹ Tato argumentace se vztahuje i na stát: jak Bordiga tvrdil, „nejde o částečné podrobení kapitálu státem, ale o skryté podrobení státu kapitálem“ (s. 7). Státní despotismus v Rusku sloužil kapitalistickému výrobnímu způsobu, když prosazoval jeho rozvoj v oblastech, které mu vzdorovaly. Avšak slabinou Bordigovy analýzy bylo, že sice nahlížel pod povrch sovětských tvrzení o zemědělství, ale svůj názor, že státnímu sektoru panuje zákon hodnoty, měl sklon stavět jednoduše na jevových formách jako zboží a peníze a na Stalinových tvrzeních, že hodnota za socialismu existuje. Takže byt se nejprve zdálo, že Italská levice má blízko k Trockého představě degenerovaného dělnického státu, díky Bordigově doslovné interpretaci Leninova pohledu na ruskou ekonomiku mohl překonat jak Trockého, tak Německou levice.

Závěr

Jak bylo řečeno v úvodu, analýza ruské revoluce a společnosti, která z ní vzešla, je neoddělitelná od pojetí komunismu. Vždyť jedním ze způsobů, kterým se všichni leví komunisté – na rozdíl od Trockého – dostali za marxismus Druhé internacionály, byl názor, že ani přechod ke komunismu ani komunismus sám nelze rozhodně ztotožňovat se státní kontrolou nad výrobními prostředky. Je zapotřebí skutečná socializace či komunizace. A právě tato perspektiva jim umožňovala distancovat se od Ruska a kritizovat je jako státní kapitalismus nebo, jak říkal Bordiga, prostě jako kapitalismus.

Avšak přihlédneme-li ke konkrétním odpovědím na otázku, v čem spočívá opravdový proces komunizace, byla situace lehce nejednoznačnější. Němci (a do jisté míry Rusové) se svým zaměřením na ekonomickou sféru nakonec skončili u představ, že komunismus spočívá v dělnické samosprávě. Jako důležitý rozdíl mezi kapitalismem a komunismem správně viděli překonání separace dělníků od výrobních prostředků. Měli představu, že pouze v továrně – ve výrobě – mohou dělníci překonat panství udržované buržoazní politikou, přestat jednat jako izolovaná buržoazní individua a konat jako socializovaná síla, jako třída. Sklouzli tak k obsesi fabrikami, která přehlížela skutečnost, že podnik je kapitalistickou formou *par excellence* a sjednotí-li se třída v něm, sjednotí se jako variabilní kapitál.

31) Citováno v CAMATTE, *Community and Communism in Russia*, s. 9-10.

A právě tento radovecký přístup je dovedl k vypracování poměrně matematických schémat účetní registrace³² pro možné fungování přechodu ke komunismu a propracovaných plánů možného vzájemného propojování rad.

Potíží tohoto samosprávcovského přístupu samozřejmě bylo, že jakoby implikoval ideu, že pokud si dělníci řídí podniky sami, nezáleží na tom, že dál existují kapitalistické společenské vztahy. A v tomto smyslu se Německé levici nikdy nepovedlo plně se rozejít s marxismem Druhé internacionály, který se ztotožňoval s rozvojem výrobních sil a s dělnickou třídou jakožto dělnickou třídou.

A právě v tomto ohledu vystupuje do popředí význam Italské levice. Protože kladla důraz na „primát politiky“, mohla zaujmout společenštější a holistické stanovisko. Komunismus nebyl jen o nahrazení strany radami a státní kontroly dělnickou kontrolou.³³ Tvrdila, že komunismus není o tom, že dělníci si sami řídí své vykořisťování, nýbrž o zrušení námezdní práce, podnikové formy a všech kapitalistických kategorií. Fundamentální otázkou tedy nebylo ani tak, „kdo řídí,“ ale, „co se řídí.“

Ale zatímco zaměření Německé levice na ekonomiku ji dovedlo do pasti samosprávy, jedno jí přeci jen umožnilo, a to klást důraz na subjektivitu dělnické třídy jakožto činitelek změny. V teorii Italské levice tato představa subjektivitu buď zcela chyběla, nebo byla vyhrazena jen straně.

Absurdity spojené s odmítáním jakékoli představy o subjektivitě dělnické třídy se obzvláště ozřejmily, když Italská levice hodnotila Rusko. Tvrdila totiž, že tam by komunismus mohla reprezentovat správná politická linie vládnoucí strany, která řídí systém kapitalistických společenských vztahů, což je směšně nematerialistická pozice, a argumentovala tím, že nezáleží na společenských vztazích v jedné zemi,³⁴ ale na subjektivních úmyslech těch, kdo jsou u moci (perfektní omluva pro represí založenou na představě, že „lidé jsou masakrováni pro své vlastní dobro“). A právě v tomto aspektu se Italská levice zcela nerozešla s politicizmem a stranictvím Druhé internacionály.

A byly to tyto slepé body v každé z teorií, co vedlo k jejich vzájemnému neporozumění: zatímco podle Italské levice nebyli Němci ničím víc než marxoidní formou anarchosyndikalismu, Němci zase v Italech neviděli nic jiného než bandu leninistů. Jestliže je však dogmatické stránky jejich teorií jen vzdalovaly od sebe navzájem, byla to ve finále jednostrannost jejich přístupů, co vyústilo v nedostatečný rozchod s dogmatismem Druhé internacionály. Italská levice sice dospěla k adekvátnější představě o obsahu komunismu, ale Německá levice poskytla formu, kterou lze emancipace dosáhnout.

Odlišnými způsoby se tak německému i italskému levě komunistickému proudu povedlo udržet si správnou politickou perspektivu. Zatímco Německá levice zdůrazňovala autoemancipaci dělníků, Italská levice nabídla lepší úhel pohledu na to, v čem spočívá komunismus. Jenže z hlediska „vědeckého“ rozboru toho typu společnosti, který se vyvíjel v SSSR, obě selhaly.³⁵

32) viz *Fundamentals of Communist Production and Distribution* (Apple & Mejer, 1990, *Movement for Workers' Councils*).

33) viz DAUVÉ, „Leninismus a ultralevice“ (*Jak komunistické hnutí mizí z dohledu a znovu se objevuje*).

34) Neříkáme tím, že komunismus může existovat v jedné zemi nebo oblasti dříve, než se světová revoluce stane všeobecnou, ale můžeme říci, že revoluce tam triumfovala, pokud započal proces potlačování kapitalistických společenských vztahů.

35) Pozitivní stránky obou teorií se pokusil syntetizovat Camatte. Pustil se do podrobného studia toho, co měl Marx na mysli „stranou“, a tvrdil, že ji nelze ztotožňovat s tradiční formální stranou spojenou s leninismem a sociální demokracií. „Strana“ rozhodně nebyla čímsi vnějším dělnické třídě a nevnašela do ní komunistické uvědomění a organizaci, které by tato třída sama o sobě nedokázala zplodit. „Stranu“ je spíš třeba chápat jako výraz třídy, jako její produkci komunistického uvědomění u těch lidí, kteří se ztotožnili s komunismem a snaží se pro něj něco udělat. Na rozdíl od leninistické vize, kde jsou spontaneita a organizace/uvědomění radikální protiklady, Camatte se vrátil k Marxovu názoru, že strana je cosi, co živelně povstává z třídy. A právě díky relativizaci leninistické představy o stranické formě se Camatte mohl navrátit k představám Německé levice o subjektivitě dělnické třídy a zároveň přijmout holističtější stanovisko Italské levice. Podařilo se mu tedy překonat dichotomii mezi ekono-

Na jedné straně Německá levice sklouzla ke koncepci „státního kapitalismu“, která nebyla založena na hodnotě. Bez této esenciální kategorie měla stejně jako Tony Cliff a trockisté sklon spatřovat v SSSR „vyšší“, bezkrizový typ ekonomiky. Na druhé straně Bordigova teorie neupadla do pasti nazírání SSSR jakožto vyspělejší formy kapitalismu. Místo toho si uvědomil, že Rusko je na přechodu ke kapitalismu. Jak ještě uvidíme, jedná se o důležitý postřeh pro chápání povahy SSSR.

Ale Bordiga se kategoriemi hodnoty ve skutečnosti nezabýval. Z větší části předpokládal, že se zjevné známky akumulace kapitálu musejí zakládat na zboží, penězích a námezdní práci, které hrají stejnou roli jako na Západě. Byl to tudíž Mattick, kdo toto téma odhalil svědomitěji. A máme-li skutečně uchopit povahu SSSR jako kapitalistickou před pádem „komunismu“ i po něm, musíme dát na otázku hodnoty jinou odpověď než on. A tím se budeme zabývat v posledním dílu tohoto textu.

mikou a politikou, která nejen vedla ke vzájemnému nepochopení obou levicí, ale také – a to je v tomto kontextu důležitější – k velmi odlišnému vnímání povahy Ruska. Takže tím, že odňalo základy, na nichž Německá a Italská levice stavěly své teorie o Rusku, bylo Camattovo pojednání o stranické formě nepřímou relevantní pro levě komunistické teorie o ruské revoluci. (CAMATTE, *The Origin and Function of the Party Form*, 1961)

Díl IV:

PŘÍSPĚVEK

K TEORII DEFORMACE HODNOTY

Takže naše sága o povaze SSSR se blíží ke konci. Zatímco někteří čtenáři dychtivě čekali na každý další vzrušující díl, jiní si od začátku mysleli, že tomuto nudnému starému tématu věnujeme nepřiměřený prostor.¹ Další nespokojenou skupinou mohou být stoupcí konkrétních teorií, kterým se nedostalo uznání, jaké by si podle nich zaslouhovaly.² To však bylo nevyhnutelné vzhledem k velkému počtu teorií, jimiž by se bylo možno zabývat. Seznam politických tendencí, které považovaly SSSR za nějakou variaci na kapitalismus, zahrnuje anarchismus, komunismus rad, „impossibilismus“, mnohé druhy leninismu (včetně bordigismu, maoismu a několika, které vyšly z trockismu), libertinský socialismus, marxismus-humanismus, menševismus, Situacionistická internacionála a sociální demokracie.³ Někteří by se také mohli ptát, proč se z předchozích dílů jen jeden zabýval netrockistickými (státně) kapitalistickými teoriemi. Jenže při pohledu na tyto alternativy je zarážející, že ani jedna se odpovídajícím způsobem nevypořádala s „ortodoxně marxistickou“ kritikou přicházející od trockistů. Trockismus sám sice politicky zbankrotoval ve svém vztahu ke stalinismu i k sociální demokracii – což není bez souvislosti s jeho odmítáním akceptovat, že SSSR byl kapitalistický – ale na jisté teoretické rovině pořád ještě představoval výzvu. Na prvních pár následujících stránkách zopakujeme, o jaká témata zatím šlo. Fragmentární ideologické koncepce sice mohou uspokojovat potřeby buržoazie, ale proletariát musí dosáhnout teorie: praktické pravdy nezbytné k jeho všeobjímajícímu úkolu sebezrušení, které zároveň ruší třídní společnost. Zbavit se některých hovadin a objasnit témata obklopující jednu z ústředních překážek lidské emancipace, jakou 20. století přineslo – konkrétně komplicity levice a kapitálu – může příštímu století napomoci, aby se kapitalistického výrobního způsobu zbavilo jednou provždy.

1) Náš úvod k druhému dílu byl také odpovědí druhé skupině.

2) Kupříkladu ICC si stěžovali, že se v našem pojednání o Italské levici nezmiňujeme o přínosu jedné konkrétní odnože, s níž se oni ztotožňují, jmenovitě s Levými komunisty Francie, kteří odmítli vstoupit do Mezinárodní komunistické strany, kterou „bordigisté“ zformovali v Itálii roku 1943. Jak už to tak chodí, přečetli jsme si článek, na který se odvolávají – „The Russian Experience: Private Property and Collective Property“ (*Internationalisme* č. 10, 1946, přetištěno v *International Review* č. 61, 1990) – a skutečně jej považujeme za celkem dobrý. Jeho postřeh, že *forma* vlastnictví se může měnit, ale *obsah* – mrtvá práce panující nad živou prací – zůstává, je základním vhlédem, který sdílí řada ostatních teorií státního kapitalismu. To je ale jen začátek. Naneštěstí nevidíme žádnou známku toho, že by se ICC povedlo z tohoto dobrého začátku někam dál posunout. Jistým způsobem dotyčný článek odkazuje spíš zpět k teoretické přísnosti a otevřenosti Bilanu (skupina Italské levice z 30. let 20. století) než vpřed k dnešní sklerotické organizaci, která se k tomuto dědictví hlásí.

3) NEAL FERNANDEZ, *Capitalism and Class Struggle in the USSR: A Marxist Theory* (Aldershot: Ashgate, 1997). Tuto knihu shledáváme užitečnou pro vyčerpávající přehled, který o dané debatě skýtá; pro způsob, kterým zachází se silnými a slabými stránkami různých teorií; a proto, že identifikuje klíčové problémy, kterým musí teorie SSSR založená na Marxově kritice politické ekonomie čelit. Když však přijde na autorovu „novou teorii byrokratického kapitalismu“, nepřesvědčila nás – toho se však dotkneme v poznámce pod čarou číslo 16.

Úvod

Potíží s určením povahy SSSR bylo to, že vykazovala dva protichůdné aspekty. Na jedné straně se zdálo, že SSSR má charakteristiky nápadně podobné těm, které mají reálně kapitalistické společnosti Západu. Například živobytí obrovské většiny obyvatelstva SSSR záviselo na námezdní práci. Rapidní industrializace a násilná kolektivizace za Stalina vedly k rozpadu tradičních společenstev a ke vzniku masové průmyslové společnosti složené z atomizovaných jedinců a rodin. A nejpřednějším cílem hospodářského systému byla maximalizace ekonomického růstu.

Na druhé straně se SSSR značně odchyloval od *laissez-faire* kapitalismu, který analyzoval Marx. Ekonomika SSSR se neskládala z navzájem si konkurujících, soukromě vlastněných podniků, regulovaných „neviditelnou rukou“ trhu. Naopak, všechny zásadní výrobní prostředky vlastnil stát a hospodářství bylo regulováno vědomě centralizovaným plánováním. V důsledku toho tam neexistovalo ani ostré rozlišení mezi ekonomikou a politikou ani jasně odlišená občanská společnost mezi rodinou a státem. A konečně ekonomický růst nebyl poháněn motivem zisku, ale přímo potřebou rozšiřovat masu užitečných hodnot k uspokojení potřeb státu i obyvatelstva jako celku.

Proto každá teorie, že SSSR byl v podstatě kapitalistickou formou společnosti, musí být s to vysvětlit tento rozporuplný způsob, kterým se SSSR jevil. Zprvé musí ukázat, proč byly dominantní společenské vztahy, které povstaly za specifických historických okolností vývoje SSSR, ve své podstatě kapitalistickými společenskými vztahy: a potom musí tato teorie být založena na hodnotové analýze Sovětského svazu. Zadruhé musí ukázat, jak se tyto společenské vztahy projevovaly nejen v těch rysech SSSR, které byly jasně kapitalistické, ale také v těch rysech Sovětského svazu, které se jeví jako zřetelně odlišné od kapitalismu.

Kapitalistická podstata SSSR

Jak jsme viděli v III. díle, z komunistické levice po ruské revoluci vzešlo několik teorií, které začaly tvrdit, že SSSR je v podstatě formou kapitalismu. Většina z těchto raných teorií se však zaměřovala na otázku třídní povahy ruské revoluce a nedošla až k rozvinutí hodnotové analýzy sovětského systému.⁴ Po Mattickově pokusu analyzovat SSSR na základě hodnotových forem však došlo k několika pokusům ukázat, že navzdory protichůdným jevům byly v SSSR panující společenské vztahy svojí povahou v zásadě kapitalistické.

Samozřejmě, že každá teorie, že SSSR byl v nějakém smyslu kapitalistický, musí odmítnout vulgární interpretaci ortodoxního marxismu, která kapitalismus vidí jednoduše jako ziskem poháněný systém, založený na soukromém vlastnictví a „anarchii trhu“. Podstatou kapitalismu je panství společenských vztahů kapitálu. Ale co je kapitál? Na základě Marxe lze tvrdit, že kapitál je v podstatě autoexpanze odcizené práce: tvůrčí a výrobní schopnosti lidské aktivity, které se stávají cizí silou, jež ke své autonomní expanzi přivtěluje lidskou vůli a potřeby.

Jenže odcizení práce předpokládá námezdní práci, která sama předpokládá oddělení bezprostředních výrobců od výrobních prostředků i od prostředků k živobytí. Samozřejmě, že v „klasické formě“ kapitalismu je soukromé vlastnictví institucionálním prostředkem, kterým jsou bezprostřední výrobci oddělováni jak od výrobních prostředků, tak od prostředků k živobytí. Třída kapitalistů vlastní výrobní prostředky i prostředky k živobytí ve formě soukromého vlastnictví každého jednotlivého kapitalis-

4) Vždyť když nejpřednější teoretik komunismu rad, Paul Mattick, sledoval téma hodnoty, jeho tradiční marxistické hypotézy ho spolu s jeho teoretickou integritou vlastně dovedly k podrytí teorie státního kapitalismu Německé levice, protože akceptoval, že hodnota v SSSR skutečně neexistuje.

ty. Tváří v tvář soukromému vlastnictví každého jednotlivého kapitalisty se dělník nalézá vyloučen z přístupu k prostředkům, jimiž může buď přímo, nebo nepřímo uspokojit své potřeby. Proto je nucen prodat svoji pracovní sílu jednomu kapitalistovi, aby si pak od jiného mohl koupit prostředky ke svému živobytí. Jenže při prodeji pracovní síly kapitalistům dělnická třída vyrábí budoucí prostředky k jejímu živobytí a budoucí výrobní prostředky jako soukromé vlastnictví třídy kapitalistů. A tak ve finále reprodukuje vztah kapitálu a námezdní práce.

Jenže zavedením státního vlastnictví výrobních prostředků a prostředků k živobytí se tento společenský vztah nijak zásadně nemění. Samozřejmě, že stalinističtí apologeti budou tvrdit, že státní vlastnictví výrobních prostředků znamenalo, že patřily veškerému obyvatelstvu. To ale zcela jasně byla právní formalita. Sovětská dělnická třída nevladla a nekontrolovala své továrny o nic víc, než britští dělníci vlastnili British Steel, British Coal nebo British Leyland v dobách znárodněného průmyslu. Státní vlastnictví, ať už v Rusku nebo jinde, bylo jen specifickou institucionální formou, skrze kterou byla dělnická třída odtržena jak od výrobních prostředků, tak od prostředků k obživě a tudíž byla nucena prodávat svoji pracovní sílu.

Když prodávali svoji pracovní sílu různým státním podnikům, ruští dělníci nepracovali, aby vyráběli pro své vlastní potřeby, nýbrž pracovali výměnou za mzdy. A tak se jim jejich práce velmi reálně odcizovala a tedy produkovala kapitál. Místo aby svoji pracovní sílu prodávala kapitálu ve formě soukromého kapitalistického podniku, ruská dělnická třída ji prodávala kapitálu ve formě státem vlastněného podniku.

Zatímco v „klasické formě“ kapitalismu se třída kapitalistů ustavuje skrze soukromé vlastnictví výrobních prostředků, v SSSR se třída kapitalistů ustavovala skrze stát a jako taková kolektivně vlastnila a kontrolovala výrobní prostředky. Nicméně protože ruskou dělnickou třídu nutily pracovat déle, než bylo zapotřebí k výrobě ekvivalentu její pracovní síly, dokázaly ruské státní podniky vysávat nadhodnotu stejně, jako to dělaly jejich protějšky na Západě. Navíc, i když se část této nadhodnoty spotřebovávala na zaplacení výsad „státní buržoazie“, stejně jako na Západě se největší část reinvestovala do rozšiřování ekonomiky a tak do zajištění autoexpanze státního kapitálu.

Pronikneme-li tedy za formy vlastnictví, uvidíme, že skutečné společenské vztahy v SSSR byly v zásadě kapitalistickými vztahy. SSSR lze tedy nazírat jako kapitalismus – byť jako specifickou formu státního kapitalismu. Jakkoli politicky užitečná a intuitivně správná může tato klasifikace SSSR být, potíží je, že sám o sobě tento přístup nedokáže vysvětlit zjevně nekapitalistické aspekty SSSR. Jak by mohl říci člověk obeznámený s Hegelem, „*essence se musí jevit!*“ Kapitál sice může být autoexpanzí odcizené práce, ale je to práce ve formě hodnoty. Jak můžeme mluvit o hodnotě nebo dokonce o nadhodnotě, když neexistuje zbožní výroba, jelikož bez trhů není ani skutečné výroby za účelem směny?

Tyto kritiky teorií státního kapitalismu v SSSR vzešly z trockistické tradice. A tak se teď musíme vrátit právě k této tradici, abychom prozkoumali limity státně kapitalistických teorií SSSR.

Trockistický přístup

Sofistikovanější trockističtí teoretici kritizují metodu státně kapitalistických teorií SSSR. Tvrdí, že je chyba snažit se identifikovat nějakou abstraktní a ahistorickou podstatu kapitalismu a snažit se identifikovat její existenci v konkrétní historické společenské formaci, jako byl třeba SSSR. Pro ně byl zjevný rozpor mezi nekapitalistickými a kapitalistickými aspekty SSSR skutečným rozporem, který lze pochopit jen tak, že Sovětský svaz uchopíme jako přechodnou společenskou formaci.

Jak jsme viděli v I. díle, pro trockisty ruská revoluce značila rozhodný rozchod s kapitalismem. V jeho důsledku Rusko po roce 1917 vstoupilo do přechodného období mezi kapitalismem a socialismem. Jako takový SSSR nebyl ani kapitalismem ani socialismem, ale měl aspekty obou, které vyrůs-

taly z boje mezi zákonem hodnoty a plánováním.

Proto trockisté nikdy nepopírali existenci kapitalistických aspektů SSSR. Vždyť souhlasili s tím, že přetrvávají kapitalistické formy jako peníze, zisky, úrok a mzdy. Ale byly to upadající formy – „prázdné skořápky“ – které v přechodném období skrývaly vznikající socialistické vztahy. Tvrdí, že zkoumáme-li blíže tyto „kapitalistické formy“, je to jasné.

Zaprvé se může zdát, že v SSSR měla výroba formu výroby pro směnu a tudíž výrobky měly formu zboží. Koneckonců různé státní podniky spolu navzájem obchodovaly a své výrobky prodávaly dělnické třídě. Jenže tato směna výrobků byla z větší části určena centrálním plánem a ne konkurenční směnou na trhu. Ve výsledku tak státní podniky sice *formálně* prodávaly své výstupy a nakupovaly své vstupy v podobě „směny“, ale obsahově šlo o pouhé transfery, které se děly v souladu s centrálním plánem. Nevyrábělo se tedy pro směnu, ale pro plán a výrobky tak ve skutečnosti nenabývaly formy zboží.

Zadruhé, jelikož neexistovala reálná směna zboží, ale prostě jen plánovitý transfer výrobků, nemohly v SSSR existovat ani skutečné peníze. Ty sice určitě existovaly a používaly se při transakcích, ale rozhodně neměly úplné funkce, které peníze mají v kapitalismu. Peníze v zásadě fungovaly jako účetní jednotka. Na rozdíl od peněz v kapitalismu, které jsou – jakožto univerzální ekvivalent – nezbytné a dostatečné ke koupi čehokoli, v SSSR peníze možná byly nutné ke koupi určitých věcí, ale často nebyly ani zdaleka dostačující. Jak dosvědčovaly dlouhé fronty a nedostatek, k sehnání věcí v SSSR nebyly potřeba jen peníze, ale také čas nebo vliv.

Zatřetí existovaly formy zisků a úroku. V kapitalismu zisk slouží jako hnací síla, která pohání expanzi ekonomického systému, zatímco úrok zaručuje efektivní alokaci kapitálu do těch nejziskovějších sektorů a průmyslů. V SSSR formy zisku a úroku existovaly, ale povětšinou se jednalo o účetní nástroje. Výroba nebyla výrobou pro zisk o nic víc, než byla výrobou pro směnu. Vždyť expanze hospodářského systému se řídila centrálním plánem, který stanovoval konkrétní cíle výroby *užitných hodnot* a nikoli hodnot.⁵

A nakonec, a to je možná ze všeho nejdůležitější, se dostáváme k formě mezd. Pokud trockističtí teoretici odmítají stalinistickou představu, že ruská dělnická třída byla spoluvlastníkem státních podniků, potud jsou nuceni akceptovat, že bezprostřední výrobci byli odděleni jak od prostředků k životu, tak od výrobních prostředků. Avšak tvrdí se, že při absenci všeobecné zboží výroby ruský dělník nemohl prodávat svoji pracovní sílu jako zboží. Zaprvé proto, že dělník neměl „svobodu“ prodat svoji pracovní sílu komukoli chtěl, a zadruhé proto, že peněžní mzdu nebylo možno volně proměnit ve zboží. Dělníkům v SSSR tak sice nominálně byly vypláceny mzdy, ale ve skutečnosti takové mzdy nebyly nic víc než důchody nebo příděly, které měly pramálo společného s odvedenou prací. Postavení dělníka se víc blížilo postavení nevolníka nebo otroka připoutaného ke konkrétnímu výrobnímu prostředku než postavení „svobodného“ námezdního dělníka.

5) Teorii státního kapitalismu, která akceptovala, že „zisk“, tak jak se jevil na povrchu sovětské společnosti, nebyl ziskem v marxistickém smyslu, vypracovala Raja Dunajevská. V průkopnickém díle se na přelomu 30. a 40. let 20. století pustila do funkční analýzy cyklu akumulace kapitálu, jak se v SSSR fakticky odehrál. Přišla na to, že „daň z obrátu“ uvalená na spotřební zboží sice přinášela lehkému průmyslu zcela „fiktivní zisk“, ale byla „pouhým prostředkem, kterým stát a ne průmysl odčerpává vše, co dal dělníkovi „navíc“ prostřednictvím mzdy.“ A proto, „tento ‘zisk’ nepřitahuje ani kapitál ani jednotlivé agenty kapitálu.“ Jak však poukazuje, ani v klasickém kapitalismu, „jednotlivý agent kapitálu nikdy přímo neuskutečňuje nadhodnotu vyždímanou v jeho konkrétní továrně. V míře, v jaké je jeho individuální kapitál s to vyvíjet tlak na agregovaný kapitál, podílí se na rozdělení celonárodní nadhodnoty. V Rusku se tento tlak nevyvíjí skrze konkurenci, ale skrze státní plánování.“ (DUNAJEVSKÁ, „The Nature of the Russian Economy“, v *The Marxist-Humanist Theory of State-Capitalism* (Chicago: News & Letters, 1992) Avšak i přesto, že si uvědomila, že co se „zisku“ týče, je třeba probrat se diskursem ruských ekonomů až k realitě, v roce 1943 jen tak na první pohled připustila, že „zákon hodnoty“ v SSSR skutečně platí, což *pro ni* znamenalo připustit, že se jedná o státní kapitalismus. Neviděla tedy důvod jít v teoretické analýze situace někam dál.

K otázce „prázdných kapitalistických forem“ se ještě vrátíme. Momentálně je důležité povšimnout si, jakým způsobem dokáže trockistický přístup podložit rozporuplný způsob, kterým se SSSR jeví, jako kapitalistický i nekapitalistický na základě přechodu od kapitalismu k socialismu. Potud je trockistický přístup ve výhodě oproti většině státně kapitalistických teorií, které nedokážou adekvátně vysvětlit nekapitalistické aspekty SSSR. Tato neschopnost uchopit nekapitalistické aspekty SSSR se odhaluje ve světle úpadku a konečného zhroucení SSSR.

Kapitalistická krize a pád SSSR

Jedním z nejnápadnějších rysů kapitalistického výrobního způsobu je jeho krizemi protkaný modus rozvoje. Kapitalismus přinesl bezpříkladný rozvoj výrobních sil, ale tento vývoj opakovaně přerušují krize z nadvýroby.

Vyložené mrhání, které takové krize mohou zahrnovat, se jasně ozřejmil za velké deprese ve 30. letech 20. století. Na jedné straně byly miliony dělníků z industrializovaných zemí uvrženy do chudoby masovou nezaměstnaností, zatímco na druhé straně nečinně stály továrny, které předtím sloužily jako prostředek k nasycení a oblečení těchto dělníků. Oproti tomu stalinistické Rusko tehdy procházelo procesem rychlé industrializace, jenž se zdál být prost krize a měl SSSR transformovat z převážně agrární ekonomiky v důležitou průmyslovou a vojenskou velmoc.⁶

Ve 30. letech 20. století a následujících dekádách dokonce i buržoazní pozorovatelé začali akceptovat názor, že stalinistický systém centralizovaného plánování překonal problém hospodářské krize a byl tak minimálně ekonomicky napřed oproti volnotržnímu kapitalismu. Jedinou otázkou, kterou si takoví pozorovatelé kladli, bylo, zda cena v podobě buržoazní svobody, kterou se stalinistický systém zdál implikovat, skutečně stála za ekonomické přínosy racionálně plánovaného hospodářství.

Sice se pro trockisty stávalo stále obtížnějším hájit představu, že SSSR je degenerovaným dělnickým státem na základě toho, že dělnická třída je tam v nějakém smyslu u moci, ale pořád mohli SSSR bránit jako pokrokový, protože dokázal rozvíjet výrobní síly rychleji než kapitalismus. Pokud rapidní rozvoj výrobních sil vytvářel materiální podmínky pro socialismus, potud se bylo možno domnívat, že existence SSSR je stále v dlouhodobém zájmu dělnické třídy.

Mnozí z teoretiků státního kapitalismu sdíleli tento společný názor, že SSSR je napřed oproti volnotržnímu kapitalismu na Západě. Mohli sice nesouhlasit s trockistickou představou, že ruská revoluce vedla k rozchodu s kapitalismem, ale pořád akceptovali, že nakonec vedla k zavedení převážně státně kapitalistické ekonomiky a tak značila posun nejen oproti předrevolučnímu Rusku, ale také oproti západnímu kapitalismu.

Zdálo se, že vývoj západního kapitalismu po druhé světové válce tento názor potvrzuje. Vznik keynesiánského řízení poptávky, rozšířené znárodňování klíčových průmyslových odvětví, indikativní plánování⁷ a zavádění sociálního státu – to vše se zdálo naznačovat evoluci k určité formě státního kapitalismu. Podle mnohých buržoazních i marxistických teoretiků z 50. a 60. let 20. století se Západ a Východ tím víc sbližovaly, čím víc stát reguloval ekonomiku. Podle *Socialisme ou Barbarie* vzni-

6) Samozřejmě, že SSSR měl jiný typ krize založený na potížích – při absenci nezaměstnanosti – s nastolováním pracovní kázně, což víc a víc vedlo k užívání teroru jak proti dělnické třídě, tak proti ředitelům. Viz Ticktinem ovlivněné dějiny tohoto období: FOLTZER D., *Soviet Workers and Stalinist Industrialisation: The Formation of the Modern System of Soviet Production Relations 1928-1941* (Londýn: Pluto, 1986).

7) V 60. letech 20. století, na vrcholu tripartitního korporativismu se vlády v západní Evropě pokoušely koordinovat investiční plány hlavních společností, které dominovaly národním ekonomikám, spolu se státními investicemi a mzdovými požadavky, aby se tak maximalizovala akumulace kapitálu. To vešlo ve známost jako indikativní plánování.

kalo něco, co nazvali „byrokratickým kapitalismem“, který překonal problémy hospodářské krize.

Jak jsme si všimli v III. díle, Mattick jakožto jeden z vůdčích teoretiků státního kapitalismu v Německé levici odmítal, že keynesiánství rozřešilo rozpory kapitalismu. Přesto však jen tak od pohledu tvrdil, že SSSR sám vyřešil potíže ekonomické krize skrze racionální plánování.

Jak jsme však viděli v II. díle, do 70. let 20. století bylo stále jasnější, že SSSR vstoupil do období chronické hospodářské stagnace. Do pádu SSSR v roce 1990 tak mohli jen ti nejskalnější stalinisté popírat, že SSSR je byrokratickou noční můrou, která zahrnuje nesmírné ekonomické plýtvání a neefektivitu.

Státně kapitalistické teorie se doposud ukazují jako neschopné vysvětlit zvláštní povahu fundamentálních rozporů SSSR, které vedly k jeho chronické stagnaci a konečnému zhroucení.⁸ Jestliže však byl SSSR jednoduše nějakou formou kapitalismu, pak by teorie kapitalistické krize měly být nějakým způsobem aplikovatelné na krizi v SSSR. Ale pokusy vysvětlit hospodářské problémy SSSR jednoduše z hlediska klesající míry zisku, nadvýroby a krize atd., nejsou s to vysvětlit specifické rysy hospodářských potíží, které sužovaly SSSR. Ten totiž nezažíval akutní krizi z nadvýroby, ale spíš problémy se systematickým plýtváním a chronickou hospodářskou stagnací a ani jedno nelze vysvětlit standardními teoriemi kapitalistické krize.

Je ironií, že v důsledku tohoto limitu státně kapitalistických teorií nejpřesvědčivější vysvětlení pádu SSSR nevyšlo z těch tradic, které se nejdůsledněji stavěly proti Sovětskému svazu a které daly vzniknout teoriím, že Sovětský svaz je formou státního kapitalismu, ale z trockistické tradice, která SSSR kriticky podporovala. Jak jsme viděli v II. díle, byl to Ticktin, kdo předložil to nejvěrohodnější vysvětlení a popis úpadku a pádu SSSR. Ačkoli se při rozvoji své teorie SSSR musel Ticktin zbavit představy, že SSSR dál zůstával degenerovaným dělnickým státem, přidržel se kruciólní trockistické představy, že Sovětský svaz je v přechodném stádiu mezi kapitalismem a socialismem. Pro Ticktina byl přechod Ruska k socialismu součástí globálního přechodu od kapitalismu k socialismu. Vzhledem k debaklu světové revoluce, která přišla po první světové válce, zůstalo Rusko v izolaci a nedokázalo tak přechod k socialismu dovést. V důsledku toho SSSR uvíznul na půl cestě mezi kapitalismem a socialismem. SSSR tak následně zdegeneroval ve „výrobní nezpůsob“. Sice přestal být regulován „zákonem hodnoty“, ale bez účasti dělnické třídy ho nemohl adekvátně regulovat ani zákon plánování.

Jak jsme viděli v II. díle, právě v tomto teoretickém rámci Ticktin tvrdil, že SSSR byl prvním pokusem o uskutečnění přechodu od kapitalismu k socialismu v globální epoše úpadku kapitalismu, a byl schopen vypracovat svoji analýzu úpadku a pádu SSSR. Jak jsme si ale rovněž ukázali, jeho analýza sice možná je nejvěrohodnějším vysvětlením úpadku a pádu SSSR, jaké se nabízí, ale má významné mouchy. Jak jsme si řekli, i přes dvacet let a četné články, kde rozvíjel svoji analýzu SSSR, Ticktin nedokázal vypracovat systematický a metodologicky ucelený výklad jeho teorie Sovětského svazu jakožto výrobního nezpůsobu. Místo toho je Ticktin nucen vycházet z několika chybných východisek a pokaždé naráží na potíže ve svém úsilí ukázat, že Sovětský svaz byl v nějakém smyslu na přechodu k socialismu, byť pokaždé nabízí důležité postřehy ohledně povahy a fungování SSSR. Dokonce ani nedokáže odpovídajícím způsobem vysvětlit přetrvání a funkci kapitalistických kategorií v SSSR.

Máme-li vypracovat alternativu k Ticktinově teorii, která by měla kořeny v tradici, jež SSSR sou-

8) Jednou možnou výjimkou je Chattopadhyayovo dílo *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience* (Westport CT: Praeger, 1994). Podle jeho analýzy specifický kapitalistický vývoj v SSSR (který nenálepkuje jako státní kapitalismus) nedokázal účinně přejít od extenzivní akumulace založené na absolutní nadhodnotě k intenzivní akumulaci založené na relativní nadhodnotě a reálném podřízení práce. Aby se tak mohl rozpínat, spoléhal na nasávání dalších a dalších dělníků a surovin do výroby na stávající bázi; nedokázal tedy uskutečnit posun k neustálým převratům ve výrobních vztazích a silách, které si žádala intenzivní akumulace.

stavně viděla jako státní kapitalismus,⁹ je nutné, abychom dokázali vysvětlit nekapitalistické aspekty SSSR, což se předešlým státně kapitalistickým teoriím nepodařilo. Za tímto účelem navrhuje následovat Ticktina a považovat SSSR za přechodnou společenskou formaci, ale na základě postřehů Bordigy a Italské levice nenavrhujeme uchopit SSSR jako přechod od kapitalismu, nýbrž jako společenskou formaci na přechodu ke kapitalismu.

Ale než se do toho budeme moci pustit, musíme zvážit zvláštní povahu této formy státního kapitalismu.

Historický význam státního kapitalismu

V tradičním marxismu Druhé i Třetí internacionály je státní kapitalismus nazírán jako nejvyšší forma kapitalismu. Jak tvrdil Marx, převládající tendencí ve vývoji kapitalismu je koncentrace a centralizace kapitálu. Jelikož kapitál se akumuluje ve stále větším množství, silné kapitály vyhánějí ty slabé. Kapitál se centralizuje v menším a menším počtu rukou a konkurence mezi mnoha malými kapitály v každém odvětví nahrazuje monopol hrstky.

Koncem devatenáctého století začali teoretici Druhé internacionály tvrdit, že tato tendence došla tak daleko, že konkurenční *laissez-faire* kapitalismus analyzovaný Marxem v polovině devatenáctého století ustupuje monopolnímu kapitalismu, v němž klíčovými odvětvími dominuje celonárodní monopolistická korporace nebo cenové kartely. Tvrdilo se, že rozvoj takových monopolů a kartelů znamená, že zákon hodnoty upadá. Objem produkce a ceny už nevystupovaly živelně z anarchie tržní konkurence, ale stále častěji je plánovaly monopoly a kartely.

Dále se tvrdilo, že aby mohl zmobilizovat obrovské množství kapitálu, kterého teď bylo zapotřebí k financování rozsáhlých výrobních investic v klíčových sektorech, jako bylo ocelářství, těžba uhlí a železnice, začal se průmyslový kapitál spojovat s a pak stále častěji fúzovat s bankovním kapitálem, čímž vznikl finanční kapitál, jak jej nazval čelní ekonomický teoretik Hilferding. V rámci finančního kapitálu se navzájem spojovaly obrovské celonárodní monopoly ze všech odvětví, čímž vznikaly obří národní konglomeráty se zájmy ve všech strategických sektorech ekonomiky. Logickým výsledkem tohoto procesu bylo, že se centralizace finančního kapitálu dostane do bodu, kdy bude jen jeden konglomerát, který bude vlastnit a kontrolovat všechna důležitá odvětví národního hospodářství.

Růst finančního kapitálu však šel rovněž ruku v ruce s rostoucí ekonomickou důležitostí státu. V mezinárodním měřítku vedl rozvoj finančního kapitálu uvnitř každého národního státu k silící politizaci mezinárodní konkurence, neboť každý stát prosazoval zájmy svého vlastního národního kapitálu, a to i vojenskou silou bylo-li to nutné. Každý stát si proti soupeřícím imperiálním mocnostem začal po celé zeměkouli vytyčovat svoji říši a sféru vlivu, aby si zajistil výsadní přístup k trhům a surovinám potřebným pro jeho domácí kapitál. Rozvoj obřích monopolů a finančního kapitálu zároveň nutil stát zaujmout daleko aktivnější roli v regulaci ekonomiky a dělat arbitra konfliktů ekonomických zájmů, které už nadále nedokázalo mediovat volné fungování tržní konkurence.

Ve výsledku tak rozvoj finančního kapitálu neznamenal jen fúzi průmyslového a bankovního kapitálu, ale také fúzi kapitálu a státu. Kapitalismus se nemilosrdně vyvíjel ve státní kapitalismus, v němž nebude než jeden jediný kapitál, který bude panovat celému národu a bude ho řídit stát v zájmu třídy kapitalistů jakožto celku. Pro onoho teoretika Druhé internacionály to byla právě tato ten-

9) Důležitým tématem pro předešlé teorie bylo, zda by se měl SSSR považovat za „státní kapitalismus“ nebo jednoduše za „kapitalismus“, jak kupříkladu činil Bordiga. Níže si řekneme, že význam „státního kapitalismu“ je třeba revidovat, čímž se toto téma stane zbytečným.

dence ke státnímu kapitalismu, která skýtala základnu pro socialismus. S rozvojem státního kapitalismu už bude potřeba jen ovládnutí státu dělnickou třídou. Všechny mechanismy pro řízení národního hospodářství pak budou v rukou dělnické vlády, která potom bude moci řídit ekonomiku v zájmu dělnické třídy a ne malé skupinky kapitalistů.

Ale tato představa, že státní kapitalismus je vyvrcholením dějinného vývoje kapitalismu a že se tudíž jedná o nejvyšší stádium kapitalismu, vyrostla ze specifických podmínek a zkušeností Německa na konci devatenáctého století. Rychlá industrializace Německa po jeho sjednocení v roce 1866 znamenala, že do konce devatenáctého století vážně ohrožovalo úlohu Británie coby přední ekonomické mocnosti v Evropě. Rychlý vznik průmyslového proletariátu dal zároveň vzniknout německé sociálně demokratické straně, která byla nejen první, ale také největší a nejdůležitější masovou dělnickou stranou na světě a jako taková dominovala Druhé internacionále. Proto by nás nemělo překvapovat, že marxističtí teoretici Druhé internacionály, ať už byli Němci nebo ne, vzhlíželi k Německu. Ale jejich zevšeobecnění vývoje německého kapitalismu na univerzální zákon se mělo ukázat jako důležitá chyba.

Tato chyba se ozřejmuje, když se podíváme na další dvě čelní kapitalistické mocnosti na konci devatenáctého století: na Británii, která byla přední kapitalistickou mocností po celé století, a na USA, které spolu s Německem rychle předháněly Británii v hospodářském rozvoji. Samozřejmě, že jak v Británii, tak v USA převládala v kapitalistickém vývoji tendence k centralizaci a koncentraci kapitálu, která povede k růstu obřích korporací a monopolů. Dále částečně v důsledku takovéto koncentrace a centralizace kapitálu a částečně v důsledku třídního konfliktu, který je doprovázel, bude na sebe stát ve dvacátém století brát větší a větší zodpovědnost za řízení ekonomiky. Nedošlo však k žádné fúzi bankovního a průmyslového kapitálu ani k fúzi mezi státem a kapitálem v měřítku, které by bylo srovnatelné s tím, k čemu došlo v Německu buď na konci devatenáctého století, nebo následně ve století dvacátém.

Mezinárodní orientace britského kapitálu, která se dále upevnila se vznikem Britského impéria v pozdním devatenáctém století, znamenala, že téměř neexistoval tlak na vznik finančního kapitálu v Hilferdingově smyslu. Britský průmyslový kapitál měl dlouho ustavené trhy po celém světě a nic ho tedy netlačilo ke konsolidaci národních trhů skrze budování kartelů nebo národních monopolů.

Stejně tak britský bankovní kapitál se soustředil na řízení mezinárodních toků kapitálu a na zahraniční investice a ani zdaleka neinklinoval k dlouhodobým závazkům potřebným pro fúzi s průmyslovým kapitálem. Britský průmyslový kapitál získával finance především prostřednictvím akciového trhu či skrze utržené zisky a ne prostřednictvím bank jako jeho německý protějšek. Britský stát sice sledoval imperiální politiku, která usilovala o uchránění trhů a surovinových zdrojů pro britský kapitál, ale tím také končil. Britský stát tak nevyvíjel téměř žádné úsilí o prosazování rozvoje britského kapitálu skrze přímé zásahy státu, neboť ve většině sektorů si britský kapitál stále ještě udržoval velkolepý konkurenční náskok.

V USA podléhala koncentrace bankovního kapitálu restrikcí. Ve výsledku tak nemohlo dojít k fúzi bankovního velkokapitálu s průmyslovým velkokapitálem. Protože USA představovaly celokontinentální ekonomiku, měly daleko větší prostor pro expanzi, než kapitály v konkrétních odvětvích dosáhly monopolistického stádia a až ho dosáhly, tak často čelily protitrustové legislativě. Dále relativní geoekonomická izolovanost USA znamenala, že k podpoře rozvoje amerického průmyslu dostačovala protekcionistická opatření. Vláda USA nepotřebovala zajít za uvalování cel na zahraniční dovozy, aby podnítila rozvoj domácího průmyslu. Proto tam neexistovala nejen báze pro fúzi průmyslového a bankovního kapitálu, ale ani báze pro fúzi státu s kapitálem.

Ve dvacátém století to byly USA a ne Německo, kdo po Británii převzal hegemonní ekonomickou

moc. Je sice pravdou, že tendence ke koncentraci a centralizaci kapitálu v USA pokračovala, že jak státní regulace, tak státní výdaje setrvale narůstaly, a že se vznikem vojensko-průmyslového komplexu přibývalo silících vazeb mezi státem a určitými sektory průmyslu, ale o USA – nejvyspělejší kapitalistické velmoci – lze jen stěží prohlásit, že jejich politická ekonomie je státně kapitalistická. Vždyť s nástupem globálního finančního kapitálu a ústupem autonomie národního státu se představa, že státní kapitalismus je nejvyšším stádiem kapitalismu, stává stále neudržitelnější.

Není-li však státní kapitalismus nejvyšším stádiem kapitalismu, jak tvrdili teoretici Druhé a Třetí internacionály, jaký byl potom jeho historický význam? Abychom mohli odpovědět, musíme se nejprve krátce podívat na konkrétní vývoj průmyslového kapitalismu v Německu, který poskytnul materiální podmínky, z nichž tento pojem vyrostl.

Německo a podmínky pozdní industrializace

Jak si Marx uvědomoval, Británie představovala klasický případ vývoje průmyslového kapitalismu. Po téměř čtyřech stoletích vytvořily evoluce a rozvoj merkantilního a agrárního kapitalismu v Británii zásadní předpoklady pro vznik kapitalismu průmyslového na konci osmnáctého století. Stovky let ohrazování vyvlastnily britské rolnictvo a vytvořily rozsáhlý fond potenciálních proletářů. Původní akumulace zároveň soustředila bohatství v rukou vznikající buržoazie a zburžoazněné nižší šlechty, které byly jak ochotny, tak schopny investovat ho jako kapitál.

V prvních desetiletích devatenáctého století došlo k rapidní industrializaci a urbanizaci Británie. Do poloviny devatenáctého století se Británie ustavila jako „dílna světa“. Britští výrobci zaplavili světové trhy a zejména pak ty evropské. Rozvoj továrního systému a následné použití parní energie znamenaly, že výrobky britského průmyslu byly daleko levnější než výrobky evropského průmyslu, který se povětšinou stále ještě zakládal na řemeslné výrobě.

V důsledku toho velké části protoindustriální řemeslné výroby, která během předchozích dvou set let vyrůstala napříč Evropou, hrozilo, že ji britská průmyslová výroba zruinuje. A tak, zatímco v Británii vznik průmyslového kapitalismu znamenal ústup úlohy státu do pozadí a vznik *laissez-faire*, na kontinentě ničující konkurence britského průmyslu donutil evropské státy k přijetí opatření na ochranu a podporu domácího průmyslu. Britská ekonomická konkurence skutečně znamenala neexistenci možnosti postupné evoluce v kapitalismus. Evropské vládnoucí třídy naopak musely industrializovat, jinak by zůstaly pozadu. A jestliže se domácí buržoazie ukázala příliš slabá na to, aby industrializaci provedla, pak za ni musel její dějinné poslání vykonat stát.

Zásadním bodem zlomu ve vývoji formování světové kapitalistické ekonomiky byla 70. léta 19. století, zejména pak v Evropě. Období 1870-1900 znamenalo druhou fázi industrializace, která svět rozdělí na jádro vyspělých zprůmyslněných zemí a periferii nerozvinutých zemí. Toto rozdělení z větší části existuje dodnes.

První fáze industrializace, která v Británii započala koncem osmnáctého století a soustředila se na textilní průmysl, vyšla z rukodělného a řemeslného průmyslu, který vyrůstal v předchozím manufakturním období. Strojní park, který se používal k mechanizaci výroby, byl povětšinou jednoduše znásobením a rozvinutím nástrojů, které se používaly v rukodělné výrobě a samy byly produktem rukodělné výroby. Zároveň množství peněžního kapitálu potřebného k rozjetí výroby bylo relativně malé a zcela v možnostech jmění středostavovské rodiny.

Druhá fáze industrializace, která přišla v posledních desetiletích devatenáctého století, se soustředila kolem velkokapacitní výroby oceli a těžkého strojírenství. Předpokladem průmyslové výroby teď byla průmyslová výroba. Průmyslový strojní park už nebyl produktem rukodělné výroby, nýbrž byl sám vyráběn průmyslově. Industriální výroba dramaticky rostla jak co do měřítka, tak co do nákladů.

Kvantum kapitálu potřebného k rozjetí výroby teď často bylo mimo možnosti i těch nejbohatších jedinců. Peněžní kapitál se musel koncentrovat prostřednictvím akciových společností a bank.

V Británii a v menší míře patrně i ve Francii vytvořilo období rané industrializace předpoklady pro budoucí industrializaci druhé fáze. Průmyslová základna tak již byla ustavena a akumulace kapitálu spolu s rozvojem finančních institucí poskytují masu peněžního kapitálu nutnou k další industrializaci. Oproti tomu rozdělení Německa na státečky, které bylo nakonec překonáno jeho sjednocením teprve v roce 1866, zpomalovalo rozvoj průmyslového kapitálu. V důsledku toho Německo muselo vytvořit předpoklady pro druhou fázi industrializace téměř z ničeho, nemělo-li zůstat nenapravitelně pozadu. To vyžadovalo nucenou koncentraci národního kapitálu a aktivní intervenci státu.

A dál to jen zhoršoval opožděný vstup Německa do závodů o rozdělení světa. Nová průmyslová odvětví, která se začala objevovat ke konci devatenáctého století, vyžadovala širokou škálu surovin, které byly k mání jedině mimo Evropu. Za účelem zajištění dodávek těchto surovin se rozjel závod o rozdělení světa a ten vedl k ustavení obrovského francouzského a britského impéria z konce devatenáctého století. Vyloučen z velké části světa, německý kapitál se ocitl stísněný v úzkých národních hranicích Německa a jeho bezprostředního východoevropského zázemí.

A právě tuto vynucenou koncentraci a centralizaci německého kapitálu a jeho omezení do úzkých národních hranic Německa a východní Evropy lze nahlížet jako základnu pro tendence k fúzi jak průmyslového a bankovního kapitálu, tak státu a kapitálu, které byly německou zvláštností na konci devatenáctého století. Jako taková tedy tendence ke státnímu kapitalismu, kterou identifikoval onen teoretik Druhé internacionály, souvisela spíše s pozdní industrializací Německa než s nějakou univerzálně platnou tendencí ke státnímu kapitalismu. Vždyť dvacáté století ukázalo, že v úspěchu těch ekonomik, kterým se podařilo překonat obrovské nevýhody pozdní industrializace – jako třeba Japonsko a nedávno „Nově industrializované země“ (NIZ) jako Jižní Korea, Taiwan, Indonésie, Brazílie a Mexiko – hrál zásadní úlohu státem vedený rozvoj.¹⁰

Státní kapitalismus však v Německu zůstal jen tendencí. V SSSR lze fúzi státu s kapitálem považovat za plně uskutečněnou. Proto se teď musíme zabývat případem pozdního rozvoje Ruska.

Rusko a pozdní rozvoj

Jak jsme si ukázali v I. díle, ruské samoděržaví se opakovaně snažilo „modernizovat“ a „industrializovat“ ruskou ekonomiku. Zrušením nevolnictví v roce 1866 a zaváděním Stolypinových agrárních reforem na počátku 20. století se carské vlády snažily napomáhat růstu kapitalistického zemědělství. Zároveň carský režim podněcoval zahraniční investice do těch nejmodernějších podniků a strojů.

Avšak carské snahy o modernizaci a industrializaci ruské říše mírně nebezpečí, že taková modernizace a industrializace pustí ze řetězu společenské síly, které podryjí tradiční společenské a politické vztahy, na nichž bylo ruské imperiální samoděržaví založeno. Vždyť primárním motivem pro podporu industrializace ruského carství byla potřeba průmyslové základny k udržení jeho vojenské síly. A jelikož vojenská síla stále více závisela na průmyslově vyráběných zbraních, bylo čím dál důležitější, aby se ruský stát industrializoval.

V důsledku toho se industrializace předrevolučního Ruska zakládala úzce na potřebách vojenské akumulace. Rusko tak sice mělo jedny z nejvyspělejších továren na světě, ale obrovské množství ruského obyvatelstva bylo stále zaměstnáno v zemědělství, které buď sloužilo k pouhé obživě, nebo k malovýrobě zboží. A právě tuto strukturu ekonomiky, kde ostrůvky kapitalistické velkovýroby existovaly

10) V případě NIZ byl tento úspěch relativní. Jak nedávno ukázala asijská krize, jejich rozvoj je stále druhotný vzhledem k rozvoji vyspělejších kapitalistických zemí.

v moři převážně zaostalého předkapitalistického zemědělství, bolševici zdědili po říjnové revoluci.

Ruská revoluce 1917 byla dvojakou revolucí. Na jednu stranu byla revolucí proletářskou. Byla to městská dělnická třída, kdo v únoru svrhnul carský režim, v srpnu porazil Kornilovovu kontrarevoluci a v říjnu se skrze politickou formu bolševické strany chopil politické moci. Jenže přesto, že se ruskému proletariátu ve spojení s rolnictvem povedlo smést carské samoděržaví a vykořenit semi-feudální aristokratickou vládnoucí třídu, na níž spočívalo, byla proletářská revoluce nakonec poražena.

Ruský proletariát nedokázal zajít za situací dvojvládní na ulicích a v továrnách, která vyvstala během období mezi únorem a říjnovou revolucí. Protože nebyl s to převzít a přímo transformovat společenské výrobní vztahy, byly rozpory situace dvojvládní vyřešeny ve prospěch znárodnění a nekomunizace výrobních prostředků. Důsledky se brzy ozřejmily při opětovném zavádění taylorismu a nastolování vedení jednoho muže na jaře 1918.

Bolševická strana, která předtím byla politickou formou, skrze niž ruský proletariát triumfoval, se pak stala formou, skrze niž utrpěl svoji porážku. Leninisté mohli revoluci zachránit jediné tak, že ji porazili. Nouzová opatření použitá na obranu výtěžků revoluce: rozdrčení politické opozice, opětovné zaměstnání carských činitelů, obnova kapitalistických výrobních metod a pobídek atd. – to vše sloužilo jen ke zlomení skutečné moci ruské dělnické třídy a otvíralo propast mezi „dělnickou vládou“ a dělníky. Tento proces se dál jen upevnil decimací revolučního ruského proletariátu během tří let občanské války.

Jenže na druhou stranu se na ruskou revoluci lze dívat nejen jako na neúspěšnou proletářskou revoluci, ale také jako na částečně úspěšnou „nacionálně buržoazní“ revoluci. Nacionálně buržoazní v tom smyslu, že smetla absolutistický carský stát a tím otevřela cestu plnému rozvoji ruského kapitalismu, a nikoli ve smyslu, že ji vedla uvědomělá ruská buržoazie, ani ve smyslu, že posloužila k ukutí uvědomělé ruské buržoazie.

Pokud by nedošlo k ruské revoluci, ruské carství by se pravděpodobně vydalo cestou rakousko-uherského mocnářství. Carské Rusko by se tak rozpadlo tváří v tvář mezinárodní konkurenci. Vyspělejší části by pak byly reintegrovány do sféry evropského kapitalismu, zatímco zbytek by spadl do ekonomicky nerozvinutého světa. Ruská revoluce však ukula silný stát, který byl na rozdíl od předchozího carského režimu schopen plně rozvíjet výrobní síly.

V podmínkách zaostalosti, které v Rusku převládaly, se rozvoj kapitalistické ekonomiky mohl uskutečňovat jediné násilným rozvojem výrobních sil, řízeným skrze koncentrované a centralizované vedení a moc státu. Vnitřní i vnější omezení, která blokovala rozvoj ruského kapitalismu, bylo možné překonat pouze státem vedeným kapitalistickým rozvojem.

Jediným způsobem jak Rusko industrializovat – a tak uskutečnit přechod k soběstačné kapitalistické ekonomice – byla fúze státu s kapitálem: tedy úplná realizace státního kapitalismu. Jenže abychom ji pochopili, musíme se krátce podívat na vnější a vnitřní omezení, která na začátku dvacátého století blokovala kapitalistický rozvoj Ruska.

Nedostatečný rozvoj

V *Manifestu komunistické strany* Marx poznamenává:

„Rychlým zdokonalováním všech výrobních nástrojů a nesmírně usnadněnou dopravou strhává buržoazie všechny národy, i nejbarbarštější, na dráhu civilizace. Levné ceny jejího zboží jsou těžké dělostřelectvo, jímž srovnává se zemí všechny čínské zdi, jímž donucuje ke kapitulaci nejzarytější nenávisť barbarů k cizincům. Nutí všechny národy, aby přijaly buržoazní způsob výroby, nechtějí-li zaniknout: nutí je, aby u sebe doma zaváděly takzvanou civilizaci, tj. aby se staly buržoy. Zkrátka, tvoří si svět

*podle svého obrazu.*¹¹⁾

Samozřejmě, že kapitálu vlastní tendence reprodukovat se ve stále širším měřítku vede k ustavičné geografické expanzi kapitalismu, a to až do bodu, kdy už dávno obsáhnul celou zeměkouli. Tento proces je však vysoce nerovnoměrný. Koncentrace a centralizace kapitálu, která vede k rapidnímu kapitalistickému rozvoji v jednom regionu světa, předpokládá drancování a záporný rozvoj jiných regionů světa.

Jak jsme si už povšimli, na konci devatenáctého století nastolil rozvoj průmyslového kapitalismu v západní Evropě a severní Americe mezinárodní dělbu práce, která ještě po sto letech stále rozděluje svět. Ekonomické vztahy, které sloužily k podpoře rychlé akumulace kapitálu v „jádro“ světového kapitalismu, zároveň blokovaly plný rozvoj průmyslového kapitalismu na periferii světového kapitalismu. Potud se světový kapitalismus polarizoval.

Rusko se v tomto procesu polarizace ocitlo ve zvláštním postavení. Na jedné straně, jak se dopad průmyslového kapitalismu šířil z Británie přes Evropu směrem na východ, Rusko bylo poslední evropskou zemí konfrontovanou s potřebou industrializace. Jako takové bylo posledním z evropských industrializačních opozdílů. Na druhé straně lze na Rusko pohlížet jako na první z západních zemí, která se snažila dopadům nedostatečného rozvoje vzdorovat.

Abychom porozuměli této zvláštní pozici, v níž se Rusko na počátku dvacátého století nacházelo, a tomu, jak formovala jeho přechod ke kapitalismu, musíme se krátce zastavit u otázky nedostatečného rozvoje.

Merkantilní a průmyslový kapitalismus

Kapitalismus – či přesněji kapitalistický výrobní způsob – se etabluje teprve se vznikem průmyslového kapitálu. Až se kapitál plně zmocňuje výrobních prostředků a přeměňuje je v souladu se svými potřebami, teprve tehdy se kapitalismus stává soběstačným ekonomickým systémem, který může opanovat společnost. Avšak všude, kde se na základě směny zboží zhusta používaly peníze, vznikal kapitál v podobě merkantilního kapitálu.

Merkantilní kapitál existoval nezávisle už od raného starověku. V předkapitalistických výrobních způsobech však byl ve finále parazitem. Merkantilní kapitalismus je poháněn ziskem. Ale není to zisk založený na přímém vyvlastnění nadhodnoty, ale na nerovné směně: levně koupit a draze prodat. Merkantilní kapitál byl tudíž vždy ve finále odvislý od těch způsobů extrakce přebytku, které v dané společnosti převládaly.

Po krizi evropského feudalismu ve čtrnáctém století a následném vzniku světového trhu ve století šestnáctém se merkantilní kapitalismus postavil na vlastní nohy a začal rychle rozšiřovat svůj vliv. Jako takový měl dva protichůdné efekty. Na jedné straně s sebou merkantilní kapitalismus přinesl růst výroby a oběhu peněz a zboží, čímž podrýval tradiční předkapitalistické společenské vztahy. Do té míry připravoval jeden ze zásadních předpokladů rozvoje kapitalistického výrobního způsobu: vznik ekonomiky založené na všeobecné směně zboží. Na druhé straně se merkantilní kapitalismus stával konzervativní silou, která blokovala rozvoj průmyslového kapitalismu, protože sám zůstával závislý na tradičních strukturách společnosti.

Merkantilní kapitalismus vyrůstal ruku v ruce s rozvojem absolutistického státu. Aby se osvobodil od feudální šlechty, absolutistický stát se stával čím dál závislejší na půjčkách a peněžních daních, které umožňovala monetarizace feudálního hospodářství, kterou s sebou přinášel nástup merkantil-

11) Nakladatelství Svoboda, Praha 1976, s. 376.

ního kapitalismu. A zatímco absolutistická monarchie byla z hlediska půjček a daní závislá na obchodnících a jejich bankéřích, ti byli zase závislí na státu z hlediska obrany jejich monopolů a přístupu k zahraničním trhům.

Avšak, i když tu ve vývoji absolutistického státu a merkantilního kapitalismu byla jistá symbióza, absolutistický stát rozvoj merkantilního kapitalismu pečlivě usplavňoval. Nadměrný rozvoj merkantilního kapitalismu totiž vždy hrozil podrytím stávajícího společenského pořádku, na němž absolutistický stát spočíval, neboť tradiční vztahy autority byly nahrazovány cynickými a neosobními tržními vztahy. Takže, zatímco stát podněcoval kupce, aby kšeftařili na úkor cizinců, ani zdaleka nebyl nakloněn tomu, aby takové kšeftaření vyvolávalo sociální neklid doma. Proto absolutistický stát dychtil zasahovat do regulace obchodu: nejen, aby ochránil monopolní postavení favorizovaných kupců, ale také aby udržel sociální smír a stabilitu.

Aby si zajistil zdroje dodávek, merkantilní kapitál se hned od raného stádia angažoval ve výrobě. Potud rozvoj obchodu vedl k rozvoji průmyslu a zboží výroby. Merkantilní kapitál si však výrobu přivtěloval převážně jen formálně – neměnil tradiční výrobní metody založené na řemeslu.

Na konci osmnáctého století se však začal stavět na vlastní nohy průmyslový kapitál, neboť nastupuje tovární výroba a zavádí se parou poháněné stroje. Průmyslový kapitál přímo vyvlastňoval nadhodnotu skrze své panství nad výrobním procesem. Jako takový nepotřeboval žádné výsady udělované státem obchodnímu kapitálu, aby mohl dosahovat zisku. Vždyť takové výsady a monopoly byly autoexpanzi průmyslového kapitálu na překážku. Průmyslová buržoazie se tak pod prapory svobody a *laissez-faire* stále více dostávala do konfliktu s konservativismem merkantilního kapitálu a etablovanými vládnoucími třídami, které podporoval.

V průběhu devatenáctého století průmyslový kapitál v západní Evropě triumfoval nad merkantilním kapitálem a jeho aristokratickými spojenci. V důsledku toho byl merkantilní kapitál podřízen kapitálu průmyslovému. Stal se pouhým zvláštním momentem v koloběhu průmyslového kapitálu, zabývajícím se prodejem a distribucí zboží vyráběného průmyslovým kapitálem. Zisky merkantilního kapitálu už tedy nezávisely na státních privilegích, ale odvozovaly se od nadhodnoty vyprodukované průmyslovým kapitálem ve výrobě. Avšak ačkoli se v západní Evropě merkantilní kapitál integroval s kapitálem průmyslovým, v ostatních částech světa byl jeho vztah k průmyslovému kapitálu jiný.

Od šestnáctého století merkantilní kapitál obsáhl celý svět. Avšak zatímco v Evropě měl korozivní efekty merkantilního kapitalismu na etablovaný společenský řád pod kontrolou stát, ve většině zbylého světa byl dopad merkantilního kapitalismu zničující:

„V Americe a Austrálii byly vymazány celé civilizace; západní Afrika byla degradována na trh s otroky a žádná společnost neunikla, aniž by se z ní nestala rozkládající se parodie její původní podoby.“¹²

Podmínky vytvořené merkantilním kapitálem v těchto koutech světa ani zdaleka nenapomáhaly rozvoji průmyslového kapitálu. Průmyslový kapitalismus se tak vyvinul v západní Evropě a následně v severní Americe, kde už byl kapitál koncentrovaný a podmínky příznivější. V důsledku toho průmyslový kapitál ponechal merkantilní kapitál ve zbytku světa jeho vlastnímu osudu. Avšak, jak říká Geoffrey Kay:

„Zachoval-li si obchodní kapitál v nerozvinutém světě svoji nezávislost, nemohl už obchodovat jen na vlastní účet, nýbrž byl nucen stát se agentem průmyslového kapitálu. Jinými slovy, v nerozvinutých zemích obchodní kapitál po ustavení průmyslového kapitalismu v rozvinutých zemích v devatenáctém století existoval souběžně ve dvou jeho historických formách. V jeden a tentýž okamžik byl jedinou

12) KAY GEOFFREY, *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis* (Londýn: Macmillan, 1975), s. 99.

*formou kapitálu, ale ne jednou formou kapitálu. Tento zjevný paradox je **specifica differentia** nedostatečného rozvoje a jeho vznik jakožto dějinného faktu v průběhu devatenáctého století značí začátek nedostatečné rozvinutosti, jak ji známe.*¹³

Jakožto agent průmyslového kapitálu drancoval obchodní kapitál v nerozvinutém světě levné suroviny a představoval lukrativní odbytiště průmyslového zboží vyráběného v rozvinutém světě. Nakolik si však zachovával svoji nezávislost, natolik merkantilní kapitál podpíral konzervativní elity a blokoval rozvoj průmyslového kapitálu v nerozvinutém světě. Proto:

*„Důsledky byly pro nerozvinutý svět dvakrát tíživé: na jedné straně tendence obchodního kapitálu potlačovat všeobecný rozvoj ekonomiky úměrně svému vlastnímu nezávislému rozvoji; na druhé straně reorganizace celých ekonomik podle požadavků vnějších ekonomických zájmů.*¹⁴

Vznik světa polarizovaného mezi jádrem průmyslově vyspělých ekonomik a periferií nerozvinutých ekonomik dále zhoršil vzestup mezinárodního peněžního kapitálu.

Jak jsme si už ukázali, růst samotných rozměrů průmyslové výroby znamenal, že masa kapitálu potřebného k rozjetí výroby přesáhla možnosti většiny soukromých osob. Navíc další rozvoj samotné průmyslové výroby předpokládal existenci průmyslové výroby. To mělo významné dopady na proces polarizace světové ekonomiky a na proces nedostatečného rozvoje.

Zprvce v Anglii a západní Evropě dokázal průmyslový kapitál vyrůst na bázi už před ním existující řemeslné výroby. Oproti tomu nerozvinuté ekonomiky, jako třeba rozvojové ekonomiky v samotné Evropě, nemohly jednoduše zopakovat evoluční stádia, jimiž prošel průmysl v ekonomikách jádra, neboť by se staly nekonkurenceschopnými na světovém trhu. Místo toho musely uskutečnit skok a zavádět moderní podniky a stroje. Ale takové moderní podniky a stroje byly produktem průmyslové výroby, která v nerozvinutém světě povětšinou neexistovala. Musely se tudíž dovážet z vyspělých průmyslových ekonomik.

Zadruhé nerozvinuté ekonomiky postrádaly koncentraci a centralizaci kapitálu nezbytnou k financování těch nejvyspělejších kapitalistických podniků. Musely tedy dovážet nejen výrobní kapitál, aby se mohly industrializovat, ale také peněžní kapitál buď ve formě přímých zahraničních investic průmyslových kapitálů z ekonomik jádra, nebo ve formě peněžního kapitálu půjčeného od mezinárodních bank a finančních institucí.

Pokud tedy nerozvinuté ekonomiky dokázaly přilákat zahraniční investice nebo půjčky, potud byly s to rozvíjet svůj vlastní průmysl. Taková industrializace se ale z větší části omezovala a orientovala na výrobu zboží, které si žádaly potřeby akumulace kapitálu ve vyspělejších zprůmyslněných ekonomikách. Její poroba i přesto přispívala ke vzniku průmyslové báze, na níž mohlo dojít k národně soběstačné akumulaci kapitálu. V dlouhodobém horizontu se však úroky nebo zisky z takových zahraničních investic repatriovaly do ekonomik jádra a nepřispívaly k další národní akumulaci kapitálu v samotných nerozvinutých ekonomikách.

Rusko a problém nedostatečné rozvinutosti

Porážka ruské revoluce jakožto proletářské revoluce a následný debakl světové revoluce, která přišla po první světové válce, zanechaly bolševiky v izolaci a u kormidla převážně zaostalé a nerozvinuté ekonomiky. Sama existence ruského státu a spolu s ní přežití „vlády sovětů“ nyní závisely na tom, že bolševici uskuteční úkoly nacionálně buržoazní revoluce – tedy rozvoj národního průmyslového

13) Ibidem, s. 100.

14) Ibidem, s. 103.

kapitálu.

Jenže aby takové úkoly uskutečnili, museli bolševici překonat nesmírné problémy nedostatečné rozvinutosti, které posilovaly vnitřní překážky modernizace a industrializace Ruska. Dvěma nejpalčivějšími vnitřními překážkami rozvoje národního průmyslového kapitálu byly problém financí a problém zemědělství.

Ruské zemědělství se převážně zakládalo na malovýrobě pro živobytí nebo na zbožní malovýrobě. To mělo pro industrializaci dva důležité důsledky. Zaprvé se tak zablokovalo formování průmyslového proletariátu, jelikož většina populace byla pořád ještě připoutána k půdě. Zadruhé neefektivní a zaostalá povaha ruského zemědělství mu bránila v produkci přebytku, který by nasýtil rostoucí průmyslový proletariát.

V míře, v jaké bylo možné pobízet ruské rolníky, aby vyráběli pro světový trh, bylo lze očekávat postupný rozvoj kapitalistického zemědělství. Jak by výroba pro zisk vedla k silící diferenciaci rolnictva, někteří by zbohatli a jiní by zase zchudli a byli proletarizováni. Jenže to by se vši pravděpodobností byl dlouhodobý proces. Zisky by byly malé vzhledem k maržím mezinárodních obchodníků a potřebě konkurovat na světovém trhu výkonnějšímu kapitalistickému zemědělství. Navíc, nakolik by ruské rolnictvo vyrábělo pro světový trh, natolik by nemohlo poskytovat levné potraviny rostoucímu ruskému proletariátu.

Druhou důležitou překážkou industrializace byly finance. Zaostalý charakter ruského kapitalismu znamenal, že v něm bylo nahromaděno málo vnitřního kapitálu. Nakolik bylo Rusko industrializované, stalo se tak za podpory státu a při financování zahraničními investicemi. Za revoluce ale bolševici odmítli uznat veškeré zahraniční půjčky učiněné za carského režimu a vyvlastnili cizincům patřící kapitál v Rusku. A když už se jednou spálili, mezinárodní finančníci se dvojnásob báli financovat ruskou industrializaci.

Mělo-li v Rusku dojít k národnímu rozvoji průmyslového kapitálu, mělo-li Rusko uskutečnit přechod ke kapitalismu, pak bolševici museli podřídit prchavé a nadnárodní formy kapitálu – peníze a zboží – potřebám národního výrobního kapitálu: skutečného konkrétního kapitálu továren, závodů, strojů a lidské práce, zakořeněného v ruské půdě. To si vyžadovalo, aby se ruský stát chopil řízení akumulace kapitálu – tudíž přechod k plně rozvinutému kapitalismu musel nabýt formy státního kapitalismu.

Takže, zatímco na konci osmnáctého století francouzská revoluce otevřela cestu rozvoji francouzského kapitalismu tím, že osvobodila kapitál z objetí státu, v Rusku revoluce na začátku dvacátého století otevřela cestu rozvoji kapitalismu tím, že zesílila objetí kapitálu státem.

Deformace hodnoty

Rekapitulace problému povahy SSSR

Jak jsme viděli, tradiční marxismus Druhé a Třetí internacionály chápal státní kapitalismus jako nejvyšší stádium kapitalismu. Jako takový mohl být státní kapitalismus nazírán coby první krok na přechodu k socialismu. Ve výsledku tak Lenin mohl proti Levým komunistům konzistentně argumentovat – od zavádění vedení jednoho muže a obnovu taylorismu až po Novou ekonomickou politiku – že nejbližším úkolem revoluční vlády je, vzhledem k podmínkám zaostalosti v Rusku, prvně a především rozvoj státního kapitalismu.

Samozřejmě, že pro Lenina znárodnování výrobních prostředků a zavádění státního plánování, které přinesla revoluce, značilo rozhodný pokrok. Státní kapitalismus měl být pod dohledem dělnic-

kého státu vystřídán socialismem. Po zavedení pětiletok a kolektivizaci zemědělství tak Stalin mohl anoncovat, že SSSR přinejmenším dosáhnul socialistického stádia a je na cestě ke komunistické společnosti. Trockij byl však opatrnější. Uznával sice rapidní rozvoj výrobních sil, který se odehrával za Stalina, ale pořád v něm viděl stádium původní socialistické akumulace, které bylo pokrokem oproti kapitalismu, ale socialismu ještě nedosáhlo.

Pokud teoretici kapitalistické povahy SSSR akceptovali tuto koncepci státního kapitalismu, potud museli tvrdit, že Rusko se buď nikdy nedostalo za státní kapitalismus, nebo že v nějakém momentě došlo ke kontrarevoluci, která SSSR uvrhla zpět do státního kapitalismu. Tak či onak, souhlasili tito teoretici, že státní kapitalismus je nejvyšším stádiem kapitalismu, nutně se dostávají k pozici, která SSSR považuje za pokrok oproti západnímu kapitalismu. Jak jsme si však ukázali, ve světle chronické hospodářské stagnace SSSR a jeho konečného úpadku a zhroucení bude tuto pozici stále obtížnější hájit. Vždyť takové teorie nedokážou vysvětlit rozpory uvnitř SSSR, které nakonec vedly k jeho pádu.

Oproti tomu my tvrdíme, že státní kapitalismus ani zdaleka není nejvyšším stádiem kapitalismu, ale specifickou formou pozdního rozvoje kapitalismu. Jenže to předpokládá, že SSSR skutečně byl takovouto formou kapitalismu. A to můžeme demonstrovat jedině na výkladu hodnotové analýzy SSSR.

Jak jsme viděli, teoretici státního kapitalismu tvrdí, že SSSR byl v podstatě kapitalismem, protože stál na námezdní práci. Dělníci v SSSR byli odloučeni jak prostředků obživy, tak od výrobních prostředků. Proto, aby přežili, museli sovětští dělníci prodávat svoji pracovní sílu státním podnikům. Když prodali svoji pracovní sílu, dělníci se ocitli zapřaženi do práce. Ocitli se vně své vlastní subjektivní aktivity. Nepracovali, aby vyráběli pro své vlastní potřeby ani pro potřeby svých rodin či komunit, ale pro jakési cizí druhé. Zatímco dělníci pracovali, protože to byl prostředek jak dostat mzdu, za kterou mohli přežít, jejich práce se stala na nich nezávislou, namířenou k cílům, které nebyly jejich cíli. Tím, že vyráběli výrobky, které nebyly jejich, přispívali k reprodukování své pozice jakožto dělníků ve stále širším měřítku.

Takže stejně jako jejich protějšky na Západě i ruští dělníci byli podřízeni výrobnímu procesu určenému a vyvinutému k maximalizaci produkce, s mizivým ohledem na životní zkušenost dělníka ve výrobě. Jako takový byl tedy dělník redukován na pouhý nástroj výroby. Stejně jako jejich protějšky na Západě i ruští dělníci pracovali déle, než bylo zapotřebí k reprodukci ekvivalentu jejich pracovní síly. Tudíž stejně jako jejich protějšky na Západě i ruským dělníkům se jejich práce odcizovala a byli vykořisťováni.

A jestliže výrobní vztahy byly vztahy autoexpanzní odcizené práce, pak se jednalo o výrobní vztahy kapitálu. Jako takový byl tedy SSSR ve fundamentálním smyslu kapitalismem. Jak jsme si ale ukázali, sofistikovanější trockisté protestují. Kapitalismus nelze jednoduše pojímat jako zjevné panství námezdní práce. Kapitalistická výroba – historicky i logicky – předpokládá *všeobecnou zbožní výrobu*, v níž se sama pracovní síla musí stát zbožím. Trockisté ale trvají na tom, že výrobky v SSSR nenabývaly formu zboží, jelikož tam neexistoval trh. Jestli ale výrobky nenabývaly formu zboží, nemohla tam existovat ani skutečná námezdní práce, neboť pracovní sílu nešlo směňovat jako zboží za jiná zboží. Mzdy byly pouze prostředkem k přidělování výrobků.

Problém pak lze vyjádřit následovně. Zdálo by se, že výroba v SSSR byla v podstatě formou kapitalistické výroby založené na námezdní práci; ale kapitalistická výroba předpokládá všeobecnou zbožní směnu. Při absenci trhu by se zdálo, že směna a oběh bohatství v SSSR nenabýval zbožní formy, a proto byly zřetelně nekapitalistické. Jestli ale neexistovalo zboží, nemohl existovat ani kapitál.

Abychom tento problém rozřešily, musíme se prvně podívat na jednotu výroby a směny, kterou nalzáme v plně rozvinutém kapitalismu. Proto musíme prozkoumat koloběhy průmyslového kapitálu,

kteřé Marx líčí na začátku druhé knihy *Kapitálu*.

Koloběhy průmyslového kapitálu

Autoexpanzní hodnota kapitálu prochází postupně třemi odlišnými formami: peněžní kapitál, zbožní kapitál a produktivní kapitál. V závislosti na tom, kterou formu kapitálu si vezmeme jako východisko pro analýzu celkového oběhu kapitálu, můžeme určit tři samostatné koloběhy kapitálu, z nichž každý odhaluje různé aspekty oběhu kapitálu.

Prvním koloběhem je koloběh peněžního kapitálu ($P \dots P'$):

$$P - Z (= S + Vp) \dots Pr \dots Z' \dots P'$$

Zde se kapitál ve formě peněz (P) používá k nákupu výrobních prostředků (ZVp) a pracovní síly (ZS) potřebných k započetí výroby. Zde se směnou $P - Z$ kapitál proměňuje z peněz ve formu zboží. Tato zboží (pracovní síla a výrobní prostředky) jsou pak použita ve výrobním procesu. Stávají se tedy produktivním kapitálem (Pr), který vyrábí zboží o větší hodnotě Z' . Toto zboží se pak prodá za nějakou sumu peněz P' , která je větší než původní kapitál ve formě P .

U tohoto koloběhu se kapitalismus jasně jeví jako systém poháněný ziskem. Koloběh totiž začíná i končí kapitálem jakožto penězi a jelikož peníze jsou homogenní, jediným cílem tohoto koloběhu je kvantitativní rozšíření kapitálu jakožto peněz čili dosažení zisku.

Ale tento koloběh neukazuje jen, že kapitalistická výroba je pouhým prostředkem, kterým „peníze plodí peníze“. Ukazuje rovněž, že kapitalistická výroba nutně předpokládá a reprodukuje zbožní směnu. Koloběh začíná zbožní směnou $P - Z$, nákupem výrobních prostředků a pracovní síly (který je samozřejmě zároveň prodejem pracovní síly a výrobních prostředků jejich majitelům), a končí zbožní směnou $Z' - P'$, v níž se prodejem vyrobeného zboží realizuje zisk kapitálu.

Proces, kdy „peníze plodí peníze“, se však může stát soběstačným jedině tehdy, pokud zároveň zahrnuje rozšiřování skutečného bohatství. To se stává zjevným, zkoumáme-li oběh kapitálu z perspektivy koloběhu produktivního kapitálu ($Pr \dots Pr'$).

$$Pr \dots Z' - P' - Z' \dots Pr'$$

Zde kapitál ve výrobě produkuje zvětšenou hodnotu zboží Z' , které se pak prodává za větší sumu peněz P' , kterou pak lze použít k nákupu dalších výrobních prostředků a pracovní síly ve zbožní formě Z' . Takto lze následně v dalším výrobním období uvést do pohybu rozšířený produktivní kapitál Pr' . Z perspektivy produktivního kapitálu se oběh kapitálu jeví jako autoexpanze produktivní kapacity kapitálu – autoexpanze výrobních sil.

Kapitalismus se teď už nejeví ani tak jako „výroba zisku“, ale spíš jako „výroba pro výrobu“. Kapitalistická výroba je jak začátkem, tak koncem procesu, jehož cílem je reprodukce kapitalistické výroby v rozšířeném měřítku. Oběh zboží ($Z' - P' - Z'$) se nyní jeví jako pouhá mediace. Pouhý prostředek sloužící cíli ustavičného zvětšování kapitalistické výroby.

Posledním koloběhem, který Marx identifikuje, je koloběh zbožního kapitálu ($Z' \dots Z'$).

$$Z' - P' - Z \dots Pr \dots Z'$$

Na tomto koloběhu vidíme jednotu kapitálu v oběhu a kapitálu ve výrobě. Kapitál jakožto zbožní oběh $Z' - P' - Z$ vystupuje bok po boku s výrobou „zboží prostřednictvím zboží“. Celkový proces kapitalistického oběhu se tudíž jeví jako výroba i oběh zboží.

Analýza těchto tří koloběhů průmyslového kapitálu by se na první pohled zdála potvrzovat trockistickou pozici, že kapitalistická výroba nutně předpokládá všeobecnou zbožní směnu. Tyto koloběhy

však popisují plně rozvinutý kapitalistický výrobní způsob a ne jeho historický vznik.

Jak jsme si řekli, národnímu rozvoji ruského kapitalismu překáželo jeho podřízené postavení ve světovém ekonomickém řádu. Nezávislý rozvoj kapitálu v jeho kosmopolitních formách obchodního a peněžního kapitálu působil jako zátaras pro rozvoj průmyslového kapitálu. Národní rozvoj kapitalismu vyžadoval kapitál ve skutečně produktivních formách továren, závodů a strojů a práce rozrůstajícího se průmyslového proletariátu. Proto mělo-li se Rusko vymanit ze své pozice nerozvinutosti, kterou mu vnucoval světový trh, produktivní kapitál se musel rozvinout bez ohledu na nezávislý rozvoj kapitálu v oběhu, tj. peněžního kapitálu a zbožního kapitálu, a proti němu. Volnou směnu peněžního kapitálu a zbožního kapitálu prostřednictvím svobodného fungování trhu bylo třeba omezit, aby se mohl rozvinout produktivní kapitál. Proto byl svobodný trh nahrazen centrálním plánem.

Takže, když se zhostila „historických úkolů buržoazie“, státostraničká byrokracie přijala perspektivu produktivního kapitálu. Produktivističtější prvky marxismu Druhé internacionály adaptovala na ideologii produktivního kapitálu. Imperativ nepřetržité snahy o rozvoj výrobních sil bez ohledu na momentální potřeby ruské dělnické třídy a proti nim nezazníval pouze u Stalina a jeho stoupenců. Trockij byl ještě větší superindustrializátor než Stalin. Vždyť Stalina kritizoval za to, že plánování a kolektivizaci zemědělství nezavedl ještě dřív.

Nyní tak vyvstává otázka, jaké byly implikace tohoto podřízení kapitálu v oběhu rozvoji produktivního kapitálu? Odpovídáme, že hodnotové formy v SSSR neexistovaly jako „prázdné skořápky“, jak tvrdí trockisté, nýbrž jako potlačené a nerozvinuté formy.

Do jaké míry existovala v SSSR zbožní forma?

Jak jsme si ukázali, když přijde na otázku znárodnění výrobních prostředků, trockističtí teoretici přikládají velkou důležitost vlastnickým formám. Státní vlastnictví výrobních prostředků a tedy zrušení soukromého vlastnictví je chápáno jako zásadní a ustavující posun oproti kapitalismu. Avšak ačkoli stát v SSSR vlastnil všechny důležité výrobní prostředky, faktická právní držba a provozování výrobních prostředků připadly státním podnikům a trustům, z nichž se každý konstituoval jako samostatná právní entita s vlastním účetnictvím a zodpovědností za výrobu.

Zatímco trockisté mají sklon přecházet tuto skutečnost bez povšimnutí, protože tyto právní formy státních podniků nahlížejí jako pouze formální, Bettleheim tvrdí, že existence těchto separátních státních podniků, které spolu navzájem obchodovaly a prodávaly výrobky dělnické třídě, znamenala, že zbožní směna v SSSR skutečně existovala. Pro Bettleheima však toto rozdělení ekonomické aktivity do přehršle státních podniků bylo pouze výsledkem úrovně rozvoje výrobních sil a vztahů. SSSR se měl teprve dostat do bodu, kdy bude možné řídit celé hospodářství jako jeden gigantický trust, jak si to představoval Bucharin. Zatím tudíž nemohl překonat zbožní formu. My oproti tomu tvrdíme, že toto rozdělení ekonomiky do samostatných státních podniků bylo výrazem v podstatě kapitalistických výrobních vztahů.

Co je to zboží? Ta nejprostší odpověď zní, že zboží je cosi, co se vyrábí, aby se to mohlo prodat. Sama o sobě je ale tato jednoduchá definice nedostatečná pro pochopení zboží jakožto zvláštní společenské formy. Abychom uchopili implikace zbožní formy, musíme zašťárat trochu hlouběji.

Každá společnost vyžaduje, aby jedinci působili na hmotný svět a uvnitř hmotného světa a přivlastňovali si tak a vyráběli materiální podmínky nutné pro jejich reprodukci jakožto společenských jedinců. Jako taková tedy sociální reprodukce s sebou nezbytně nese ustavování a přivlastňování hmotných objektů společenských potřeb. Ve společnosti, které dominuje zbožní výroba, však tento proces probíhá zvláštním způsobem, který dává vzniknout specifickým společenským formám.

Zaprvé jakožto výrobci zboží jedinci nevyrábějí pro své vlastní bezprostřední potřeby, ale pro po-

třeby jiných, kteří jsou jim lhostejní a zároveň jsou od nich odloučení. Výsledky jejich lidské aktivity – jejich práce – se tudíž odlučují od jejich vlastní aktivity. Výsledky jejich práce stojí od nich odděleně jako zboží určené k prodeji. Zadruhé objekty potřeb jedinců, jakožto spotřebitelů zboží, nevznikají z jejich vlastní aktivity jakožto společenských jedinců, ale jako hotový majetek někoho jiného – výrobce – kdo je od nich oddělen. Ve výsledku se tak bezprostředně ocitají odloučení od svých vlastních sociálních potřeb, protože nevládní hmotné předměty ve formě zboží.

Proto je práce – lidská aktivita výrobce – oddělená od potřeby – od potřeb spotřebitele. Takže u každého konkrétního zboží jsou výrobci odděleni od spotřebitelů a teprve následně se sjednocují skrze prodej neboli směnu zboží. Vztah mezi spotřebitelem a výrobcem tudíž zprostředkovává směna zboží – což znamená, že ho zprostředkovává směna věcí. Nakolik se zbožní směna zevšeobecňuje, natolik se vztahy mezi lidmi manifestují jako přehršel vztahů mezi věcmi.

Protože vztahy mezi lidmi nabývají formu vztahů mezi věcmi, pak tyto věci nabývají zvláštní *společenskou formu* zboží. Když vyrábí zboží, produkuje výrobce něco na prodej – tedy výrobce vyrábí cosi, co lze směnit. Pro výrobce je důležité, že to, co vyrábí, má tu společenskou vlastnost, která to činí směnitelným. Jinými slovy, pro výrobce je důležitá *hodnota* zboží. Oproti tomu pro spotřebitele je důležité to, že ono zboží má určité přirozené vlastnosti, které splňují jeho potřeby jakožto společenského jedince, ale je od nich oddělen tím, že nevládní ono zboží jako předmět – tedy se zbožím se setkává jako s užitnou hodnotou. Separace společenských potřeb od společenské práce se tudíž odráží ve zbožní formě jako protiklad *užitné hodnoty* a *hodnoty*.

Zbožní forma se tedy ustavuje skrze protiklad své užitné hodnoty a hodnoty, jenž v hmotné podobě manifestuje základní protiklad mezi prací a potřebami ve společnosti založený na zbožní výrobě. Avšak ačkoli objekty potřeby musí existovat ve všech společnostech – tedy musíme mít přístup k určitým věcem jako třeba potravinám, oblečení a příbytkům, abychom mohli žít – užitné hodnoty mohou existovat jedině v protikladu k hodnotě. Hodnota a užitná hodnota vzájemně definují jedna druhou jakožto protikladné póly zbožní formy. Zboží může mít hodnotu jedině tehdy, pokud ho lze prodat, ale aby mohlo být prodáno, musí mít užitnou hodnotu, kterou někdo jiný potřebuje a tak si ho koupí. Ale stejně tak zboží má užitnou hodnotu jen natolik, nakolik jeho vlastnosti, které uspokojí potřeby spotřebitele, stojí před tímto spotřebitelem jako hotové produkty cizí práce a tedy jako přirozené vlastnosti, od nichž je odloučen, pokud neuskuteční akt směny za jiné zboží o ekvivalentní hodnotě.

Při zbožní výrobě se společenské vztahy zvětčují. Společnost se rozpadá na atomizované jedince. Vždyť, jak tvrdí Marx, zbožní vztahy začínají tam, kde končí lidská pospolitost. Historicky se zboží směňovalo mezi společenstvími a objevovalo se jen tehdy, když různá společenství vešla do kontaktu. Jak se ale zbožní směna vyvíjela, tradiční lidské společnosti se rozpadaly, až nakonec vznikly moderní atomizované kapitalistické společnosti.¹⁵

Zdálo se, že sovětská společnost nebyla o nic méně atomizovaná a zvětčena než společnosti západního kapitalismu. Do jaké míry to byl výsledek panství zbožních vztahů? Než na tuto otázku odpovíme, budeme muset prvně prozkoumat, zda v SSSR byla zbožní výroba a pak se podívat na otázku existence zbožní směny.

15) Jedním z nejvýraznějších rysů kapitalistické společnosti je převládající atomizace. Samozřejmě, že tato atomizace společnosti povstává přímo z převahy zbožní formy a zvětčení společenských vztahů, kterému dává vzniknout. Jak si všimá Ticktin, taková atomizace byla charakteristická i pro SSSR. Protože však popírá existenci zbožní formy v SSSR, musí se Ticktin zaplést do všemožných klíčků, aby ji vysvětlil.

Do jaké míry existovala v SSSR zbožní výroba?

V kapitalismu dělník prodá svoji pracovní sílu kapitalistovi a pak pro něj pracuje. Jako takový tedy dělník nepracuje pro své vlastní bezprostřední potřeby, ale pro mzdu. Dílo jeho práce je mu tedy vnější. Je to odcizená práce.

Avšak na rozdíl od nevolníka, sluhy nebo domácího otroka námezdní dělník nepracuje pro kapitalistovy bezprostřední potřeby. Kapitalista si práci námezdního dělníka přivlastňuje proto, aby vyráběl něco, co lze se ziskem prodat. Proto je kapitalistovou primární starostí přimět své dělníky, aby vyráběli masu zboží, které mají větší cenu než pracovní síla a suroviny spotřebované při její výrobě. Takže pro kapitalistu i pro dělníka je výrobek neúžitnou hodnotou – čímsi, co se vyrábí pro spotřebu někoho jiného.

Zboží lze prodat, jen pokud je užitnou hodnotou pro druhé. Proto kapitalistu užitná hodnota zboží, které vyrábí, zajímá jen natolik, nakolik je nutnou podmínkou jeho prodeje. Pro kapitalistu je tedy užitná hodnota pouze materiální formou, v níž se zhmotňuje hodnota zboží.

Tato dvojaká povaha zboží jakožto užitné hodnoty i hodnoty je výsledkem dvojaké povahy zboží výroby. Ta je jak pracovním procesem, který slouží k výrobě užitných hodnot, tak procesem zhodnocování, který vyrábí hodnotu zboží. Skrze konkrétní práci přivlastněnou od dělníka se výrobní suroviny opracovávají do specifické podoby výrobku, která mu dává společensky uznávanou užitnou hodnotu. Skrze tuto konkrétní práci se v novém výrobku konzervuje hodnota již ztělesněná ve výrobních prostředcích. Zároveň se ale k výrobku přidává hodnota, a to skrze dělníkovu abstraktní práci.

V SSSR byly tyto výrobní vztahy v podstatě stejné. Dělníkům se jejich práce odcizovala. Jako takoví tedy nevyráběli pro své vlastní bezprostřední potřeby, nýbrž pracovali pro vedení státního podniku. Stejně tak vedení státního podniku si práci od dělníků nepřivlastňovalo pro své vlastní bezprostřední potřeby o nic víc než management kapitalistického podniku na Západě. Práce přivlastněná od dělníků se používala k výrobě produktů, které byly užitnými předměty pro jiné, kteří byli výrobci cizí.

Stejně jako v každém kapitalistickém podniku i vedení státních podniků v SSSR se přinejmenším kolektivně snažilo přimět dělníky, aby vyráběli masu výrobků, jejichž cena by byla vyšší než cena pracovní síly a výrobních prostředků spotřebovaných při její výrobě. Jako takový byl tedy pracovní proces jak procesem vykořisťování, tak procesem odcizování, stejně jako byl dvojakým procesem abstraktní a konkrétní práce, který vyráběl produkty s užitnou hodnotou i hodnotou, tj. zboží.

Výrobu v SSSR lze tedy nahlížet jako kapitalistickou výrobu zboží. Avšak zatímco lze výrobu v SSSR nazírat jako výrobu pro cizí a druhé, do jaké míry na ni lze skutečně pohlížet jako na výrobu věcí na prodej? Tím se dostáváme k zásadní otázce existence zbožní směny a oběhu v SSSR.

Do jaké míry existovala v SSSR zbožní směna?

Jak jsme si už ukázali, v koloběhu produktivního kapitálu ($Pr \dots Pr'$) se směna primárně omezuje na prostý oběh zboží ($Z - P - Z$) nutný k obnově výroby v rozšířeném měřítku. Zboží prodávají ($Z - P$) ti, kdo ho vyrábějí, a nakupují ho ($P - Z$) ti, kdo ho potřebují pro další cyklus výroby.

Z perspektivy produktivního kapitálu je tedy zbožní směna pouze technickým prostředkem, který umožňuje expanzi produktivního kapitálu. Nutným prostředkem k překonání rozdělení výrobců, které povstává ze společenské dělby práce ve zbožní výrobě. Oběh zboží je však víc než pouhá technická záležitost. Koupě a prodej zboží je odcizenou společenskou formou, skrze kterou se lidská práce odcizená od lidských potřeb znovu spojuje s lidskými potřebami odcizenými od lidské práce.

V klasické formě kapitalismu se tato společenská forma ustavuje na trhu skrze střetnutí egoistic-

kých navzájem si konkurujících jedinců. Jak říká Marx:

„Oběh jakožto realizace směnné hodnoty znamená: 1) že můj výrobek je výrobkem jen natolik, nakolik je výrobkem pro druhého; odtud tedy podmíněná jedinečnost i obecnost; 2) že je pro mne výrobkem jen natolik, nakolik se mi odcizil a stal se výrobkem pro druhého; 3) že pro druhého je jen natolik, nakolik jemu se odcizil jeho vlastní výrobek; což nutně znamená; 4) že výroba pro mne není cílem sama o sobě, ale prostředkem. Oběh je pohyb, v němž se obecné zcizování jeví jako obecné přivlastňování a obecné přivlastňování se jeví jako obecné zcizování. Nakolik se pak celý tento pohyb jeví jako společenský proces a nakolik jednotlivé momenty tohoto pohybu povstávají z vědomé vůle a konkrétních záměrů jednotlivců, natolik se celek procesu jeví jako objektivní vzájemný vztah, který živelně vyrůstá z přirozenosti; pravda, vyrůstá ze vzájemného ovlivňování se vědomých jedinců, ale nesídlí ani v jejich vědomí ani si ho celý nepřivtěluje. Jejich vzájemná střetnutí plodí cizí společenskou moc, která stojí nad nimi, plodí jejich vzájemnou interakci jako na nich nezávislý proces a moc.“¹⁶

Skrze cizí moc trhu se odcizená práce přizpůsobuje odcizeným lidským potřebám. Výrobky, které neuspokojují potřeby vyjádřené skrze trh, jsou neprodejně. Práce vtělená do zboží, které přesahuje to, co je společensky nezbytné, se neuznává. Uvalení zboží formy na lidské potřeby zároveň slouží k začlenění těchto potřeb do akumulace kapitálu. Nové potřeby, které dávají povstat novým formám zboží, rozšiřují škálu hmotných forem, do nichž lze vtělit hodnotu a skrze něž ji tak lze rozšířit. Potud tedy trh přizpůsobuje lidské potřeby odcizené práci uvnitř zboží formy.

Jenže zatímco cizí moc trhu povstává z konfliktních společenských a technických potřeb jedinců, kteří tvoří společnost, s cizí mocí státu tomu tak není. Státní plán je na socio-ekonomiku nutně uvalován zvnějšku. Byl tu tedy fundamentální problém s usmiřováním společenských potřeb s odcizenou prací. Ten se odrážel ve vztahu užité hodnoty k hodnotě a ve formě a funkcích peněz.

Do jaké míry v SSSR existovaly peníze?

Podle Proudhona a jeho stoupenců vyrůstaly problémy kapitalismu z existence peněz jakožto nezávislé formy hodnoty. Podle nich kapitalisté mohli mít zisky a ždímat úroky jen prostřednictvím peněz. Proto proudhonovci navrhovali vyjadřovat hodnotu zboží přímo v pracovní době potřebné k jejich výrobě. Peníze denominované v jednotkách pracovní doby by jednoduše fungovaly jako oběživo, které by fakticky umožňovalo přímou směnu zboží v souladu s prací vynaloženou na jejich výrobu. Z peněz by se tak nemohla vyvinout společenská moc nezávislá na přímých výrobcích. Marx však svojí kritikou takovýchto proudhonovských návrhů ukázal, že ve společnosti nezávislých výrobců zboží musí peníze nutně nabýt nezávislé formy hodnoty, odlišné od všech ostatních zboží.

Práce vtělená do zboží je bezprostředně soukromou prací – či přesněji je *asociální prací*. Teprve prodejem zboží je tato práce uznána za součást celkové abstraktní společenské práce celé společnosti. Takže hodnota zboží se jako taková realizuje či uplatňuje skrze proces směny. Ve výrobě hodnota zůstává potenciální hodnotou – potenciálem založeným na předchozích cyklech výroby a směny. Když zboží dorazí na trh, má ideální cenu založenou na jeho potenciální hodnotě, ale ta se neuskuteční, dokud se zboží skutečně neprodá.

Jestliže se v poměru ke společenské poptávce vyrobí příliš mnoho nějakého konkrétního zboží nebo je-li jeho kvalita špatná, pak se část tohoto zboží neprodá nebo se musí prodávat se slevou. V takovýchto případech se faktická práce vtělená do zboží nerealizuje jako abstraktní společenská práce. A právě skrze tento společenský mechanismus se zboží ekonomika reguluje. Má-li se výroba

16) *Grundrisse*, s. 196-197, nakladatelství Penguin.

soukromých výrobců zboží přizpůsobit společenské poptávce, pak peníze nemohou být jednoduše přímým výrazem práce vtělené do zboží. Musí existovat jako *nezávislá forma hodnoty*, skrze kterou je práce vtělená do zboží společensky uznána a validována jako abstraktní společenská práce a tedy jako hodnota.

V důsledku toho Marx došel k závěru, že peníze jakožto *nezávislá forma hodnoty* by mohly být zrušeny jedině tehdy, kdyby ekonomika nezávislých výrobců zboží ustoupila plánovitě výrobě svobodně sdružených výrobců. Takto by regulování výroby trhem nahradil společenský plán, který by práci učinil bezprostředně společenskou.

Jak jsme už řekli, násilný rozvoj produktivního kapitálu v SSSR vyžadoval potlačení rozvoje peněžního kapitálu, což zahrnovalo omezení rozvoje samotných peněz jakožto *nezávislé formy*. Za tímto účelem nahradilo regulaci výroby trhem hospodářské plánování. Nejednalo se však o plánování v beztřídní společnosti „svobodně sdružených výrobců“, ale o plán vzniklý ze společnosti atomizovaných jedinců, založené na třídním vykořisťování. Proto tedy cizí moc trhu, která stojí nad společností, nahradila cizí moc státu. Výrobci stáli před imperativy státního plánu jako před vnější silou, stejně jako před vnějšími imperativy konkurenčního trhu. Plán nahradil trh jakožto regulátor zbožní výroby, ale jako takový nepřekonal odtržení práce od společenských potřeb, které si zůstávaly navzájem odcizené.

Peníze v SSSR: Nakolik v SSSR existoval prostý oběh zboží jako součást koloběhu produktivního kapitálu, natolik peníze vystupovaly pouze jako oběživo usnadňující směnu výstupů z předchozího cyklu výroby za vstupy potřebné pro další výrobní cyklus. Ale zatímco v plně rozvinutém kapitalismu mohl být tento oběh přerušen – prodej bez koupě nebo koupě bez prodeje – v SSSR tomu zamezoval státní plán.

Stát nastoloval plán, který každému odvětví alokoval kapitálu, určoval výstup a stanovoval ceny. Potud se tedy hodnota zboží vyrobeného každým kapitálem nevalidovala či nerealizovala skrze akt jeho přeměny v peníze, nýbrž byla *předem validována* státem, který zboží uznal jako hodnoty. Zboží tedy *muselo* být koupeno a peníze *musely* nakupovat. Regulování výrobců zboží zákonem hodnoty nahradil státní plán.

Jenže zatímco cizí moc trhu povstává z konfliktních společenských a technických potřeb jedinců, kteří tvoří společnost, cizí moc státu nikoli. Státní plán je na socio-ekonomiku nutně uvalen zvnějšku. Docházelo tedy k zásadnímu problému s usmiřováním společenských potřeb s odcizenou prací. Ten se odrážel ve vztahu užitné hodnoty k hodnotě. A to mělo důležité dopady na formu a funkci peněz tak, jak existovaly v koloběhu produktivního kapitálu.

Pro detailnější pohled uvažme ony dvě transakce, které tvoří jednoduchý oběh zboží – zaprvé prodej zboží vyrobeného produktivním kapitálem ($Z - P$) a pak nákup ($P - Z$), který zaručuje nepřetržitou reprodukci produktivního kapitálu. Zboží, které produktivní kapitál vyrobil, vstupuje na trh se zvětšenou hodnotou a danou specifickou užitnou hodnotou. Protiklad hodnoty a užitné hodnoty uvnitř zboží nalézá svůj výraz ve vnějším vztahu peněz a zboží. Zboží má nějakou cenu, tedy vyjadřuje svoji hodnotu v určité sumě peněz, a je určitým druhem zboží, definovaným svou užitnou hodnotou. Peníze se tedy jeví jako *nezávislá a externí forma hodnoty* zboží, zatímco zboží samo je svou vlastní užitnou hodnotou.

Vezměme si kupříkladu podnik vyrábějící traktory. Na konci výrobního období bude mít podnik vyrobeno, řekněme, 100 traktorů o ceně 10 000 liber za kus. Ona stovka traktorů tedy vyjadřuje svoji hodnotu jako cenu, která je v ideální formě sumou peněz – 1 miliónem liber. Tyto ideální peníze – cena traktorů – stojí proti užitné hodnotě představované materiální formou samotných traktorů.

Avšak tyto ideální peníze, cena traktorů, která slouží jako vnější měřítko hodnoty traktorů, musí

být realizovány. Traktory je třeba prodat. Pokud lze traktory prodat, pak se zvětšená hodnota traktorů přemění do podoby skutečných peněz. Traktory se transformují v 1 milión liber. Abstraktní práce jako taková tak nalezne svoji nejadekvátnější a nejuniverzálnější formu – peníze.

Za tyto peníze si teď podnik může nakoupit zboží na další výrobní období. Jakožto nezávislá a univerzální forma hodnoty mohou peníze koupit kterékoli jiné zboží, tedy jsou bezprostředně směnitelné za kterékoli jiné zboží. Jenže naše firma vyrábějící traktory potřebuje jen ta specifická zboží, která jsou zapotřebí pro budoucí výrobu traktorů, řekněme 10 tun oceli. Stačí tudíž, když peníze fungují jako pouhé oběživo, které umožňuje směnu 100 traktorů za 10 tun oceli.

V SSSR se peníze omezovaly na funkce nezbytné pro fázi jednoduchého oběhu zboží uvnitř koloběhu produktivního kapitálu – tedy byly ideálním měřítkem hodnoty a oběživem – což jim bránilo, aby se naplno staly nezávislou formou hodnoty. Předně, jak jsme si už ukázali, hodnota zboží byla validována už předem. Ideální cena traktorů se tak bezprostředně realizovala jako hodnota traktorů, neboť jejich prodej byl už předepsán plánem. Peníze tak sice fungovaly jako ideální měřítko hodnoty zboží, ale při prodeji nebyly nezávislé.

Navíc peníze utržené prodejem se musely utratit za konkrétní zboží nutné k reprodukci tohoto konkrétního koloběhu produktivního kapitálu. Onen 1 milión liber, který vynesl prodej traktorů, se musel utratit za 10 tun oceli (nebo podobné vstupy). Peníze tedy nefungovaly jako nezávislá a univerzální forma hodnoty. Byly svázány se specifickým koloběhem produktivního kapitálu (v našem případě s výrobou traktorů). Nebylo možné je stáhnout a pak vrhnout do jiného koloběhu. Sloužily jen jako oběživo, které umožňovalo směnu jednoho specifického souboru zboží za jiný soubor zboží.

S restrikcí peněz pouze na prchavé oběživo a s předběžnou validací hodnoty zboží nemohly peníze fungovat jako nezávislá forma hodnoty. Zboží svoji hodnotu nevyjadřovalo v na sobě nezávislé vnější formě peněz, nýbrž se jeho hodnota vyjadřovala v užitné hodnotě zboží. Proto zvětšování hodnoty nenalézalo svůj nejadekvátnější výraz v kvantitativním zvětšování hodnoty skrze ryze *kvantitativní* a *univerzální* formu peněz, ale v kvantitativním zvětšování hodnoty skrze *kvalitativní* a *partikulární* formy užitných hodnot. Hodnota se mísila s užitnou hodnotou, což vedlo k deformaci jak hodnoty, tak užitné hodnoty.

Vždyť v SSSR se akumulace produktivního kapitálu – tedy autoexpanze hodnoty – bezprostředně vyjadřovala v množství vyrobených užitných hodnot (stovky traktorů, tun oceli atd.). Avšak bez plného rozvinutí peněz jakožto peněz – jako nezávislé formy hodnoty – obsah takových užitných hodnot nutně nemusel odpovídat potřebám společenské reprodukce. Peníze musely nakupovat; musely umožňovat směnu zboží. Nesměly tedy odmítnout nakupovat zboží, které neodpovídalo standardu. Kvalitu užitných hodnot zboží totiž nezaručovaly peníze a tudíž kupující, ale státní plán. Jak jsme si ale řekli, státní plán se vzhledem k různým ekonomickým činitelům, ať už to byli dělníci nebo státní podniky, nacházel ve vnější ne-li antagonické pozici.

V důsledku toho užitné hodnoty předepsané a ratifikované plánem nutně nemusely odpovídat společenským potřebám.

Důsledky omezenosti peněz: Jak jsme si ukázali, existence peněz coby nezávislé a univerzální formy hodnoty zaručuje, že užitné hodnoty odpovídají potřebám společnosti. Ale peníze jakožto nezávislá forma hodnoty jsou navíc také difuzní formou sociální moci.

Jak jsme si však řekli, v SSSR se peníze omezovaly na funkce přísně nezbytné pro koloběh produktivního kapitálu a společenské potřeby předepisoval státní plán. To mělo dva důležité důsledky. Přetrvávání nekapitalistických společenských forem jako třeba konexe nebo endemická výroba zmetků.

Nakolik se technické a sociální potřeby vyvíjely mimo rámec předepsaný státním plánem, musely se artikulovat jinak než penězi. Peníze mohly nakupovat jen v mantinelech stanovených plánem. Kup-

ní síla peněz byla omezená. Všichni sice peníze potřebovali, ale nestačily k uspokojení všech potřeb. Proto se musely konzervovat nepeněžní společenské vztahy. Vliv a přízeň těch nahoře, klientelistické vztahy atd. – tedy systém známý jako konexe – se staly význačnými rysy sovětské byrokracie jakožto prostředky ke získání přístupu k luxusním věcem nebo jako prostředky jak nechat něco udělat.

Konexe jako takové vycházely z restrikcí uvalených na funkci peněz vzhledem k jejich podřízenosti produktivnímu kapitálu. Proto byly konexe jasně nekapitalistickou – ne-li předkapitalistickou – společenskou formou, která zahrnovala přímé osobní a nekvantifikovatelné vztahy mezi lidmi.¹⁷

Jak jsme si ovšem všimli, nedostatečnost peněz v SSSR – jejich neschopnost fungovat jako univerzální a nezávislá forma hodnoty – rovněž vedla k endemické výrobě zmetkových užitných hodnot, která nakonec přivedla pád SSSR. A jak ještě uvidíme, přímo souvisela s třídními výrobními vztahy, které povstávaly z kapitalistické formy zbožní výroby v SSSR. Než se ale pustíme do tohoto fatálního rozporu SSSR, musíme se v krátkosti podívat na otázku mezd a prodeje pracovní síly.

Prodej pracovní síly

Reprodukce pracovní síly je samozřejmě zásadní podmínkou reprodukce kapitálu. Reprodukci pracovní síly lze označit za následný prostý epicyklus v koloběžích kapitálu:

S – M – Z

Dělník prodává svoji pracovní sílu (S) za mzdu (M), kterou pak použije k nákupu zboží (Z) nutného k jeho reprodukci jakožto dělníka.¹⁸ V podstatě je tento epicyklus stejný jako jednoduchý oběh zboží.

Jak jsme si však ukázali, jednou z nejpůsobivějších kritik, s nimiž přišli trockističtí kritikové státně kapitalistických teorií SSSR, byl argument, že dělníci v SSSR svoji pracovní sílu neprodávali. Zaprvé proto, že má-li být pracovní síla považována za zboží, pak musí být směnitelná za ostatní zboží, ale jak jsme viděli, trockisté popírají existenci zboží v SSSR. Zadruhé dělník neměl svobodu prodeje své pracovní síly.

Jak jsme si však řekli, v SSSR existovala zbožní výroba i omezená forma zbožního oběhu, takže pracovní sílu bylo možné prostřednictvím mzdy směňovat za další zboží. Nicméně je pravdou, že svoboda dělníků prodávat jejich pracovní sílu byla omezená. Různými restrikcemi – jako třeba vnitřní pasový systém – byl omezen pohyb dělníků. V míře, v jaké tyto restrikce pohybu práce připoutávaly dělníky ke konkrétním výrobním prostředkům, je snad lze považovat spíše za průmyslové nevolníky než námezdní otroky.

Při bližším přezkoumání se však tyto právní restrikce pohybu práce jeví spíše jako reakce na existující situaci, kdy se oceňovalo spíše jejich porušování než dodržování. Při snaze o maximalizaci výroby v souladu s logikou koloběhu produktivního kapitálu musela být pracovní síla plně využita. Vždyť plná zaměstnanost se od Stalinových dob stala důležitým prvkem při udržování politické a sociální soudržnosti SSSR. Udržování plné zaměstnanosti však vedlo k chronickému nedostatku pracovní síly.

Strategie manažerů státních podniků, směřující k hromadění práce, ukazuje, že ve skutečnosti děl-

17) Z tohoto důvodu nemůžeme souhlasit s tvrzením Neala Fernandez, že samy „konexe“ byly formou kapitalistických peněz. Sice lze prohlásit, že nějaký jedinec měl „větší“ nebo „menší“ „konexe“, ale ty nelze kvantifikovat ani spočítat v samostatných jednotkách nutných k tomu, aby mohly hrát úlohu peněz. Dalšími atributy peněz, které „konexe“ postrádají, jsou univerzálnost a přenosnost. „Konexe“ nedokážou sehrát onu úlohu neosobního panství, kterou zvládají peníze jakožto „skutečná abstrakce“. Fernandez však upozornil na úlohu tohoto fenoménu, který je výrazem omezené role peněz v SSSR, součástí deformace hodnoty. Konexe hrály takovou úlohu, jakou hrály, protože peníze jako takové plně nefungovaly.

18) Samozřejmě, že taková reprodukce může zahrnovat další společenské vztahy jako vztahy související s genderem, věkem a tak dále.

níci měli v omezené leč kruciální míře svobodu prodávat svoji pracovní sílu. Vždyť vedení státních podniků aktivně spolupracovalo s dělníky na překonávání restrikcí jejich mobility ve snaze zajistit si dostatek pracovní síly, aby mohlo splnit výrobní cíle. Proto právní restrikce svobody pohybu pracovní síly byly právě tím: pokusem o uvalení restrikce na dělníky, kteří v podstatě měli svobodu prodávat jejich pracovní sílu.

Ticktin si moc dobře uvědomoval důležitost chronického nedostatku pracovní síly a výsledné praxe hromadění práce státními podniky. Přesto však Ticktin dál popíral, že se pracovní síla v SSSR prodává jako zboží, což podkládal tvrzením, že mzda tam nesouvisí s odvedenou prací. Podle Ticktina sice dělníci často pracovali v úkolové normě, která jejich mzdy nominálně svazovala s množstvím vykonané práce, ale ve skutečnosti se dělníkům vyplácelo cosi, co se rovnalo důchodu, který pramálo souvisel s množstvím jimi odvedené práce.

Jak jsme si řekli v II. dílu, tato argumentace přehlíží rozporuplné aspekty pracovní síly a jejího vyjádření ve formě mzdy. Pracovní síla je zbožím i není zbožím. Ačkoli se pracovní síla prodává, jako by zbožím byla, nevyrábí se ani se nespoteblovává jako zboží, neboť není *věcí* oddělitelnou od osoby, která ji prodává – je dělníkovou životní aktivitou.

Dělník nevyrábí pracovní sílu jako něco na prodej. Naopak se reprodukuje jako živý subjekt, jehož podstatným a nedílným aspektem je jeho životní aktivita. Stejně tak ani kapitál, když koupí pracovní sílu, nemůže ji použít bez dělníka. Dělník zůstává v pracovním procesu jako cizí subjekt spolu se svojí odcizenou prací.

Mzdová forma vzniká jako výsledek této kontradiktorní povahy pracovní síly. Koupí pracovní síly si kapitál kupuje schopnost dělníků pracovat. I tak kapitál pořád musí přimět dělníka k práci jak sankcí nezaměstnanosti, tak mzdovou motivací spojenou s množstvím odvedené práce. Avšak přestože mzda může souviset s množstvím práce, které dělník odvede, v podstatě se jedná o peníze, které průměrný dělník potřebuje k nákupu zboží nezbytného pro reprodukci jeho pracovní síly. Do jaké míry může kapitalista přimět jednotlivého dělníka, aby pracoval pilněji tím, že spojí vyplácenou mzdu s odvedenou prací a ne s prostou platbou za reprodukci pracovní síly, závisí na poměru sil mezi prací a kapitálem.

Takže skutečnost, že mzdy se možná mohly jevit jako „důchody“ vyplácené bez ohledu na odvedenou práci a ne jako opravdové mzdy, které se jeví jako platba svázaná s vykonanou prací, neznamená, že se v SSSR neprodávala pracovní síla. Naznačuje to jen obzvláštní moc dělnické třídy v SSSR, která – jak ještě uvidíme – měla důležité dopady.

Rozpory v SSSR: výroba zmetkových užitných hodnot

Jak jsme viděli v II. dílu, Ticktin dovedně popsal deformace v politické ekonomii SSSR. Avšak takové deformace lze adekvátněji chápat jako pokřivení vyvstávající z pokusu o provedení násilného přechodu ke kapitalismu z pozice relativní nerozvinutosti, než jako deformity povstávající z degenerace společnosti, která uvízla na přechodu od kapitalismu k socialismu. Lze mít za to, že tah na rozvoj produktivního kapitálu, který vedl k fúzi se státem a k nahrazení zákona hodnoty zákonem plánování, vedl k hrubým deformacím a rozporům SSSR.

Zabývejme se explicitněji třídní základnou těchto pokřivení a kontradikcí.

Zprvým vzhledem k potlačení peněz jakožto nezávislé formy hodnoty, která může mít pod kontrolou každé zboží, nešlo subjektivně určené potřeby dělníků vyjádřit peněžní formou. Místo toho potřeby dělníků do značné míry předepisoval stát. Proto tedy mzda nefungovala jako dostatečná forma, která by mohla skýtat motivaci. Koneckonců, proč pracovat pilněji, když peníze, které si tak můžete vydělat navíc, nemáte zač utratit?

Zadruhé, jak jsme viděli, nucený rozvoj produktivního kapitálu, který znemožňoval krizi, vedl k chronickému nedostatku práce. V podmínkách plné zaměstnanosti, kdy státní podniky zoufale potřebovaly pracovní sílu, aby splnily své výrobní cíle, byl vyhazov neúčinným postihem.

V důsledku toho, jak upozorňuje Ticktin, vedení státních podniků nemělo ani cukr ani bič, které by mohlo použít ke kontrole nad jeho pracovními silami. Dělníci byli skutečně schopni značného stupně negativní kontroly nad pracovním procesem. Konfrontováno na jedné straně s centrálním plánem nastoleným imperativem přivlastňovat si nadhodnotu ve formě zvýšené výroby a s mocí dělníků nad pracovním procesem na straně druhé, vedení státních podniků dané dilema řešilo obětováním kvality ve prospěch kvantity. A to bylo možné proto, že technické a sociální potřeby ztělesněné v užitných hodnotách jimi vyráběných zboží se neodvozovaly od těch, kdo tato zboží měly používat, ale nezávisle je předepisoval centrální plán.

Ve výsledku tak kvantitativní akumulace kapitálu ve formě užitných hodnot vedla k zmetkové výrobě užitných hodnot. A jak zmetkové užité hodnoty jednoho průmyslového odvětví vstupovaly do výroby zboží jiného průmyslového odvětví, zmetková výroba se stávala endemickou a vedla k chronické výrobě nepoužitelných výrobků.

Takže, zatímco v plně rozvinutém kapitalismu se třídní konflikty ve výrobě řeší zmarem opakujících se ekonomických krizí, které obnovují průmyslovou rezervní armádu a moc kapitálu nad prací, v SSSR se tyto konflikty řešily chronickým a systematickým zmarem zmetkové výroby.

Závěr

Jak jsme upozornili v I. dílu, ruská revoluce a ustavení prvního „dělnického státu“ měly hluboký dopad na formování našeho světa. Předně zjevný úspěch ruské revoluce ukazoval, že realistická alternativa ke kapitalismu existuje. Ukazoval, že dělnická třída může svrhnout kapitalismus a že na jeho troskách lze vybudovat socialistickou, ne-li přímo komunistickou, společnost. Jako takový inspiroval generace socialistů a dělníků v jejich konfliktech s kapitalistickým systémem, přičemž definoval jejich cíle i metody.

Ovšem, jak se začala vyjevovat pravá povaha SSSR, stále více se z přesvědčení, že se jedná o „reálný socialismus“, stávala překážka pro rozvoj opozice vůči kapitalismu. Jestliže socialistickou alternativou ke kapitalismu byl totalitní policejní stát, kde jste pořád museli pracovat na šéfa, tak většina dělníků došla k závěru, že bude lepší pouze reformovat kapitalismus. Zároveň tento problém jen dál komplikovaly pokusy stalinistických komunistických stran po celém světě podřídit hnutí dělnické třídy potřebám zahraniční politiky SSSR.

Boj proti stalinismu i proti sociální demokracii si tak žádal porozumění povaze SSSR. Otázka, čím je SSSR, se tudíž stala stěžejní otázkou po většinu dvacátého století. Byla to otázka, která – jak jsme viděli – byla svázána se souvisejícími otázkami, co je to socialismus a komunismus. Jaká byla ruská revoluce? A také, jaká je podstata kapitalismu?

Ačkoli by se z komunistické perspektivy, která za prubířský kámen bere zrušení námezdní práce jakožto rys definující komunismus, intuitivně zdálo, že SSSR byl nějakou formou kapitalismu, ukázali jsme si, že teorie, podle nichž byl SSSR státním kapitalismem, se ukázaly jako nedostatečné ve srovnání se sofistikovanějšími teoriemi, které se vyvinuly z trockistické tradice. V míře, v jaké sdílely tradiční marxistickou představu Druhé a Třetí internacionály, že státní kapitalismus je nejvyšší formou kapitalismu, ukázaly se státně kapitalistické teorie SSSR jako neschopné vysvětlit jak zjevně nekapitalistické aspekty SSSR, tak jeho úpadek a konečné zhroutení.

Vždyť zatímco trockistická teorie SSSR jakožto degenerovaného dělnického státu se vzhledem k chronické ekonomické stagnaci SSSR, která byla od 60. let 20. století stále zjevnější a vyvrcholila kolapsem SSSR v roce 1990, stala neudržitelnou, byla to Ticktinova radikální rekonstrukce této teorie, co zatím poskytlo to nejpřesvědčivější porozumění sovětskému systému a jeho úpadku i pádu.

Jak jsme si však ukázali v II. dílu, ani Ticktinova teorie není trefou do černého. Místo toho, abychom SSSR chápali jako společenský systém uvízlý na přechodu od kapitalismu k socialismu, navázali jsme na východisko navrhané Bordigou a tvrdíme, že SSSR byl na přechodu *ke kapitalismu*.

Argumentovali jsme tím, že aby se vymanila ze zaostalosti a podřízené pozice v rámci světové dělby práce, státní byrokracie, která se po ruské revoluci vytvořila, musela uskutečnit přechod ke kapitalismu skrze tranzitorní formu státního kapitalismu. Ve své snaze o industrializaci ruský stát usiloval o násilný rozvoj produktivního kapitálu, což vyžadovalo potlačení kosmopolitnějších a ke krizi náchylnějších forem jako peníze a zbožní kapitál. Tento silový kapitalistický rozvoj sice umožnil počáteční rychlou industrializaci, avšak deformace, které vyprodukoval v politické ekonomii SSSR, se nakonec v Rusku staly překážkou kompletního přechodu ke kapitalismu.

Tvrdili jsme tedy, že jako takový SSSR v podstatě stál na kapitalistické zbožní výrobě. Avšak v důsledku historické podoby vynuceného přechodu ke kapitalismu docházelo k dislokaci mezi kapitalistickou povahou výroby a tím, jak se jevila jako společnost založená na zbožní směně. Tato dislokace vedla k deformování hodnoty a zmetkovému obsahu užitných hodnot, což jak skýtalo bázi pro konzervaci zřetelně nekapitalistických rysů SSSR, tak vedlo ke konečnému úpadku a rozpadu SSSR.

Jak ukázala válka v Kosovu, otázka Ruska zůstává na geopolitické scéně důležitá. Ekonomické a politické problémy rozbití východního bloku a jeho opětovné integrace do globální struktury kapitalismu teprve musí nalézt své řešení a pro samotné Rusko to platí obzvlášť.

Déle než půl století silového rozvoje produktivního kapitálu zanechalo Rusku ekonomiku založenou na obřích monopolech, nekonkurenceschopných na světovém trhu. Zároveň tvrzení ideologů západního kapitalismu, že Rusko nepotřebuje nic než deregulaci a liberalizaci, dalo jednoduše vzniknout peněžnímu kapitálu v jeho nejparazitičtější a predátorské podobě. Ve výsledku tak opětovné podrobení Ruska diktátům mezinárodního zákona hodnoty vrátilo jednu část jeho ekonomiky zpět k barteru, zatímco druhé vládne mafiánský kapitalismus, který blokuje jakýkoli další ekonomický rozvoj. A tak i navzdory všem snahám USA a MMF zůstává Rusko stále pohrouženo do přechodu ke kapitalismu.

Aufheben

**Čím byl SSSR?
Příspěvek k teorii deformace hodnoty
za státního kapitalismu**

Z anglického originálu
What Was the USSR?
Towards a Theory of the Deformation of Value under State Capitalism,
který vyšel na www.libcom.org,
přeložil v roce 2011 Antonín Placka.
Publikaci redigoval v roce 2012 Starý Krtek.
Vydala Knihovnička Starého Krtku v dubnu 2012
jako svoji 6. publikaci.
Vydání první.
www.kknihovna.wordpress.com
samiknisk@gmail.com

Tato kniha je velmi zajímavým a důležitým příspěvkem britských „neortodoxních“ marxistů kolem časopisu *Aufheben* ke kritice politické ekonomie „reálného socialismu“. Na jejích stránkách můžeme sledovat historický vývoj různých marxistických interpretací povahy sovětského zřízení a kriticky se k nim vztáhnout. Jedná se především o trockistické koncepce Lva Davidoviče Trockého, Tonyho Cliffa a Hillela Ticktina, které v prostředí české krajní levice doposud nebyly podrobeny systematické kritice. *Aufheben* se rovněž vrací k teoriím ruských bolševiků: Lenina, Preobraženského, Bucharina, Ossinského, Bogdanova. Zabývají se jejich vzájemnou provázaností i konfliktem v poměru k budování státního kapitalismu a socialismu, který se manifestoval střetem mezi vedením strany a různými skupinami levých komunistů. Kritice autoři podrobují i teorie Německo-holandské a Italské levice, aby se nakonec pokusili o jejich překonání na základě důsledné aplikace Marxovy teorie hodnoty na sovětské podmínky.